

EEN SOCIOLOOG DIE ERTOE DOET

Liber amicorum voor Godfried Engbersen

Jack Burgers, René Gabriëls en Erik Snel (red.)

Een socioloog die ertoe doet
Liber amicorum voor Godfried Engbersen

Een socioloog die ertoe doet
Liber amicorum voor Godfried Engbersen

Onder redactie van:

Jack Burgers, René Gabriëls en Erik Snel

COLOFON

Een socioloog die ertoe doet. Liber amicorum voor Godfried Engbersen
Onder redactie van: Jack Burgers, René Gabriëls en Erik Snel

Omslag afbeelding: Hendrik Werkman ‘De drie aartsvaders’ (1941)

Vormgeving: Fenna Schaap

Uitgave: Erasmus School of Social and Behavioral Sciences

Erasmus Universiteit Rotterdam

Maart 2025

ISBN 978-90-75289-83-1

Woord vooraf

Wij hebben met heel veel plezier gewerkt aan het samenstellen van, en bijdragen aan, deze bundel ter gelegenheid van het emeritaat van Godfried Engbersen. Dit is niet de gratuite, clichématige opmerking die men vaker aantreft aan het begin van dit soort bundels, maar een daadwerkelijk doorleefde ervaring. Het was voor ons drieën ook een terugblik op overlappende delen van onze carrières in de nabijheid van Godfried. Achteraf blijkt nog eens hoeveel plezier we vooral samen met hem hebben beleefd. Onze eerste redactiebijeenkomsten gingen nauwelijks over de bundel die er moest komen, maar bestonden uit gezellige lunches waarbij we elkaar verzekerden dat we na al die jaren nog niks veranderd waren – wat mensen elkaar niet wijs maken – en we anekdotes ophaalden uit ons academische verleden met Godfried, waarbij de één de ander overtopte met een nog weer leuker verhaal. Het is daarom eigenlijk een beetje jammer dat het project nu is afgerond. Maar goed, we weten dat niemand ons de tijd af kan nemen die we samen met Godfried doorbrachten. Samen geïnspireerd, kwalitatief hoogwaardig onderzoek doen in een betrokken, vriendschappelijke, humorvolle ambiance is lang niet voor iedereen weggelegd aan de universiteit. Godfried was leidend, maar geen baasje. Er was onder hem, paradoxaal gezegd, praktisch geen hiërarchie; het ging altijd om de inhoud, niet om academische titels of aanstellingen. Daarom durfde ook iedereen in zijn groep altijd vol overgave aan inhoudelijke discussies mee te doen: je wist dan wel niet of je gelijk zou krijgen, maar wel dat je door de anderen niet persoonlijk zou worden aangevallen, onderuitgehaald of voor schut gezet. Bij onze redactielunches waren we Godfried dankbaar dat hij ons bij elkaar bracht – dat willen we op deze plek nog eens voor hemzelf herhalen.

Wij danken het *Department of Public Administration and Sociology* (DPAS) en het *Team Policy, Politics and Society* (PPS) van de Sociale Faculteit van de Erasmus Universiteit voor hun ruimhartige financiële steun voor dit boek; de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) voor het beschikbaar stellen van het schilderij ‘De drie aartsvaders’ (1941) van Hendrik Nicolaas Werkman (1822-1945) voor het omslag van dit boek; Fenna Schaap voor haar fraaie vormgeving van het boek en Marjolein Kooistra voor al haar hand- en spandiensten en activiteiten achter de schermen die nooit zo opvallen omdat ze bescheiden op de achtergrond blijft maar die van onschatbare waarde zijn. Verder danken we alle auteurs (collega’s, ex-collega’s en promovendi) van Godfried en, niet te vergeten, zijn broer en zijn promotor voor hun geheel belangeloze bijdrage aan deze bundel.

Jack Burgers, René Gabriëls en Erik Snel,
Oss, Maastricht, Utrecht.

Inhoudsopgave

Inleiding: Godfried Engbersen, een socioloog die ertoe doet <i>Jack Burgers, René Gabriëls en Erik Snel</i>	11
--	----

Deel I: Herinneringen aan Godfried

1 Raadselen van de professor: Een kleine sociologie van Godfried <i>Meike Bokhorst, Mark Bovens en Roel Jennissen</i>	19
2 De Barre Tocht. Een bijdrage tot de sociologie van het wandelen <i>Radboud Engbersen</i>	25
3 Vloeibare sociologie <i>Mark van Ostaijen</i>	33
4 Terug naar Trans II <i>Robert Kloosterman</i>	41
5 Improvisatie: de sleutel tot (bijna) vergeten en nog niet aangeboorde kennis <i>Reinout Kleinhans</i>	45
6 Liquid Engbersen: een empirische analyse van Godfrieds publieke identiteit in Nederlandstalige krantenmedia <i>Gijs Custers en Joost Jansen</i>	49
7 Al het goede komt in drieën <i>Marianne van Bochove en Katja Rusinovic</i>	59
8 Sociologische verbeeldingskracht in een trainingsbroek <i>Jaco Dagevos</i>	63

Deel 2: Aan de onderkant

9 Onder behandeling. Over de relatie tussen professionals en kwetsbare mensen <i>Jack Burgers</i>	67
10 De armoedeprofessor <i>Erik Snel</i>	81

Deel 3: Irreguliere migranten

11 De Ongekende Stad en de kijk op arbeid door ongedocumenteerden 93
Joanne van der Leun en Masja van Meeteren

12 Seeing like a Godfried. Over de overheid, technologie en alledaags verzet 105
Dennis Broeders

13 Wat gebeurt er met onze resultaten? Over sociologische relevanties en de omgang met ethische dilemma's in het Nederlandse 'illegalenonderzoek' 113
Arjen Leerkes

14 De Chicago school aan de Maas 123
Thomas Swerts

Deel 4: Godfried Engbersen en de Nederlandse sociologie

15 Geleerde dingen voor de mensen: Sociologie tussen onderzoek en beleid 131
Jan Rath

16 Wetenschap als/op bestelling 143
Willem Schinkel

Deel 5: Essays voor Godfried

17 De bindingskracht van een samenleving: vertrouwen, vrijheid en moreel besef 155
Kees Schuyt

18 In Europa: Een pleidooi voor meer sociologische aandacht 167
voor Europeanisering en de Europese Unie
Romke van der Veen

19 Fatale omissies, sociologische remedies. De sociologie van het onzichtbare 177
Aafke Komter

20 Over beleidsonderzoek en sociologische verbeeldingskracht 187
Richard Staring

21 De tragiek van een onvoltooid leven. Over literatuur en sociologie 197
René Gabriëls

Over de auteurs 213
CV Godfried Engbersen 217
Promoties onder supervisie van Godfried Engbersen 219

Inleiding

Godfried Engbersen, een socioloog die ertoe doet

Jack Burgers, René Gabriëls, Erik Snel

Godfried Engbersen heeft een pleidooi gehouden voor een ‘sociologie die ertoe doet’.¹ In dit *liber amicorum* dat ter gelegenheid van zijn emeritaat is samengesteld, wordt daar regelmatig naar verwezen. Uit de verschillende bijdragen blijkt onomstotelijk dat Godfried zelf een socioloog is die ertoe doet. Dat betreft niet alleen zijn bijdragen aan de wetenschap, het beleid en het publieke debat, maar ook uit wat zijn publieke omgangsgeheimen zijn. Het gaat dan om herkenbare vaardigheden van Godfried die niet snel publiekelijk uitgesproken worden. Het is onze overtuiging – een begin van een zin dat hij vaak gebruikt, niet zelden verder aangezet met het adjectief ‘stellige’ – dat zijn succes als socioloog in principe stoelt op drie – hijzelf zou het woord ‘trias’ gebruiken – vaardigheden waarover weinig sociologen allemaal beschikken.

De eerste vaardigheid is dat hij theoretisch uit de voeten kan. Die theoretische vaardigheid is bij Godfried wel altijd instrumenteel voor het benaderen en begrijpen van het specifieke onderwerp dat zijn belangstelling heeft. Hij is geen theoretische scherpslijper. Onderwerpen als ‘het begrip X bij auteur Y’ winden hem niet echt op; hij is geen *Begriffsausschlachter*, naar de prachtige term van Thomas Bernhard.² Daarmee hangt vermoedelijk samen dat hij, ondanks zijn stellige overtuigingen, geen strikt aanhanger is van een bepaald paradigma of de een of andere onderzoeksmethode. Godfried is pragmatisch; als het maar werkt, lijkt zijn uitgangspunt. Als hij geen hamer heeft, slaat hij de empirische spijker desnoods met een theoretische schroevendraaier in de muur. Omdat die spijkers zo goed als altijd vlekkeloos in de muur zitten, komt er nauwelijks kritiek of glijdt die van hem af.

De tweede vaardigheid is dat Godfried een neus heeft voor onderwerpen die ‘ertoe doen’, of dat gauw zullen doen. Voordat het woord illegalen in allermind was, deed hij daar met collega’s onder de noemer ‘ongedocumenteerden’ onderzoek naar. En het was zijn typologie van verschillende wijzen waarop arme mensen omgaan met hun situatie die het publieke debat over armoede voorzag van het begrip ‘calculerende burger’, zij het dat het een slinkse samensmelting van drie van de originele zes typen was. Bovendien bezat hij de speurneus om als eerste een groots opgezet onderzoek naar de maatschappelijke gevolgen van de coronapandemie te entameren. Uit zijn neusje voor actuele thema’s blijkt het journalistieke talent van Godfried. De stadssociologie van de Chicago-school is voor hem een belangrijke inspiratiebron. De voorman daarvan, Robert E. Park, begon zijn carrière

¹ Engbersen 2005.

² Thomas Bernhard: portret van een grimmige Oostenrijker (ORF, 1986) t.g.v. Europalia Oostenrijk, BRT, Vlaamse TV, 05-08-1987.

als journalist voor hij zich in Europa bekwaamde in de sociologie. Godfried is als socioloog ook geïnteresseerd in het fenomeen van de journalistiek zelf, getuige bijvoorbeeld zijn analyse, samen met Ed van de Beek en Romke van der Veen, van de receptie in de pers van de rellen rond de kroning van koningin Beatrix in 1980.³ Zijn wetenschapsbeoefening is daarom vaak een toonbeeld van ‘publieke sociologie’. Hij schreef tal van stukken voor de krant of semi-academische pers, zoals zijn allereerste publicatie over de ‘dominees van de verzorgingsstaat’ in *Intermediair* en beschouwingen naar aanleiding van de troonrede in *De Volkskrant*.⁴ Godfried pleit er altijd voor om ‘buiten te gaan spelen’ en voegde zelf de daad bij het woord. Hij verfoeit ‘beeldscherm sociologie’. In plaats van alleen met door anderen opgebouwde datasets te werken, heeft hij vooral zelf veldwerk gedaan, is hij eropuit gegaan om al participierend in het gewoel van alledag mensen te observeren. Zoals journalisten, bezit Godfried de daarvoor noodzakelijke sociale handigheid om juist daar binnen te komen waar dat niet zo makkelijk is.

Met dat laatste stuiten we op de derde vaardigheid die in de sociologiebeoefening van Godfried een essentiële rol speelt: hij is *streetwise*.⁵ De op straat opgedane ervaring heeft hem zo gewiekt gemaakt dat hij zich in de meest lastige situaties met Haagse bluf weet te redden. Godfried heeft tal van trucs om bij instellingen en mensen binnen te komen en ze aan de praat te krijgen. Vooral in het onderzoek naar ongedocumenteerde migranten kwam die vaardigheid nogal eens van pas. Maar ook bij het gefinancierd krijgen van onderzoek speelde die vaardigheid een grote rol. Thomas Swerts noemt Godfried heel gepast een *bricoleur* omdat hij zijn projecten nogal eens realiseerde door allerlei onderzoeksopdrachten van ministeries en gemeenten aan elkaar te knopen. Terecht wijst Willem Schinkel erop dat Godfried geen ‘u vraagt, wij draaien’-type is: hij geeft altijd een eigen draai aan zijn onderzoeksprojecten en doet dat met de nodige creativiteit en overtuigingskracht. Volgens tweelingbroer Radboud, geciteerd in de bijdrage van Erik Snel, komt die straatwijsheid voort uit Godfrieds en zijn eigen vroege jeugd: in hun vormende jaren woonden ze in Bouwlust, Den Haag Zuidwest en voetbalden ze bij RKAGV, waar ze met heel veel verschillende jongens moesten optrekken. Met de bluf die gepaard ging met zijn straatwijsheid werkte Godfried zichzelf weleens in de nesten. Minstens één van ons kent het verhaal van het vakantiewerk dat hij als jongeman deed in een fabriek. De baas vroeg op de eerste dag: “Wie kan er met een heftruck overweg?” “Ik!”, riep Godfried – ongetwijfeld ook met stellige overtuiging. Zijn carrière als heftruckchauffeur was van korte duur: al bij zijn eerste actie reed hij een stellage aan flarden. Godfrieds straatwijsheid had soms lange termijn effecten – misschien zou Aafke Komter gezien haar bijdrage aan deze bundel er een evolutionair principe in herkennen. Hierbij kan gedacht worden aan het sociale experiment dat Godfried voor zijn promotieonderzoek naar armoede deed. Hij betrok, zoals in

3 Engbersen et al. 1984.

4 Engbersen, 1984. Zie voor een uitputtend overzicht van zijn publicaties (incl. journalistieke publicaties): <https://godfriedengbersen.nl/publications/>

5 Dit is de meest nette formulering van de vaardigheid in kwestie. We hebben iemand horen zeggen: “Godfried is een handige flicker”. Daarmee werd niet bedoeld op zijn seksuele voorkeur, om misverstand te voorkomen. Goed ook om te zeggen dat het een uiting van bewondering was van iemand bij wie deze eigenschap zwak ontwikkeld is.

de bijdrage van Bokhorst et al. beschreven, een woning in een arme buurt. Op een gegeven moment stopte hij met het betalen van de huur en de rekening voor gas en licht om te kijken wat de gevolgen waren. Er gebeurde helemaal niets – we moeten hierbij bedenken dat het de jaren ’80 waren. Deze overlevingsstrategie heeft Godfried later nog vele malen ingezet, vooral als de universitaire bureaucratie weer eens iets van hem vroeg: niet reageren en maar kijken of het overwaait. Gelukkig waren er dan wel altijd mensen om hem heen die met stoffer en blik achter hem aanliepen als het onverhoeds mis ging.

Het is deze trias aan vaardigheden die Godfried tot een socioloog maakt die ertoe doet. Als onderzoeker is het geboden om theoretisch uit de voeten te kunnen, een neus voor belangwekkende onderwerpen te hebben en *streetwise* te zijn. De eerste vruchten daarvan zijn het met Romke van der Veen geschreven ‘Moderne Armoede’ (1987) en zijn proefschrift ‘Publieke bijstandsgeheimen’ (1990), die in de academische wereld en daarbuiten veel aandacht kregen. Daarna volgen onderzoeksprojecten met vergelijkbaar effect, zoals onder andere het onderzoek naar ‘Landschappen van armoede’, ‘De Ongekende Stad (DOS)’, arbeidsmigratie, en de maatschappelijke gevolgen van de corona-epidemie. Dat het sociologisch onderzoek van Godfried er ook buiten academia toe doet, is een teken van de maatschappelijke relevantie van zijn sociologiebeoefening. Dat hij gevraagd is voor onder andere de Commissie Bijstand en uitkeringsfraude, de Nederlandse Adviescommissie Vreemdelingen Zaken (ACVZ), de Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (KHMW), Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), het Oranjefonds, de Rotterdamse Kenniswerkplaats Leefbare wijken, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), het Maatschappelijk Impact Team (MIT) en de Commissie Sociaal Minimum (ook wel ‘Commissie Engbersen’ genoemd), zijn evenzoveel tekenen van de erkenning die Godfrieds onderzoek buiten de academische wereld geniet.

Een hoogleraar sociologie doet er niet alleen toe omdat hij een uitstekend onderzoeker is. Hij doet dat pas echt als hij in staat is ook iets voor promovendi en collega’s te betekenen. De sociale cohesie van de samenleving bestuderen is één, maar voor de sociale cohesie van een onderzoeksgroep zorgen is iets anders. Godfried kan alle twee. Nog maar net gepromoveerd of hij moet aan de Universiteit Utrecht de roemruchte onderzoeksgroep ‘Stad en Staat’ leiden, die zich bezighield met stedelijke problematiek en problemen van de verzorgingsstaat. Daarvoor moet hij een groep van eigengereide collega’s met de meest uiteenlopende wetenschappelijke achtergronden in toom houden. Misschien is het zijn katholieke achtergrond geweest die hem predisponeerde om alle potentiële conflicten in zo’n groep vol met intellectuele antipoden in de kiem te smoren, en er zo’n succesvolle wetenschappelijke gemeenschap van te maken. Het is mede te danken aan het feit dat Godfried alle registers van de humor (sarcasme, ironie en zelfspot) kan opentrekken dat hij van een onderzoeksgroep een hechte wetenschappelijke gemeenschap kon smeden. En het helpt dat hij aimabel en – wat ouderwets gezegd (zie de bijdrage van Robert Kloosterman) – erg charmant is.

Aan de Universiteit Utrecht heeft Godfried de eerste reeks promovendi onder zijn hoede genomen, die nu nog vol lof over zijn stijl van begeleiden spreken. Hij is niet het type promotor dat ernaar streeft klonen te creëren die zijn manier van sociologiebeoefening kopiëren, maar promovendi juist de ruimte biedt om hun eigen weg te gaan. Bemoedigend stuurt hij alleen daar waar dat nodig is. Ook aan de Erasmus Universiteit Rotterdam heeft hij een keur aan promovendi begeleid die hebben geprofiteerd van de ruimte Godfried hun bij hun onderzoek heeft geboden.

De promovendi en collega's die met Godfried hebben samengewerkt, hebben aan den lijve ervaren hoe hulpvaardig en loyaal hij is. Niet alleen als ze problemen op het werk hadden stond hij ze met raad en daad bij, maar ook als het privé met hen niet goed liep. Zonder paternalistisch te zijn, is hij voor promovendi en collega's een *pater familias* die immer dienstvaardig en getrouw is. Als een vergelijking met het voetbal is toegestaan, dan lijkt hij eerder op Ștefan Kovács dan op Rinus Michels. In het voetspoor van beide trainers meent Godfried – alweer met stellige overtuiging – steeds te weten wat de beste opstelling van Ajax nu weer is. Of hij dan gelijk heeft valt te betwijfelen, maar er is geen twijfel mogelijk over het succes dat hij had met het opstellen van zijn onderzoeksteams in Utrecht en Rotterdam.

Tussen 2017-2024 droeg Godfried als voorzitter van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) eraan bij dat de sociologie er meer toe is gaan doen. Samen met collega's heeft hij er in deze periode voor gezorgd dat sociologie in Nederland weer op de kaart staat. Met bravoure kapittelde hij met anderen voormalig premier Mark Rutte die tijdens een Tweede Kamerdebat over institutioneel racisme zei een hekel te hebben aan 'sociologisch jargon' en in reactie op wijkrellen in Utrecht: "Ik ben geen socioloog en dat wil ik ook niet zijn." Samen met Jan Willem Duyvendak, Pearl Dykstra en Mark van Ostaijen wees Godfried erop dat Ruttes sociologie-fobie nergens op was gebaseerd. Een pandemie, bijvoorbeeld, vraagt om sociologisch onderzoek naar de sociale tegenstellingen die een lockdown met zich meebrengt.⁶ Wie zoals Godfried opkomt voor zijn eigen vak is zonder meer een socioloog die ertoe doet.

Wij zijn ervan overtuigd dat Godfried ook na zijn pensioen als eminent onderzoeker, aimabel collega en inspirerend promotor ertoe zal blijven doen. Met dit *liber amicorum* willen wij Godfried als onderzoeker, collega en promotor eren, en danken voor wat hij heeft betekend en nog steeds betekent voor al degenen die er een bijdrage aan hebben geleverd.

LITERATUUR

- Duyvendak, Jan Willem, Pearl Dykstra, Godfried Engbersen, Mark van Ostaijen (2021). Rutte heeft de sociologie juist nodig. In: *Sociale Vraagstukken*.
 Engbersen, G. (1984). De dominees van de verzorgingsstaat. *Intermediair*, 6 juli 1984
 Engbersen, Godfried (2005). 'Een eeuwige jeugd. Constanten en vernieuwingen binnen de Nederlandse sociologie.' In: *Sociologie*, jaargang 1, nr. 1, pp. 90-105.
 Engbersen, G., Van de Beek, E., & Van der Veen, R. (1984). 'Rellenjournalistiek en sociale verantwoordelijkheid. *Massacommunicatie*, 2, 72-82.

⁶ Duyvendak e.a. 2021.

DEEL I

Herinneringen aan Godfried

Hoofdstuk 1

Raadselen van de professor: Een kleine sociologie van Godfried

Meike Bokhorst, Mark Bovens, Roel Jennissen

Godfried is zijn hele academische leven bezig geweest met het ontraadselen van de maatschappij. Maar zelf is hij een enigma gebleven. In deze bijdrage proberen we de professor zelf te ontraadselen. Wie is Godfried Engbersen wanneer je zijn leven en loopbaan door een sociologische bril bekijkt? Hoe zien 67 jaar Godfried eruit wanneer je de *sociological imagination* op hemzelf toepast? Daarom bieden we hier een kleine sociologie van Godfried in zes luiken.

KIND VAN DE KATHOLIEKE EMANCIPATIE

Zo Godfried iets is, is hij een kind van de katholieke emancipatie. Veel roomser dan Godfried krijg je ze niet. Hij is in 1958 geboren in een hecht katholiek gezin in Den Haag. In zijn geboortjaar was de katholieke emancipatie in ons land in volle gang. Aan het einde van de jaren vijftig waren de geboortecijfers onder katholieken gedaald van gemiddeld bijna negen kinderen rond 1875 tot ongeveer 3,5 kinderen, maar vanaf de 19^e eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog waren ze veel hoger dan die onder de andere inwoners van Nederland.¹ Door die relatief hoge geboortecijfers in het begin van de twintigste eeuw konden katholieken in de naoorlogse periode een steeds groter electoraal gewicht in de schaal leggen. Bovendien zorgde de grote getrouwheid aan Rome ervoor dat het katholieke volksdeel de meest hechte zuil was geworden die volop ging delen in de politieke macht. Zo volgde in Godfrieds geboortjaar de KVP'er Louis Beel Willem Drees op als minister-president.

Het gezin Engbersen was exemplarisch voor dat nieuwe katholieke zelfbewustzijn. Alle vier de zonen kregen niet gewone katholieke namen, zoals Wilhelmus², Servaas, of desnoods Toine, maar namen van koene katholieke ridders, zoals Radboud, Diederik en Rutger. Godfried zelf is genoemd naar een kruisridder, Godfried van Bouillon, die te boek staat als de 'koning van de kruisvaarders'. In 1099, tijdens de Eerste Kruistocht, veroverde Godfried van Bouillon Jeruzalem, waarbij overigens alle moslims en joden werden uitgemord. Het zijn geen wapenfeiten waar je tegenwoordig in sociologenkringen graag mee voor de dag komt – er zijn standbeelden voor minder omvergehaald – maar in die jaren golden ze als het katholieke equivalent van de VOC-mentaliteit.

De vader van Godfried heeft zelf een grote rol gespeeld in die katholieke emancipatie.

¹ Van Poppel 1985.

² Zie: Bloothoof & Onland 2011.

Hij was directeur van het Kaski, het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut. Dit was een sociaalwetenschappelijk instituut – Godfrieds appel viel niet ver van de boom – dat in 1946 was opgericht om demografisch en sociologisch onderzoek te doen onder de katholieke bevolking. De katholieke zuil groeide in die jaren als kool en Engbersen senior was nauw betrokken bij de planning van al de nieuwe kerken en scholen die nodig waren om de katholieke jongens en meisjes op het rechte pad te houden. Het Kaski bestaat nog steeds en is tegenwoordig onderdeel van de theologische faculteit aan de Radboud Universiteit – waar anders? Zijn medewerkers houden zich nog steeds bezig met het ‘vertalen van maatschappelijke ontwikkelingen naar beleid voor kerken, identiteitsgebonden organisaties en overheden’. Alleen nu niet meer alleen voor de katholieken, maar voor alle religies. Dat laatste komt natuurlijk omdat de katholieke emancipatie wel erg goed is geslaagd.

Niet lang na de geboorte van Godfried seculariseerde het katholieke volksdeel in ons land in een tempo dat uniek was in de geschiedenis. In één generatie, de generatie van Godfried, keerden de katholieken de kerk massaal de rug toe. Zo ook Godfried.

Ook met de hoge geboortecijfers onder katholieken was het gedaan. Op 21 maart 1963 verkondigde Bisschop Bekkers van 's-Hertogenbosch in het KRO-programma Brandpunt dat geboorteregeling voor de katholieke vrouw een kwestie van het persoonlijke geweten was. Daarmee week deze populaire bisschop af van de officiële lijn van de katholieke kerk, die anticonceptie verbood. Deze symbolische gebeurtenis markeerde, samen met de introductie van de anticonceptiepil in 1964, het einde van de Nederlandse naoorlogse geboortegolf. De geboortecijfers daalden zo snel dat ze vanaf het begin van de jaren zeventig zelfs onder het voor demografen heilige getal van 2,1 kinderen per vrouw – het zogenoemde vervangingsniveau – kwamen te liggen. Ook Godfried zelf zou dit vervangingsniveau nét niet halen.

EEN ROOMSE JONGEN GEBLEVEN

Je kunt Godfried wel uit de katholieke kerk halen, maar dat betekent niet dat de katholieke kerk uit Godfried is verdwenen. Godfried is een Roomse jongen gebleven. Hij staat met een grote blijmoedigheid in het leven en heeft geen last van zwaarigheden en calvinistische scherpelijerijen. Ook heeft hij een grote tolerantie jegens fouten en vergissingen, zeker als die van hemzelf zijn. Godfried kent als geen ander de verlossende kracht van het biechten na de zonde en gaat niet snel gebukt onder schuldgevoel.

Godfried is tevens de vleesgeworden bevestiging van de *homophily*-theorie van McPherson. Voor hem geldt *birds of a feather flock together*.³ Godfried heeft een grote voorkeur voor geleerde vrouwen uit landen waar de katholieke kerk het nog steeds voor het zeggen heeft, zoals Italië of Polen. In zijn partnerkeuze zie je een sterke homogamie, niet alleen naar opleidingsniveau, maar vooral ook naar religieuze achtergrond.

Die katholieke inborst is ook zichtbaar in zijn *oenophily*. Wijn, binnen de katholieke theologie een belangrijke vloeistof vanwege de transsubstantiatie, heeft altijd een belangrijke rol in Godfrieds leven gespeeld. De miswijn heeft hij echter ingeruild voor een goed glas van zijn favoriete wijnwinkel. Ook in de sociologie is wijn van belang. Alle drie de

grondleggers van de discipline waren erbij betrokken. Bij dezen een introductie⁴ voor het onwaarschijnlijke geval dat Godfried hier niet van op de hoogte is: in de Duitse regio Pfalz ligt Chateau Weber, dat geweldige wijnen produceert van Riesling en Pinot Noir. De eerlijkheid gebiedt ons echter te zeggen dat we niet helemaal zeker weten of dit chateau iets te maken heeft met Max Weber, de grondlegger van de interpretatieve sociologie. De regio Pfalz huisvest ook het wijnfestival van Bad Durkheim, het grootste wijnfestival van de wereld, als we de organisatoren van dit festival mogen geloven. De eerste aanstelling aan een universiteit van Émile Durkheim, de grondlegger van het structureel functionalisme, was trouwens in Bordeaux, de wijnregio bij uitstek. En de wieg van de belangrijkste vertegenwoordiger van het historisch materialisme, Karl Marx, stond in Trier, dicht bij de Moezel-wijnstreek. Een van zijn eerste publicaties had, niet toevallig, het lot van de wijn- gaardarbeiders aldaar als onderwerp.

WAAR GODFRIED VERTROK, GING DE BUURT ACHTERUIT

Veel sociologen bestuderen tegenwoordig processen van gentrificatie: zodra jonge professionals zich in een buurt vestigen stijgen de huizenprijzen en scoort de buurt beter op de meeste sociale indicatoren. In Godfrieds jeugd voltrok zich een omgekeerd proces. Elke buurt waar hij als kind woonde ging in hoog tempo achteruit zodra het gezin Engbersen er vertrok. Godfried heeft aan de basis gestaan van veel processen van de-gentrificatie. Zijn wooncarrière laat zich lezen als een kleine Atlas van afgehaakt Nederland.⁵

Godfried is geboren in de Trompstraat in het Haagse Zeeheldenkwartier. Hij vertrok er als kleuter in de jaren zestig. Dat was het begin van grootschalig sociaal verval. In de late jaren zeventig gold het Zeeheldenkwartier als een van de sociaal meest zwakke buurten van Den Haag en waren er plannen voor grootschalige stadsvernieuwing naar analogie van de Schilderswijk. Pas decennia later, in de loop van deze eeuw, is de buurt weer enigszins hersteld van het vertrek van de familie Engbersen.

Hetzelfde gebeurde met Den Haag Zuidwest waar Godfried vervolgens zijn lagere-schooltijd doorbracht. In die jaren was het een gewilde nieuwbouwwijk voor de midden-klasse waar de kinderen ‘na het eten een partijtje voetballen in de tuin, de ouders langs de lijn’, zoals Harry Jekkers zong in zijn klassieker ‘Oh Oh Den Haag’. Godfried schopt het zelfs even, heel even, tot de jeugd van ADO – tenminste dat beweert hij zelf. Niet lang daarna vertrok het gezin Engbersen naar Leidschendam. Met Den Haag Zuidwest is het vervolgens nooit meer goed gekomen – net als met ADO trouwens – het is inmiddels zo ongeveer de zwakste wijk van heel Den Haag. Voor het lot van Leidschendam wordt gevreesd.⁶

RIJK GEWORDEN MET ARMOEDE

Armoede loopt niet alleen als een rode draad door zijn wooncarrière, het is ook het centrale thema van zijn wetenschappelijke loopbaan. Godfried heeft van armoede een academisch

3 McPherson et al. 2001.

4 Ontleend aan: Inglis & Almila 2024.

5 De Voogd & Cuperus 2021.

6 Zie: Beerepoort & Veldkamp 2021.

verdienmodel gemaakt. Dat begon al met zijn proefschrift ‘Publieke bijstandsgeheimen’ uit 1990 over het ontstaan van een onderklasse in Nederland. Hij nam een woning zonder badkamer in een Rotterdamse achterstandswijk om zo het vertrouwen van zijn arme burens te winnen. Hij kwam al snel als veldonderzoeker en zelfbenoemde ‘wijsneus’ op tv. In 1993 werd hij hoogleraar verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid bij de vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht en haalde hij veel derde geldstroom-onderzoek binnen. Die opwaartse mobiliteit bracht hem uiteindelijk naar het Utrechtse Servaasbolwerk met een rustieke kastanjeboom in de tuin.

Het door Godfried veelvuldig onderzochte Mattheüs-effect gold ook voor hemzelf. Het evangelie volgens Mattheüs luidt: “Want wie heeft zal nog meer krijgen, en wel in overvloed, maar wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen.” Godfried grossierde in nevenactiviteiten over armoede. Dat begon toen minister van SZW Ad Melkert Godfried benaderde als voorzitter voor de onbezoldigde redactiecommissie van de Jaarrapportage Armoede en Sociale Uitsluiting. Daarna waren er commissies in overvloed. Aan het eind van zijn loopbaan was de cirkel rond met het voorzitterschap van de Commissie Sociaal Minimum. Maar wat waren die arme mensen eigenlijk opgeschoten met al die commissies? Enkel een miljardje meer of minder.

DE MIGRATIEPROFESSOR ALS TRANSNATIONALE MIGRANT

Het andere grote thema in het werk van Godfried is migratie. In zijn werk over arbeidsmigratie uit Centraal- en Oost-Europa onderscheidt Godfried bijvoorbeeld zelf vier verschillende typen migranten: circulaire seizoensmigranten, transnationale migranten met een binationale oriëntatie, *footloose* migranten en vestigingsmigranten.⁷ Maar wat voor type migrant is de migratieprofessor eigenlijk zelf?

Om te beginnen is Godfried uiteraard een tegendraadse migrant. Daar waar het gros van de arbeidsmigranten in de Europese Unie zich van oost naar west beweegt, gaat Godfried van west naar oost. Hem proberen te vangen in één van de hierboven genoemde categorieën is dan eigenlijk een kansloze missie, maar desondanks doen we toch een poging.

Geografisch gezien is Godfried een transnationale migrant, die tussen verschillende landen heen en weer pendelt. Hij woont beurtelings in Utrecht en in Warschau. Ook in sociaaleconomisch opzicht heeft hij veel weg van dit type migrant: hij doet dit namelijk al heel lang en behoort tot de hogere sociaaleconomische strata. Toch schort het aan één aspect, waardoor Godfried niet helemaal in dit vakje past. Bij transnationale migranten zou volgens hemzelf namelijk sprake zijn van een ‘binationale oriëntatie’. Maar van een echte onderdompeling in de Poolse taal en cultuur is bij Godfried geen sprake. Daarvoor zit hij te veel in de bubbel van hoogopgeleide, kosmopolitische kenniswerkers waarin Engels de voertaal is. Zijn Pools komt dan ook niet verder dan “Dwa wina proszę”. Deze zwakke binding met het land van bestemming heeft Godfried gemeen met de circulaire migranten, die ook wel ‘ooievaars’ worden genoemd. Daarin herkennen we ook weer de Haagse roots van Godfried.

7 Engbersen 2011.

VAN KERSTBOOM TOT URN

Godfried behoort tot de generatie van de naoorlogse *babyboomers*.⁸ Deze generatie kon door haar omvang een grote stempel op de samenleving drukken toen zij in de tweede helft van de twintigste eeuw omhoogklom in de bevolkingspiramide. Onderweg zorgden de *boomers* voor de seksuele revolutie, ontkerkelijking, ontzuiling en de opkomst van kosmopolitische politieke partijen. Ze wisten zelfs de bevolkingspiramide te wijzigen van een kerstboom in een urn.

Vanaf 2011 begonnen de *boomers* met pensioen te gaan. Daarmee komt een einde aan de periode van ‘demografisch dividend’, het fenomeen dat een bevolking bestaat uit een relatief grote beroepsbevolking ten opzichte van het aantal jeugdigen en ouderen. Van de twee productiefactoren arbeid en kapitaal wordt de eerste relatief schaarser. Werknemers kunnen waarschijnlijk een steeds hoger loon tegemoetzien. Zo draagt Godfried zelfs met zijn emeritaat bij aan de reductie van armoede.

LITERATUUR

- Beerepoot, R. & Veldkamp, C. 2021. *Analyse versterkingsprogramma Leidschendam-Noord*. Amsterdam: I&O Research.
- Bloothoofd, G. & D. Onland 2011, Socioeconomic Determinants of First Names, *Names*, 59, 1: 25–41.
- Engbersen, G. 2011. Arbeidsmigratie in meervoud: Naar een gedifferentieerd integratiebeleid voor migranten uit Midden- en Oost-Europa. *Christen-Democratische Verkenningen*, 20113, 98-105.
- Howe, N., & Strauss, W. 2007. The next 20 years: How customer and workforce attitudes will evolve. *Harvard business review*, 85(7-8), 41-52.
- Inglis, D. & Almila, A.M. 2024. From Chateau Latour to Chateau Bourdieu: The sociology of wine between empire, class, ethnicity and gender *or, the oenologic of practice*, *The Sociological Review*, 72(4), 808-826.
- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J.M. 2001. Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Review of Sociology*, 27, 415-444.
- Van Poppel, F.W.A. 1985. Late Fertility Decline in the Netherlands: The Influence of Religious Denomination, Socio-Economic Group and Region. *European Journal of Population*, 1(4): 347-373.
- Voogd, J. de & R. Cuperus 2021, *Atlas van afgehaakt Nederland: Over buitenstaanders en gevestigden*, Den Haag.

8 Howe & Strauss 2007.

Hoofdstuk 2

De Barre Tocht. Een bijdrage tot de sociologie van het wandelen

Radboud Engbersen

‘Hoe ver is het nog?’

KAPITALISTISCH VENTIEL

In de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat – in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw – is er kort gespeculeerd over de komst van een vrijetijdssamenleving. Arbeid zou zijn centrale plaats in ons leven verliezen ten faveure van de vrije tijd (*Freizeit, free time, temps libre*).¹ Het is er niet van gekomen – integendeel. Arbeid werd de heilige graal tot zelfontplooiing, de navelstreng naar het echte en betere leven, het cement dat ons op werkvloeren en in kantoortuinen en vergaderruimten bij elkaar bracht, het gezinsvervangend tehuis dat we elders ontbeerden. Vrouwen maakten een enorme inhaalslag, kozen in veel gevallen voor deeltijd, maar het aantal uren dat ze inmiddels werken, nadert beetje bij beetje dat van mannen, ook omdat jeugdige generaties mannen vaak kiezen voor een vierdaagse werkweek. Zo ontstond in de huidige laatkapitalistische samenleving toch nog een zekere ruimte voor een vrijetijdssamenleving, maar dan wel in de gedaante van een kolossale toeristenindustrie.²

Een van de groeiende segmenten van deze toeristenindustrie is de wandelvakantie. Was deze eerst nog voorbehouden aan een kleine schare socialistische natuurvrienden, nu wandelt jong en oud, rechts en links, er lustig op los, in het bijzonder een groeiende groep (pre) pensionado's die in hun jonge jaren met geen stok naar de padvinderij waren te krijgen, maar heden langs berg en dal hun weg weten te vinden. Wat is vrije tijd? Aansluitend bij Dumazedier (1962) kunnen we deze definiëren als de tijd waaraan iemand zich vrijwillig overgeeft nadat hij zich heeft losgemaakt van de plichten van beroep, gezin en maatschappij.³ Waarom is vrije tijd belangrijk? Hanhart (1964) heeft daarover vier belangwekkende hypothesen geformuleerd.⁴ Ten eerste als herstel van fysieke energie, ten tweede als compensatie voor het juk der zware verplichtingen elders, ten derde als ontplooiingsterrein en ten vierde als voortzetting van gedragselementen uit de werksfeer.

Als we deze hypothesen toetsen aan de wandelclub De Barre Tocht van Godfried Engbersen, dan gaan ze allemaal glansrijk op. De wandelvakantie is bij uitstek het

1 Lemma 'Vrije tijd en recreatie, Sociologie van de -' In: Rademaker (red.) 1978, p. 797-802.

2 Soms is de roman de sociologische studie de baas. Zie in dit verband Pfeijffer 2018).

3 Dumazedier 1962.

4 Hanhart 1964.

kapitalistische ventiel van onze neoliberale competitieve samenleving.⁵ Na een weekje buitenlucht kunnen onze wandelaars zich met hernieuwde frisheid onderwerpen aan de knallende zweep van de heersende maatschappelijke structuren. Maar, pas op, de vier hypothesen verklaren niet volledig de populariteit van mannelijke wandelclubjes. Er is nog een vijfde hypothese die in deze *casestudy* verkend wordt en die zich meer vanuit een communaristisch vertoog laat verklaren.⁶

ALLE SEINEN STAAN VOOR HEN OP ROOD!

De casus 'De Barre Tocht' maakt duidelijk dat het samen wandelen en ontberingen doorstaan ook begrepen kan worden als pogingen om saamhorigheid en onderlinge steun en aandacht te genereren in een samenleving die de kwetsbaarheid van oudere hoogopgeleide zestigers onvoldoende onderkent en ziet. Ook het SCP, toch de organisatie met een fijn afgestelde antenne voor maatschappelijke kwetsbaarheid, vindt hen niet terug in de vele surveys waarmee het onvermoeibaar de samenleving bevraagt.

De Barre Tocht is een wandelclub van zes witte academische zestigermannen aan de vooravond van hun pensioen. De groep deelt kenmerken met andere 'moeilijk bereikbare groepen'. Ze zijn beperkt zelfreflexief, hebben een gesloten wereldbeeld, hebben enorm ingeboet aan cultureel kapitaal door hun decennialange fixatie op werk en hebben niet in de gaten dat ze volkomen haaks zijn komen te staan op de huidige rolmodellen voor ouderen in 'hun vierde levensfase'. Ook beleidsmakers zien het niet en dichten hun allerlei wonderlijke sociale gaven en roepingen toe. Oftewel: alle seinen staan voor hen op rood! Deze *casestudy* maakt duidelijk dat de leden van De Barre Tocht staan voor een bredere groep ouderen die vooralsnog onder de beleidsradar zijn gebleven, maar nadere aandacht verdienen – juist ook vanuit een meer preventieve optiek. Voorkomen is beter dan genezen.⁷

ACHTERWAARTSE HALVE FLIPFLOP

De hier gepresenteerde casus De Barre Tocht is niet uitgewerkt aan de hand van diepte-interviews met de leden. Een dergelijke methodische invalshoek is in hun geval weinig vruchtbaar. Het is immers onverstandig om alleen af te gaan op wat ze zeggen. Om die reden is gekozen voor de insteek van participerende observatie of, beter, van *shadowing*.⁸ Kenmerkend voor *shadowing* is dat de onderzoeker niet alleen schaduwt (in dit geval door met de wandelclub mee te gaan op vakantie), maar ook reflecteert op zijn waarnemingen door ze met het onderzoeksobject te delen en bijvoorbeeld verduidelijkende vragen te stellen. 'Ik hoor dat je elke dag een seizoensmengsel van fruit en groenten door de blender doet en *ad fundum* opdrinkt. Heb ik het bij het rechte eind dat gezonde voeding steeds centraler in je leven is komen te staan?'

5 Eagleton 2018.

6 De *casestudy* als methode van onderzoek voor het testen van hypothesen en theorievorming verdient meer serieuze aandacht. Zie bijvoorbeeld Flyvbjerg 2006.

7 Zie in dit verband recent afgesloten departementale akkoorden als IZA en GALA. IZA staat voor Integraal Zorg Akkoord, GALA voor Gezond en Actief Leven Akkoord.

8 McDonald 2005.

Of vragen gericht op mogelijke generalisaties. 'Je hebt vannacht in bed een achterwaartse halve flipflop gemaakt, want ik werd wakker met je beide voeten naast me op het kussen. Is het nu zo dat speelse lenigheid en fantasie bij jou en je vrouw in het erotisch spel een grotere plaats zijn gaan innemen, en zou dat in het algemeen gelden voor stellen die wat langer bij elkaar zijn?'⁹

Of meer interpretatieve vragen. 'Ik begrijp dat je vrouw een zendertje in je rugzak heeft gestopt om je altijd te kunnen traceren. Is dat nu een uiting van diepe liefde of van groot 'wantrouwen'? En dieper doorvragend over de onder druk staande mannelijke identiteit anno 2025. 'Voel' jij je nog wel een echte kerel van stavast nu je gezenderd bent als een trekvogel?' Zo wordt in interactie met het object van studie kennis uit de eerste hand opgedaan over alledaagse maar vaak moeilijk te verwoorden en te onderzoeken zaken.

Laten we aan de hand van wat *thick description* nader kennismaken met de leden van De Barre Tocht.¹⁰ Eerst wat context om hun wat ambivalente houding tegenover jongere generaties te *verstehen*.¹¹ Ze hebben het een belangrijk deel van hun leven moeten doen met de Engelse melange van Pickwick-thee en de snelfiltermaling van Douwe Egberts. Ze hebben in hun pyjama met de föhn van oudere zus, onder in het kruipgat van het huis, bij vrieskou de waterleiding ontdooid, hun fietsbanden nog zelf geplakt en aan de lopende band bij Johnson Wax hun vakantiegeld verdiend. Ze hebben bloembollen gepeld, meterstanden opgenomen in vijandige boerderijen met bloeddorstige waakhonden, de lastigste postwijken gelopen, in vleesfabrieken schoongemaakt, oftewel: werk verzet dat arbeidsmigranten nu toegeschoven krijgen. Ze hebben *on a shoestring* door Europa gereisd en geslapen op stranden en in treinstations en stadsparken. Ze hebben nog onbekende dames – zonder eerst online een account te hebben aangemaakt – in cafés *face to face* het hof proberen te maken ('de dood of de gladiolen'). Dit is geen excuus voor het feit dat ze sterk op *mansplaining* zijn ingesteld en niet altijd even goed in staat zijn tot *deep listening* naar op balans, sociale veiligheid en comfort ingestelde jongere generaties, maar het biedt enige verklaring.

BOLT DAAR EEN BUIKJE ONDER HUN POLO?

Nu naar het object van studie zelf. Zie hen daar met de ring van zelfvertrouwen op het zoveelste Griekse eiland door een zwembad banjeren omdat ze het exacte wandelpad even kwijt zijn. Wat voor indruk zullen ze op de hippe badgasten maken die daar in hun strandstoelen hangen? Het zijn geen stijliconen, dat is duidelijk. Dit is een belangrijke observatie voor de outdoorindustrie die de komende decennia denkt binnen te lopen met een aanbod van peperdure wandelkleding voor de groeiende seniorenmarkt. Hun polo's verraden modekleuren van jaren terug, de korte broek is vaak afkomstig van de ANWB-shop (*Human Nature*) en 'kan nog best een paar jaartjes mee'. Bolt daar een buikje onder hun polo? Zeker! Toegegeven, bij een bepaalde lichtval en een flatterende pose voor de

9 Perel 2007..

10 Geertz 1973..

11 Weber 1975, pp. 13-82.

hotelkamerspiegel is die niet te zien. En inderdaad *if men define situations as real, they are real in their consequences*, maar de performatieve kracht van volgens-mij-valt-het-heel-erg-mee schiet hier evident tekort.¹² Dat is zelfbedrog, dat weten ze zelf maar al te goed.

Ze komen uit de tijd dat in de sociale wetenschappen de werkelijkheid nog bestond. Die werkelijkheid ervaren ze elke dag. Niet alleen op de weegschaal, maar ook dat ze vandaag volgens hun stappenteller maar mooi 15,7 kilometer gewandeld hebben en liefst 924 meter gedaald en geklommen. Dat daar voor hun neus op hun bord een geroosterd visje ligt met een lekker wijntje ernaast. Straks nemen ze nog een espressootje, misschien morgen dat andere visje of toch maar dat lamsvlees, dat zijn echter zorgen voor de dag van morgen, en al die Ajax-trainers van vorig seizoen waren enorme klunzen. Krijg daar maar eens een speld tussen.

AJAX – PANATHINAIKOS, WEMBLEY 1971

Hun appgroep heeft veel weg van de poesiealbums van jonge meisjes en verraadt hun behoefte aan *male bonding* en *togetherness*. Intuïtief en onbewust weten ze dat het goed mogelijk is dat ze straks tot de groep *men without women* kunnen behoren. O, wat zitten ze elkaar en zichzelf te bevestigen ('goed gedaan!'). De bicepscoontjes, de blommetjes en de hartjes zijn niet van de lucht. De aanschaf van een wijnrek leidt tot collectieve euforie. Foto's van huisdieren worden vertederend gedeeld. Het is ongepast daar een grapje over te maken.

Veelzeggend is ook bij een deel hunner de idolatrie voor Max Verstappen. Hoe kan dit? Mannen die het DNA van voetballen, wielrennen en schaatsen diep verankerd met zich meedragen – die in staat zijn de opstelling van Ajax tegen Panathinaikos in de Europacupfinale op Wembley van 1971 moeiteloos op te dreunen – zitten sinds een paar jaar te emmeren over bandenspanningen en *pitstops*. Het kan niet anders geïnterpreteerd worden dan als een existentiële schreeuw om aandacht en verbinding.

Hun kwetsbaarheid uit zich ook op die 'laatste smalle ree' van zand naar zee. Hun wandelvakanties vinden meestal medio mei plaats en dan is de Middellandse Zee vaak nog niet opgewarmd. Zeven of acht jaar geleden trokken ze hun kleren snel uit en plonsden ze zonder dralen in het zoute water, nu duurt het soms wel tien minuten voordat ze 'door' zijn. Voorzichtig schuifelen ze eerst tot hun kruis en dan tot hun borst door het water, voorzichtig, voorzichtig, voorzichtig. Oftewel: ze boeten sterk in aan mentale en fysieke kracht. En ze willen het niet weten en horen! Wat te doen? Shocktherapie toepassen en ze, hup, de zee in jonassen of toch beter met hen gaan praten? Mogelijk wat testosteron door hun bordjes muesli in de ochtend? Misschien een combinatietherapie? Mensen zijn ingewikkeld.¹³

FANATIEKE KAARSJESBRANDERS

Het zijn de laatste romantici. Aan bindingsangst hebben ze nooit geleden. Ze zijn verlaten, hebben verlaten. Ze hebben zich zonder voorbehoud tot op de dag van vandaag in relaties

gestort, steeds in de overtuiging de vrouw van hun dromen te hebben gevonden. Ze hebben nog liefdesbrieven van vele kantjes volgeschreven. Voor echte gevoelens deinzen ze niet terug. Bij het vallen van de avond, als de mediterrane zee voor hun voeten tot rust is gekomen, voelen ze hun hart volstromen. Hebben ze meer besef gekregen van het niet-materiële en bovennatuurlijke in Gods vrije natuur?¹⁴ Ervaren ze daar iets wat groter is dan henzelf? Neen, kom niet aan met zaken des geloofs hoewel ze wel allemaal een katholieke achtergrond hebben. Een hunner is zelfs misdienaar geweest. Je krijgt hen nauwelijks een museum in, maar een kerk lopen ze graag binnen. Het zijn fanatieke kaarsjesbranders; bij het in acht nemen van enige tijd stilte kunnen ze ook een zeer overtuigend devoot gezicht trekken. Dus laten we niet te snel naar conclusies *jumpen* – dat zeggen ze ook de hele tijd tegen hun studenten. Verder onderzoek is nodig, mogelijk staan ze wel degelijk op de drempel van een spiritueel ontwaken.

Hier moeten we een paar harde noten kraken over hun verlies aan cultureel kapitaal. Dat is vrij alarmerend. Deze oud-gymnasiasten wandelen bij voorkeur op Griekse eilanden, maar op aandacht voor musea en de antieke wereld zijn ze nauwelijks te betrappen. Met een vogelgeluidenapp of een plantengids voor Sinterklaas maak je hen ook niet blij. Ze genieten volop van alle 'vogeltjes', 'planten' en 'bloemen', maar we steken ons hand er niet voor in het vuur of ze na jarenlang wandelen op Griekse eilanden de bougainville van de oleander kunnen onderscheiden. Ze dobberen in belangrijke mate voort op het cultureel kapitaal uit hun jeugd. Na *Led Zeppelin III*, Black Sabbath en de klassieke platen van vader thuis zijn ze in een ijle leegte gestapt. Het zijn hun partners die voor een verbreding van hun cultureel repertoire moeten zorgdragen. Vooral ook omdat de heren sterk geneigd zijn om na gedane arbeid niet te kiezen voor cultuurverheffende zaken, maar voor escapisme en oppervlakkig vermaak. Tijd dat dit verandert, want het geduld van partners raakt ooit op. Word wakker!

CULTUUR IS EETCULTUUR GEWORDEN

Niet de schouwburg of concertzaal wordt opgezocht, maar er wordt gezapt langs alle sportzenders of naar RTL7 waar alle Bondfilms weer eens herhaald worden. Het domein van de cultuur is voor een aantal hunner een volledig *terra incognita* geworden. Of beter: cultuur is eetcultuur geworden. Sommigen zijn alleen nog maar in staat op eigen kracht de weg naar een restaurantje te vinden. Over waar je lekker kunt eten, hebt gegeten of gaat eten, mekkeren ze je de oren van je kop. Grijsgedraaide platen worden voor de honderdste keer opgezet. Thuis kun je er niet meer mee aankomen, maar bij je wandelvrienden mag je je riedel blijven herhalen. 'Ja, vertel nog maar een keer dat je vroeg op de markt in Utrecht bij de viskraam kokkels kunt krijgen en oesters en inktvissen en wat al niet meer, maar, hola, vergeet ons niet nog eens bij te schenken!'

Nu weer iets heel positiefs. Ze zijn zeer geëmancipeerd. Het zijn bijvoorbeeld uitstekende koks hoewel hun repertoire zich eerder in de diepte dan in de breedte beweegt, maar in de beperking toont zich de meester. Bij hen zie je ook goed de paradigmashift die in

12 Thomas and Thomas 1928. Zie ook: Berger and Luckmann 1966.

13 Scheepers 2021.

14 Berger 1969.

keukens van hoger opgeleiden heeft plaatsgevonden.¹⁵ Weinig vlees, veel vis en ook steeds vaker vegetarische gerechten. Ze kunnen niet alleen goed koken, maar zijn ook bedreven in huishoudelijke taken, bijvoorbeeld boodschappen doen, altijd solo, nooit met de geliefde ('We hebben toch nog chips?' en 'Alweer wijn?'). Op wandelvakantie zie je ook de breedte en de diepte van hun verworven huishoudelijk kapitaal. Het is een kapitaalvorm die de Franse grootmeester Pierre Bourdieu nooit als zodanig heeft benoemd¹⁶, maar nu zijn *legacy* steeds verder versplintert – er is nu ook instantiekapitaal, gezondheidskapitaal, esthetisch kapitaal en erotisch kapitaal (in onderhavige casus stuitte de *shadower* op een muur van sociale wenselijkheid, verdringing en wonderlijke sublimatievormen)¹⁷ – mag huishoudelijk kapitaal daar zeker aan worden toegevoegd.

DIE HANDIGE KLEINE BODYSHAMPOOFLESJES

Neem de handwas in een lauwwarm sopje. In de late avond worden vaak hun druipende wandelsokken aangetroffen op het droogrekje van hun balkon, waaruit de geur opstijgt van die handige kleine bodyshampooflesjes in de hotelbadkamer. Dat droogrekje met druipende sokken is een symbool of teken van een dieper liggende code¹⁸ die de stille revolutie van de mannenemancipatie in het huishouden tot onderwerp heeft. Eigenlijk zou dat druiprekje als *objet trouvé* door een museum voor moderne kunst moeten worden aangekocht. Een windmachine zou dan de sokken een beetje moeten laten wapperen terwijl een geluidsband een zeebriesje en een kalm zeetje suggereert. Hier zou de witte oudere academicus even wat rust gegund kunnen worden, waardering mogen oogsten, terwijl hij elders in het museum er ongenadig van langs krijgt.

Heel interessant is ook het snelle verlies aan huishoudelijk kapitaal bij hun geliefden. Een aantal hunner heeft een latrelatie en het is verbijsterend op welke plaatsen ze hun vergiet of steelpannetje na dagen zoeken terugvinden wanneer hun geliefden een paar dagen zijn komen logeren.

Twee jaar geleden verscheen het jaarboek 'Ouderen als oplossing' (2023). Meer dan dertig prominenten, verzameld rond het Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken, maken duidelijk dat al die zorgen over ontoereikendheid en onbetaalbaarheid van de zorg niet nodig zijn. De zilveren kracht staat paraat! De moreel voortreffelijksten onder hen laten zich door elkaar interviewen. Ze lopen nog elke dag 10 kilometer hard, eten gezond en cijferen zich voor anderen weg in een *community of coöperatie*. De leden van De Barre Tocht komen nog uit de tijd van het moderne 'sociaal gevoel', ooit geïntroduceerd door socioloog De Swaan, wat inhoudt dat je moet 'zorgen dat anderen voor je zorgen'.¹⁹ Daar zijn ze tot op de dag van vandaag behoorlijk goed in geslaagd. Maar dat is nu voorbij.

15 Kuhn 1962.

16 Bourdieu 1989, Zie in het bijzonder 'Economisch kapitaal, cultureel kapitaal, sociaal kapitaal', p. 120-141.

17 Freud 1974.

18 Eco 1976.

19 De Swaan 1982 en 1989.

VERSCHOTEN POLO'S EN KORTE BROEKEN

Kijk ze daar onwetend de berg af banjeren met hun verschoten polo's en korte broeken! Ze hebben totaal niet in de gaten dat ze alle wissels naar de tijdgeest hebben laten passeren en doormarcheren op een doodlopende weg. Hun geliefden daarentegen zijn er naadloos op aangesloten. Niks opwindenders dan een zorgzame vriend met een vogelgeluidenapp of plantengids, iemand met wie ze eindelijk eens boeiende documentaires onder het genot van een bakje granola en een alcoholvrij biertje kunnen bekijken en, ja, een man met een strakke *sixpack* is niet te versmaden.

Maar laten we de leden van De Barre Tocht niet onderschatten. Ze hebben zich altijd flexibel getoond. Ze loodsen teams, afdelingen, programma's en organisaties door woelige wateren. Sommigen hunner regelen vanuit bergtoppen en hotelkamers de administratie thuis. Ze beheersen op de momenten die ertoe doen het praat-luistergesprek met hun geliefden ver weg als we afgaan op de begripvolle zachte stem die ze ineens in huis blijken te hebben wanneer zich onbespied en buiten gehoorafstand wanen. Ze bricoleren door samengestelde gezinnen²⁰, een enkeling loopt marathons, ze schrikken niet terug voor Ottolenghi, en zo kunnen we nog wel even doorgaan. Laten we hen niet over één kam scheren en opsluiten in een beleids categorie.

EEN WANDELAAR IS HOT

Ze vormen echter wel een community, een zelfgekozen community. Dat is de kracht ervan, alle politieke gekkigheid van deze tijd is erin verzameld en toch overstijgt hun vriendschap vooralsnog alle politieke verschillen. Ondanks alle hindernissen die het leven hun gebracht heeft, wandelen ze toch nog maar mooi op de barre maar prachtige tocht des levens, goedgehumeurd voorwaarts mars. En wie weet gaan ze ons verrassen. Slagen ze er toch in een IKEA-ledikantje in elkaar te zetten zonder moord en doodslag (adem rustig in, adem rustig uit, lees eerst de gebruiksaanwijzing), gaan ze pastoraal werk doen, dat mooie boek eindelijk schrijven, schaffen ze niet alleen een fitnessabonnement aan, maar gaan ze dat ook gebruiken en brengen ze gekooide artistieke ambities mogelijk tot wasdom. Je weet het maar nooit met hen. Met wandelen zitten ze bij de andere sekse altijd goed.²¹ Een wandelaar is *hot*²², maar nu nog even met volle kracht vooruit, want dat lekkere visje en wijntje liggen een paar kilometer verderop te wachten. En zo marcheren ze verder langs de mediterrane wateren, allemaal achter hun denkbeeldige vaandel aan waarop met grote letters geschreven staat: 'Niet te veel zeiken!'

20 Lindblom 1959, pp. 79-88. Zie voor de theoretische achtergronden van het geknutsel van de leden van De Barre Tocht: Lévi-Strauss 1966.

21 Zie bijvoorbeeld de vele romans over de bindende kracht van wandelen bij relatievorming. Een recent voorbeeld is de roman van *You are here* (2024) van David Nicholls.

22 Solnit 2001.

LITERATUUR

- Berger, P.L. 1969, *A Rumor of Angels. Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*. Doubleday.
- Berger, P.L. & Th. Luckmann 1966, *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Bourdieu, Pierre 1989, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Gekozen en ingeleid door Dick Pels. Amsterdam, Van Genneep.
- Dumazedier, J. 1962, *Vers une civilisation du loisir*. Paris, Ed. du Seuil.
- Eagleton, Terry 2018, *Why Marx Was Right*. New Haven & London, Yale University Press.
- Eco, Umberto 1976, *A Theory of Semiotics*. Bloomington, Indiana University Press.
- Flyvbjerg, B. 2006, Five misunderstandings about case-study research. In: *Qualitative Inquiry*, 12(2), 219-245.
- Freud, Sigmund 1974, *Volume 1. Introductory Lectures on Psychoanalysis*. Londen, The Pelican Freud Library.
- Geertz, C. 1973, *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books.
- Hanhart, D. 1964, *Arbeiter in der Freizeit, eine sozialpsychologische Untersuchung*. Bern/ Stuttgart, Huber.
- Kuhn, Thomas S. 1962, *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press.
- Lévi-Strauss, Claude 1966, *The Savage Mind*. Chicago, University of Chicago Press. (Engelse vertaling van *La Pensée Sauvage* (1962)).
- Lindblom, Charles E. 1959, The Science of Muddling Through. *Public Administration Review*, Vol 19, pp. 79-88.
- McDonald, S. 2005, Studying Actions in Context: a Qualitative Shadowing Method for Organisational Research. In: *Qualitative Research*, vol 5, issue 4, pp. 455-473.
- Perel, Esther 2007, *Mating in Captivity: Unlocking Erotic Intelligence*. Harper Paperbacks.
- Pfeijffer, Ilja Leonard 2018, *Grand Hotel Europa*. Amsterdam, De Arbeiderspers.
- Rademaker, L. (red.) 1978, *Sociologische encyclopedie. Deel 2*. Uitgeverij Het Spectrum. Utrecht/Antwerpen.
- Solnit, Rebecca 2001, *Wanderlust. A History of Walking*. London, Granta.
- Swaan, A. de 1982, *De mens is de mens een zorg; essays 1971-1981*. Amsterdam, Meulenhoff.
- Swaan, A. de 1989, *Zorg en de staat*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker.
- Thomas, W.I. & D.S. Thomas 1928, *The Child in America: Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.
- Scheepers, Floortje 2021, *Mensen zijn ingewikkeld. Een pleidooi voor acceptatie van de werkelijkheid en het loslaten van modellen denken*. Amsterdam, De Arbeiderspers.
- Weber, M. 1975, De 'objectiviteit' van sociaalwetenschappelijke en sociaal-politieke kennis, in: *Een keuze uit het werk van Max Weber*. Deventer, Van Loghum Slaterus.

Hoofdstuk 3

Vloeibare sociologie

Mark van Ostaijen

In een tijd waarin Bestuurskunde en Sociologie nog twee Rotterdamse werelden waren, leerde ik Godfried kennen. Twee werelden met eigen woorden. Eigen onderzoeksgroepen. Eigen etages. En eigen kerstborrels. Een tijd van twee eigenstandige departementen, twee afdelingen met afzonderlijke onderzoeksdirecteuren en vakgroep-voorzitters onder de Nederlandstalige vlag 'Faculteit der Sociale Wetenschappen'. We huisden in een oud gebouw met gedateerde gangen en afgesloten kamers. En er was een trap, die zowel functioneerde als formele vluchtroute tijdens brandoefeningen als mijn persoonlijke vluchtroute richting sociologie. Het trappenhuis als halsslagader van interdisciplinaire samenwerking.

Het is in die periode dat er aandacht kwam voor zowel 'MOE-landers' ('Midden- en Oost-Europeanen') als GIPS-landers (Griekenland, Italië, Portugal en Spanje) in beleid, politiek en wetenschap. Ja, al vroeg leerde ik dat Rotterdamse beleidscategorieën worden getooid in hartelijkheid. Niemand had 'enig idee waar MOE-land lag' (dixit Han Entzinger) maar er werd wel driftig onderzoek naar gedaan. Zo ook bij de sociologen. Er was net het invloedrijke 'Arbeidsmigratie in vieren'-rapport¹ afgeleverd waarmee een empirisch gedifferentieerd en sociologisch gedegen beeld werd geschetst op een vraagstuk dat voornamelijk door politici en economen werd gedomineerd. Samen met Erik Snel, Peter Scholten en Godfried schreven we in dat kader een Europees voorstel om internationaal vergelijkend onderzoek te doen naar de beleidsconsequenties van deze nieuwe Europese migratierealiteit. Gelukkig werd dat voorstel (IMAGINATION) gehonoreerd, wat de start van mijn proefschrift en onze samenwerking inluidde. Godfried werd mijn *Doktorvater*, mijn promotor, met Peter als copromotor. Een interdisciplinair pionierende samenwerkingsvorm die jaren later institutionele realiteit zou worden, namelijk een versmelting (over 'fusies' en 'reorganisaties' mocht uiteraard niet worden gesproken) van sociologie en bestuurskunde, en het begin van mijn bestuurssociologisch avontuur. Het bracht ons vieren van Rotterdam naar Wenen, Gotenburg en Istanbul. Zodoende moet ik met enige verbeeldingskracht vaststellen dat IMAGINATION vooral de 'arbeidsmigratie van ons vieren' kenmerkte.

In deze bijdrage neem ik de gelegenheid te baat om een wat meer persoonlijke bijdrage te schrijven. Droge stukken zijn er genoeg en een analyse overdoen die we ooit aan een gepubliceerd artikel hebben toevertrouwd kan beter in die context gelezen worden. Nee, een *liber amicorum*, of een *Festschrift*, impliceert toch enige vriendschappelijke affectiviteit. Zodoende beperk ik me tot een persoonlijke bijdrage uiteraard binnen de initiële hiërarchische en didactisch-emancipatoire verhouding waarin ik Godfried heb leren kennen.

Want als sociologie de discipline is waarin de vorming van sociale relaties centraal staat, was mijn initiële relatie tot Godfried, zeker in de meest intensieve jaren, toch van een didactisch-emancipatoire snit. Ik leerde hem kennen als begeleider, docent, leermeester, zoals Godfried zelf zijn relatie tot Kees Schuyt definieerde. Dus lijkt het me tijd om hier een etnografische balans op te maken en in te gaan op wat ik van Godfried heb geleerd zonder daarmee de suggestie van volledigheid te willen wekken. Max Weber stelde dat 'een goede docent zijn leerlingen ongemakkelijke feiten moet leren aanvaarden'² en Ischa Meijer beweerde dat een 'leermeester je niets leert, hij wijst je de weg'. Maar wie heeft er gelijk? En wat leer je van een docent of leermeester? Door mijn lessen niet louter te beschrijven, maar daar tweede-orde observaties aan toe te voegen, bevatten die lessen wellicht ook inzichten voor degene die ze me leerde. Wie weet.

RICHTING GEVEN

In een wereld die omgeven is met twijfel en ambiguïteit is het zeker voor een jonge wetenschapper handzaam om af en toe te kunnen rusten op wat tijdelijke zekerheden. Als boei in een zee van kennis werken handreikingen, imperatieven en stelregels, die je richting geven. Graag geef ik richting aan deze bijdrage door te beginnen bij mijn aangeleerde richtingwijzers die *richting* geven en ons wellicht *wijzer* maken en iets leren over Godfried, zoals:

1. Er is te veel beeldscherm-sociologie
2. Hou altijd rekening met de Wet van Tsjechov
3. De belangrijkste methodologische innovatie is de 2x2 tabel
4. Wees nooit de socioloog van alles

In het volgende zal ik deze richtingwijzers nagaan en voorzien van enige reflectie. Wat werd hier nu exact gezegd, in welke richting werd hier gewezen, hoe ben ik daarmee omgegaan, wat zegt het over degene die ze aanreikte en welke (on)gemakkelijke waarheid komt daarmee wellicht aan het licht?

RICHTINGWIJZER 1: ER IS TE VEEL BEELDSCHERMSOCIOLOGIE

Tijdens mijn eerste jaren als promovendus las en herlas ik 'Publieke bijstandsgeheimen'³. Een proefschrift dat zijn zeggingskracht niet aan de tijd had verloren, maar nog altijd opzien baarde. Niet alleen omdat hier sociologie werd bedreven op basis van antropologische theorievorming (Mary Douglas), niet alleen vanwege de fascinerende observaties en titels ('de sociologie van de telefoon' en 'verbinding verbroken') zoals het belang van 'geheime nummers' en de aanwezige afwezigheid van deurbel- en telefoonboekrealiteit, maar vooral vanwege de methodologische betrokkenheid die ik vooralsnog louter *buiten* de sociologie had aangetroffen. Hier schreef iemand een proefschrift op basis van maandenlange inbedding in de wijk (Oude Westen) waarin onderzoek werd gedaan. Bovendien was hier een klassiek proefschrift geschreven met een duidelijk patroon, *aus einem Guss*,

2 Weber 2012, pp. 30.

3 Engbersen 1990.

dus als boekvorm. Bijna een vervlogen kunstvorm in de huidige wetenschappelijke promotie-industrie.

Dat oogstte bewondering. En dit was geheel in lijn met Godfrieds kritiek op 'beeldscherm-sociologie'. Sociologen zaten maar al te vaak achter hun scherm en deden nauwelijks nog moeite om daadwerkelijk het veld in te gaan. Dat leverde maar eenvoudig en vlak onderzoek op. Hij vertelde het mij herhaaldelijk maar wist ik veel dat hij die kritiek al heel vroeg had verwoord, onder meer op televisie. Dat is terug te zien in een recente 'Andere Tijden' met een hoog Droste-gehalte. Daarin blikte de huidige Godfried terug op de jonge Godfried die met enig vuur in de ogen en nog met een licht, maar onvervalst Haags accent stelt dat: 'Dat is ook mijn kritiek op bestaand sociaalwetenschappelijk onderzoek. Ik noem het zelf de beeldscherm-sociologie. Dat geldt eigenlijk voor alle sociale wetenschappen. Men is bezig allerlei tabellen te analyseren en ingewikkelde berekeningen te maken. Maar de sociale werkelijkheid valt niet samen met die tabellen. Die moet je dus als het ware toch proberen te betrappen'.⁴ Dat was duidelijk voor mij. Geen beeldscherm-sociologie dus, anders kon ik het wel vergeten. Maar bij aanvang van mijn eigen promotieonderzoek moest ik al gauw die romantiek inruilen voor realisme. Want een klassiek proefschrift schrijven op basis van maandenlange onderdompeling in die sociale realiteit was onmogelijk geworden. Allereerst werd een boekvorm stevig afgeraden, vanwege de veranderde publicatiecultuur. En daarnaast weerhield het onderzoeksproject-programma me, met duidelijk gearticuleerde *workpackages* en *deliverables* richting Brussel, van een dergelijke vorm van *going native*. Daar was simpelweg geen tijd, laat staan middelen voor.

Ondanks die veranderende context was ik ervan overtuigd dat als ik onderzoek wilde doen naar zoiets als 'Midden- en Oost-Europeanen', ik 'Midden- en Oost-Europa' ook moest leren kennen. Zo reisde ik met de trein van Den Haag naar Istanbul met verschillende tussenstops in onder meer Tsjechië, Servië en Bulgarije om dat zogenaamde Midden en Oost Europese deel van Europa in de benen te krijgen. En bij thuiskomst in Nederland zette ik dat door. Want als socioloog had ik geleerd, onder meer door Znaniecki en Thomas⁵, dat migranten zich in het land van aankomst vooral organiseren in geloofs- of kerkgemeenschappen. Zodoende bezocht ik een Hongaarse eucharistieviering, Poolse mis en Bulgaarse kerkdienst. Het gaf me inzicht in die gemeenschappen, waarover men sprak en hoe men zich organiseerde.

Godfried vertrouwde me toe dat het onderzoek vrij eenvoudig was: 'Mark, jij gaat onderzoek doen naar de beleidsgevolgen van arbeidsmigratie in Nederland'. Met die taak indachtig bezocht ik op een ijskoude zondagochtend de Poolse mis in Den Haag. Niet snel zal ik dat allereerste bezoek vergeten. Een prachtige kerk, op het Haagse Westeinde in het Spaansche Hof. Ik bezocht een weldadige mis in het Pools, die ik als cultuurkatholiek vormelijk toch volledig kon volgen. Na afloop had ik een interviewafspraak met de Poolse pastoor en 'zielzorger'⁶, Slawomir Trypuc. Nadat hij zich had los gewurmd van iedereen die iets van hem wilde, vervoegden we ons richting de ijskoude sacristie. Met een straalkacheltje op de achtergrond

4 <https://anderetijden.nl/aflevering/900/Arm-en-rijk>

5 Thomas and Znaniecki 1918.

6 <https://www.parafia.nl/?q=nl/node/229>

en een wollen deken over de benen zaten we tegenover elkaar. Na wat inleidende koetjes en kalfjes, stelde ik daar mijn allereerst vraag van mijn allereerste interview: ‘Wat zijn volgens u de gevolgen van Midden en Oost-Europese migratie naar Nederland?’

De pastoor keek mij wat geïrriteerd en vorsend aan, ging rechtop zitten, nam een diepe teug adem en antwoordde: ‘Ten eerste, Polen is geen Oost-Europa. Polen is Midden-Europa. Oost-Europa, dat is Bulgarije. Ten tweede, Polen zijn geen migranten. Polen zijn Europese burgers die hun recht op mobiliteit uitoefenen’. En na een korte stilte: ‘Dus wat was ook alweer uw vraag?’ Compleet verbouwereerd zat ik daar met mijn opschrijfboekje, mijn ‘eenvoudige onderzoek’ en ambitie zoveel mogelijk het veld in te gaan. Ik voelde me stom en betrapt.

Terug op de universiteit en enigszins ontwaakt uit de naïviteit van een beginnening beseft ik dat de taal die ik meenam naar ‘het veld’ allesbehalve onschuldig of neutraal was. En dus dat het gebruik en de aanvechting van taal geen marginaal verschijnsel maar de kern van mijn proefschrift moest vormen. Ik weet nog dat die boodschap niet eenvoudig was in de bespreking met Godfried. Het zoveelste discours onderzoek was uiteraard niet hetgeen waar hij warm van werd. Begrijpelijk, want beeldscherm-sociologie. Toch zette ik door. Want een discursieve studie hoeft geen beeldscherm-sociologie te zijn. Bovendien kwam de noodzaak daartoe volledig vanuit een empirische aanvechting ‘uit het veld’.

Zo leerde ik dat er zeker te veel beeldscherm-sociologie is. Maar ook dat niet alle discursieve studies beeldscherm-sociologie zijn. Zodoende is beeldscherm-sociologie niet iets om mee te schermen. Als begin- en eindpunt van gedegen sociologisch onderzoek, zeker niet als je pretendeert iets over menselijke relaties te willen zeggen. Het komt er vooral op aan *jezelf* te betrappen. Op vooringenomenheid, naïviteit of vooronderstellingen. Dat lijkt me een mooi startpunt van goed sociologisch onderzoek.

RICHTINGWIJZER 2: HOU ALTIJD REKENING MET DE WET VAN TSJECHOV

Vervolgens begon ik met schrijven. Woorden die zinnen werden. Alinea's die een document vormde, papers die publicaties werden en publicaties die transformeerden tot referenties. Godfried las mee, schreef en corrigeerde waar nodig. Op een goed moment stelde hij dat ik te weinig rekening had gehouden met de Wet van Tsjechov. Die houdt namelijk in dat als in de laatste akte van een toneelstuk iemand wordt vermoord, je al in een eerdere akte het moordwapen moet introduceren. Daarnaast, introduceer geen tien moordwapens in eerdere aktes als er op het einde maar één schot valt. Met andere woorden, als je in de conclusie ingaat op bijvoorbeeld ‘sociaal kapitaal’, moet je daar in het begin al iets over gezegd hebben want anders komt het uit de lucht vallen. En voorkom de omgevallen boekenkast in het begin als je daarvan op het einde niks gebruikt om de conclusie te trekken. Met andere woorden, bereid je publiek dus adequaat voor op wat er komen gaat.

Dat is natuurlijk een belangrijke dramaturgische les, waar academici doorgaans veel moeite mee hebben. Dat je je lezerspubliek kent, serieus neemt en soms zelfs vanuit de lezer schrijft. Het verplaatst het aandachtspunt van de schrijver naar de receptie van een publiek. Maar daar ben je als beginnend academicus natuurlijk helemaal niet mee bezig. Je bent, zeker als eerstegeneratie-student zoals ik, vooral druk met het bedwingen van een *imposter*

syndroom en ijverig aan het tonen dat je goed genoeg bent, goed genoeg kan schrijven. Wie het leest zal je een zorg zijn. De lezer of laat staan ‘het publiek’ blijft dan een ondergeschikt en wat amorf begrip. Maar door met deze les het publiek op de voorgrond te zetten, breng je niet alleen structuur aan in de tekst, je gaat er ook anders van schrijven. Met de receptie in gedachten. En een goede leermeester houdt zijn belangrijkste lessen niet voor zichzelf. Deze les werd uiteraard niet alleen mij toevertrouwd, maar viel ook vele anderen ten deel. Het proefschrift van Friso van Houdt maakt er ook melding van, wat me geruststelde. Een *evergreen* die meerdere collega's en jonge promovendi ten deel is gevallen.

Maar er is meer. Na de verdediging van mijn proefschrift gaf Godfried me het verzameld werk van Tsjechov cadeau. Ik heb dat voor het gemak vooralsnog niet geïnterpreteerd als een subtile verwijzing naar die wet en dus als hint om mijn schrijfwerk te herzien, maar als oprechte betrokkenheid van een lezer. Van fictie, romans en literatuur. Want tijdens verschillende bijeenkomsten wist Godfried alledaagse voorbeelden te koppelen aan personages of situaties uit de literatuur van Vestdijk, Voskuil, Elschot en Bordewijk. Enig gevoel voor theater of toneel valt natuurlijk te verwachten van iemand die ooit een carrière als cabaretier ambieerde, maar dat is niet vanzelfsprekend. Een bijzonder vermogen, en de koppeling van alledaagse persoonlijke *troubles* aan sociale en literaire *issues*, toont een vorm van sociologische verbeeldingskracht die het initiële begrip van Charles Wright Mills verrijkt.

En dat vermogen is niet vanzelfsprekend. Zeker niet in de soms intellectueel dorre woestijn die de universiteit kan zijn. Ik tref doorgaans vooral procedurele dozenschuivers, door de *managerial revolution* (Burnham) geconditioneerde *organisational men* en *organisational scientists* om met William Whyte te spreken⁷. Hooggeplaatste wetenschappers als managers die vooral, naast publicaties, hun personeel, loopbaan en projecten uitstekend kunnen managen. Allemaal leuk en aardig, maar o zo saai. Mensen die prima onderzoek doen, maar nog nooit te betrappen zijn geweest op een originele gedachte. Het stemt me deemoedig. Ik herinner me dat Godfried zijn artikel ‘Room with a view’⁸ (als referentie aan het werk van E.M. Foster, 1908), het mooiste artikel vond waar hij ooit aan had geschreven. Bij herlezing spat het plezier van de eerste pagina af. De etnografische verwondering tijdens een ministeriele ontmoeting is treffend. En ik weet het zeker. De intrinsieke motivatie om te schrijven kan je nooit verleren als je zelf (mooi werk) blijft lezen. Mooi werk dat de leeswaardigheid voor lezers serieus neemt. Ik ben vanaf dat moment anders gaan schrijven.

RICHTINGWIJZER 3: DE BELANGRIJKSTE METHODOLOGISCHE INNOVATIE IS DE 2X2 TABEL
Veel sociologen denken in typologieën. Sterker nog, complexe sociale data monden soms uit in een overzichtelijke typologie waarin op twee assen de belangrijkste verschillen in een handzame overzichtstabel worden samengevat en in conclusies worden gevat. Godfried noemde de 2x2 tabel ‘een van de grootste methodologische innovaties van de sociale wetenschappen’, een uitspraak die wordt toegeschreven aan de socioloog Paul Lazarsfeld. Waarschijnlijk een licht-retorische hyperbool, maar het bevat wel enige zeggingskracht.

Zo bevat Godfried's werk uiteraard de nodige 2x2 typologieën waarin een translatie

⁷ Whyte 1957.

⁸ Engbersen, Van San en Leerkes 2006.

plaatsvindt van tamelijk chaotische sociale data naar een analytische wetenschappelijke ordening. En eerlijk is eerlijk, indien goed opgebouwd en juist toegepast is het een aantrekkelijk en aanlokkelijk instrument. Dat geeft *grid*. Godfried maakte veelvuldig gebruik van de 2x2 tabel, niet alleen in zijn proefschrift, maar ook in het eerder aangehaalde ‘Arbeidsmigratie in vieren’ en ook in de longitudinale vervolgstudies daarop, met als uitvloeisel, het Baumanniaanse idee van ‘vloeibare migratie’ (oh ironie, dat degene die zo kritisch was op de ‘analyse van allerlei tabellen’ een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan tabellenproductie).

De 2x2-typologie is zo belangrijk dat sociologen ze niet alleen zijn gaan toepassen op samenlevingsvraagstukken, maar ook gebruiken als instrument om de sociologische discipline zelf te onderwerpen aan schematisering. De invloed (>4000 citaties) van Burawoy’s studie⁹ toont naast de zeggingskracht van zijn analyse toch ook de sociologische affiniteit voor de ordenende en scheppende kracht van een 2x2 typologie. Niet voor niets wordt ook in deze bundel veelvuldig aan die studie gerefereerd. En in lijn met die typologie introduceer ik direct de laatste richtingwijzer.

RICHTINGWIJZER 4: WEES NOOIT DE SOCIOLOOG VAN ALLES

Het is de tragiek van iedere hoogleraar algemene sociologie, het risico om ‘de socioloog van alles’ te worden. Anton Zijderfeld waarschuwde Godfried er al voor bij aanvang: pas op dat je als generalist (‘algemene sociologie’) binnen de publiekssociologie niet een journalistiek manusje van alles wordt, dat je in de journalistieke kaartenbak bekend komt te staan als de ‘socioloog-van-alles’. Het is een risico binnen het type dat Burawoy ‘publiekssociologie’ noemt, maar een risico dat zeker bij Godfried past. Niet zozeer omdat hij louter als publiekssocioloog actief is, maar juist ook omdat hij – zie zijn website – zich identificeert met op z’n minst drie typen van Burawoy: “I try to combine professional sociology with policy sociology and public sociology”¹⁰.

Zijn werk beslaat niet alleen beleidssociologie (WRR) en professionele sociologie (KNAW en als voormalig voorzitter van de NSV), maar ook publiekssociologie (armoe, migratie en covid in de media, opiniebladen en debatten). En ondanks het uitblijven van zelfidentificatie met de kritische sociologie zijn er wel degelijk ook aanknopingspunten om te spreken over een generalistische *allrounder* want aldus Godfried zelf: “Goede sociologie is ook reflexieve sociologie. Dus dat we ook kritisch blijven kijken naar onze eigen theoretische kaders en manieren van onderzoeken”.¹¹ Zie ook de eerdere kritiek op de beeldscherm sociologie of de kritiek op en teleurstelling over het huidige ‘weinig ambitieuze’ kabinet met een ‘volstrekt naïeve migratieparagraaf’. Zodoende, door aan alle vier de typen een bijdrage te leveren is Godfried niet zozeer de socioloog-van-alles, maar de socioloog-van-alle-typen. De verpersoonlijking van Burawoy’s typologie. Daar zijn echter twee kanttekeningen bij te maken.

Ten eerste wist Michael Burawoy dat binnen de gedifferentieerde typen ook weer

differentiatie (zoals 2x2 indelingen) mogelijk was. Dus dat er bijvoorbeeld binnen de publiekssociologie ook weer sociologen bevinden die zich meer op reflexieve dan wel instrumentele kennis beroepen. Zo zou je kunnen beargumenteren dat de eerder aangehaalde kritiek op de beeldscherm sociologie als voorbeeld gezien kan worden van kritische sociologie binnen een publiekssociologische context. De socioloog in kwestie bekritiseerde sociologisch onderzoek in een massamediale publieksarena. Er is dus – ook hier – meer differentiatie dan het simplisme van een 2x2 tabel toestaat.

Ten tweede biedt een *echt* interessante 2x2 typologie geen 4 typen, maar ook categorieën die zich buiten het zichtveld van de esthetische ordening begeven, zoals Mertons (1949) *strain* theorie, waarin een vijfde type deviantie (*rebellion*) zich onttrekt aan het gestelde assenschema. Wellicht verdient de typologie van Burawoy een aanvulling waarin er oog is voor een type dat zich onttrekt aan enerzijds de productie van instrumentele of reflexieve kennis en zich anderzijds niet alleen verhoudt tot academische of buiten-academische publieken. Dan komt een vijfde type in zicht, de buitencategorie, een socioloog-van-alle-typen die zich op basis van wisselende en vloeiende kennisrepertoires enerzijds en van wisselende publieken anderzijds in verschillende arena’s vloeibaar weet te bewegen. Laten we dat vijfde type de ‘vloeibare sociologie’ noemen, vertegenwoordigd door *liquid sociologists*.

De vloeibare socioloog of vloeibare sociologie is een sociologie die zich *ondanks* instrumentele en reflexieve kennis *buiten* bestaande vormen van publieksvorming weet te begeven. En op basis daarvan een buitencategorie vormt. Wetende dat er sprake kan zijn van een ‘gulzig publiek van de sociologie’¹², is er een noodzaak voor een uitzonderlijk type. Wetende dat buiten de academie soms meer academische publieken zijn dan binnen de academie, wetende dat in literaire en niet-academische literatuur soms meer academische inzichten te vinden zijn dan erbinnen, wetende dat zelfs de meest reflexieve kennis geïnstrumentaliseerd wordt en wetende dat er een ‘sterke politisering van wetenschappelijke kennis’ plaatsvindt.

Wellicht is de vloeibare sociologie een sociologie die zich weinig aantrekt van de bestaande assen van academische en niet-academische publieken en kennistypen. *Wellicht* is de vloeibare socioloog een socioloog die de geesteswetenschappelijke grenzen van de sociologische wetenschapsbeoefening bewust oprekt en verbindingen kan leggen met literatuur, kunst, drama en fictie. Het is niet zozeer de vloeibaarheid maar wel de vloeiende manier waarop kan worden geschakeld tussen kennisregisters en publieksreceptie. *Misschien* vertrekt de vloeibare sociologie vanuit een lenigheid van geest waar improvisatie mogelijk is: een vorm van ‘sociologische bricolage’. Misschien, wellicht. Ook dit heuristische ideaaltipe vraagt om empirische onderbouwing. Want ook dit ideaaltipe is allesbehalve ideaal. *Wellicht* hebben we hiermee iets betrapt. Maar *misschien* ook niet.

Enfin, wat kunnen we hiervan leren? Ten eerste heb ik geleerd dat er niet zozeer een teveel aan de beeldscherm sociologie is, maar vooral dat beeldscherm sociologie niet iets is om mee te schermen voor gedegen onderzoek. Ten tweede blijkt de 2x2 tabel, naast belangrijke methodologische innovatie, ook het instrument bij uitstek te zijn om niet alleen de ‘sociale

9 Burawoy 2005.

10 <https://godfriedengbersen.nl/about/>

11 Maas en Ham 2024.

12 Engbersen 2009.

werkelijkheid te betrappen' zoals Godfried ooit stelde, maar vooral de werkwijze te betrappen van de vloeibare socioloog-van-alle-typen. In ieder geval als je bereid bent buiten de esthetische ordening van typologieën te denken. Ten slotte kan je nog zo verwoede pogingen doen niet 'de socioloog-van-alles' te worden, als je het vermogen hebt alle typen te bestrijken en daaromheen te werken, ontstaat een vloeibare vorm van sociologie. En dat vermogen creëert een verantwoordelijkheid. Je moet wel. Of met Weber: "Hier sta ik. Ik kan niet anders".¹³

Daarmee is een vloeibare sociologie ook een tragische sociologie. Dat is misschien een ongemakkelijke les, maar daarmee krijgt Weber misschien wel meer gelijk dan Meijer. En dan is het uiteraard aan de lezer of hiermee voldoende recht is gedaan aan Anton Pavlovitsj Tsjechov. Het is tijd voor de receptie.

LITERATUUR

- Burawoy, M. 2005. For public sociology. *American sociological review*, 70(1), 4-28.
- Engbersen, G. 1990. *Publieke bijstandsgeheimen: het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Amsterdam University Press.
- Engbersen, G. 2009. *Fatale remedies*. Amsterdam University Press.
- Engbersen, G., Van San, M., & Leerkes, A. 2006. A room with a view: Irregular immigrants in the legal capital of the world. *Ethnography*, 7(2), 209-242.
- Engbersen, G., Leerkes, A., Ilies, M., Snel, E., & Meij, R. van der 2011. *Arbeidsmigratie in vieren. Bulgaren en Roemenen vergeleken met Polen*. Rotterdam: RISBO.
- Engbersen, G. 2018. Liquid migration and its consequences for local integration policies. In: Scholten, P., & Van Ostaijen, M. (eds.). *Between mobility and migration: The multi-level governance of intra-European movement*, pp. 63-76. Springer Nature.
- Foster, E.M. 1908. *Room with a view*. London: Arnold.
- Maas, Jessica; Ham, Marcel (2024). Godfried Engbersen en Tanja van der Lippe: 'Sociologie niet voor rechtvaardiging, maar om te begrijpen. In: *Sociale Vraagstukken*. Zie: <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/godfried-engbersen-en-tanja-van-der-lippe-sociologie-niet-voor-rechtvaardiging-maar-om-te-begrijpen/>
- Merton, R. K. 1949. *Social Theory and social structure*. University of Chicago Press.
- Mills, C.W. 1959. *Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Ostaijen, M. van 2017. *Worlds between Words: the politics of intra-European movement discourses*. Rotterdam: EUR
- Thomas, W.I. & Znaniecki, F. 1918 *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group*.
- Weber, M. 2012. *Wetenschap als beroep*. Amsterdam: Boom.
- Whyte, W. 1957. *The organisation men*. New York: Doubleday Anchor book.

Hoofdstuk 4 Terug naar Trans 2

Robert C. Kloosterman

Ik heb, denk ik, voor het eerst van Godfried gehoord in Café De Bijlen. Dat moet op een vrijdagmiddag ergens in 1987 zijn geweest. Ik kwam elke vrijdagmiddag rond vijf uur in De Bijlen om met een vriend de week door te nemen. In dat café werkte Majella en die studeerde Nederlands. Als vaste gast raakten we onvermijdelijk in gesprek en ze vroeg wat ik deed. Ik was twee jaar daarvoor gepromoveerd en had een baantje als onderzoeker bij Research voor Beleid gekregen. Ik was speciaal ingehuurd voor een project naar langdurig werklozen en dan vooral wat hun afstand tot de arbeidsmarkt was. En daar waren er veel van in de tweede helft van de jaren tachtig – zichtbaar aanwezig ook in Café de Bijlen op allerlei momenten van de dag. Deels betrof het ook mijn en Godfrieds generatiegenoten die niet aan de bak konden komen en daar, na verloop van tijd, hun levensstijl op hadden aangepast. Majella vertelde dat ze een tweeling kende. Eén daarvan heette Radboud en had net als zij Nederlands gestudeerd terwijl de ander, Godfried, ook werkte aan een project over langdurig werklozen. Zijn naam en faam hadden mij al bereikt voordat ik hem daadwerkelijk had ontmoet.

Wanneer die eerste ontmoeting plaats vond, weet ik weet niet meer. Waarschijnlijk bij een of andere ambtelijke bijeenkomst over langdurige werkloosheid. Godfried bleek – om een ouderwetse term te gebruiken – zeer charmant en hij was op de hoogte van mijn publicatie *Achteraan in de Rij*. Hij vertelde enthousiast over het project *Een Tijd Zonder Werk* en zijn promotieonderzoek. Hij voegde er meteen vriendelijk lachend en genereus aan toe dat de typologie in zijn onderzoek duidelijk beter was dan die in *Achteraan in de Rij*. Van toen af aan hebben we contact gehouden met wisselende intensiteit zoals dat vaak gaat met relaties tussen personen die hun weg nog moeten vinden in een druk persoonlijk en professioneel leven.

Met het uitkomen van zijn proefschrift raakte de carrière van Godfried in een versnelling. De promotieplechtigheid in Leiden was daar eigenlijk al een voorbode van. Die vond plaats, heel slijk, in de grote zaal van het Academieggebouw met veel publiek. Van die plechtigheid herinner ik me ook nog de heibel rond commissielid Professor Kees Bertels vanwege het niet voldoen aan de Leidse kledingnormen voor hoogleraren. Het onderzoek naar langdurige werkloosheid trok de aandacht van de media en Godfried bleek zeer bedreven in presenteren voor een academisch, maar zeker ook voor een breder publiek. In Leiden werd de afdeling sociologie opgeheven – hele domme beslissing – en Godfried vertrok naar Utrecht waar hij werd benoemd tot UHD en niet lang daarna tot hoogleraar.

Ik was toen nog vooral aan het schotsen springen – van de ene tijdelijke postdoc baan naar de andere. Ik was eerst postdoc bij de afdeling economische geografie aan de

Universiteit van Amsterdam en ben daar eigenlijk (vrijwel) definitief omgeschoold van historicus naar sociale wetenschapper. In 1993 begon het ijs in Amsterdam te smelten en ik moest op zoek naar een nieuwe baan. Godfried was op dat moment een hele interessante onderzoeksgroep aan het bouwen in Utrecht. Hij vroeg mij om ook naar Utrecht te komen. Mijn rol was niet helemaal duidelijk (maar dat zou ook wel aan mij kunnen liggen), maar ik zou hand- en spandiensten leveren aan een project naar illegalen of ook wel ongedocumenteerden. In Utrecht was een afdeling Algemene Sociale Wetenschappen opgericht en daar werd ik als postdoc ondergebracht.

Het gebouw waar ik in terecht kwam, met de prozaïsche naam Trans 2, was op het gebied van de intensieve menshouderij een zeer geschikte omgeving. Een brutalistische toren waar kraak nog smaak aan zat, heel veel etages met identieke kamers en bureaus waar je soms je naam in het stof kon schrijven. Een gecertificeerd icoon op het gebied van *sick buildings*. Behalve een verdwaalde strandtent was daar toen feitelijk geen horeca in de buurt. Ontmoetingsplekken of *third spaces*, belangrijk voor kenniswerkers, waren er derhalve nauwelijks.

In deze woestenij bevond zich op de dertiende en veertiende etage ook een bijzondere populatie van werkers. De collega's daar waren min of meer in stammen verdeeld die niet heel goed met elkaar overweg konden. Zo had je een groepje dat van de WRR afkomstig was met een maar matige interesse voor het academische handwerk. Een van hen had een in zijn ogen helder beleidsadvies voor veel problemen in Nederland: "privatiseren die hap". Er was ook een hechte groep die zo uit een commune van de jaren zeventig leek te zijn getild en aan de hand van een klaarblijkelijk gedeelde grauwe dresscode makkelijk herkenbaar was. Er waren ook sociaalpsychologen die (te) veel macht hadden en bedreven waren in machtspolitiek. Een secretariaat waar je moest bidden en smeken om iets geprint te krijgen. Hilarisch was de ontdekking dat een collega, anders dan hijzelf beweerde, niet gepromoveerd bleek te zijn.

EN ER WAS DE GROEP ROND GODFRIED.

Godfried had een hele leuke, gezellige, competente en ook veelzijdige groep bij elkaar weten te brengen. Een prestatie op zich. Hij kon ook goed omgaan met een zekere mate van anarchie in zo'n groep en dat juist als iets positiefs te zien. Daar waren ook wel grenzen aan. In een van de deelrapporten hadden we voortdurend metaforen gebruikt die met de scheepvaart te maken hadden als eerbetoon aan een collega die we naar Gerard Reve "Matroos Vos" noemden. Godfried heeft toen alsnog de (ik geef het ruiterlijk toe) immens flauwe verwijzingen als "de trossen losgooien", "voor anker gaan", "wind in de zeilen" enzovoort eigenhandig uit dit voor beleidskamers bedoelde rapport gehaald, maar volgens mij hebben toch een paar van deze stijlbloemen die redactieslag overleefd.

Tekenend voor de onderlinge sfeer was dat we als groep Godfried nog hebben helpen verhuizen van het boven- naar het beneden appartement. In mijn herinnering viel dat samen met de wedstrijd van Ajax om de wereldbeker die op 28 november 1995 in Japan plaatsvond en daarom overdag werd uitgezonden. We hebben in ieder geval bij Godfried thuis op een miezerig klein tv-scherm Danny Blind de beslissende strafschop zien scoren

en Ajax wereldkampioen zien worden (dat waren nog eens tijden). Ik denk met veel plezier aan die groep terug. Het was met name een genot om met Jack Burgers over van alles en nog wat te kletsen. Godfried had bovendien al snel een hele leuke onderzoeksassistente aangesteld.

Ook in Utrecht begon de schots van mijn postdoc baan weer te smelten en ik vertrok naar het OTB in Delft. Een van de voordelen van die stap was dat ik het Trans 2 als gebouw en de locatie daarvan leerde relativiseren omdat de huisvesting van het OTB *next level* was en op, of beter, over de rand van beschaafde wereld was gesitueerd. Godfried vertrok ondertussen met zijn groep naar Rotterdam. Bestuurders aan Nederlandse universiteiten hebben vaak een zeker talent om succesvolle onderzoeksgroepen nog voor ze opgebrand zijn het leven zuur te maken en Utrecht was daar blijkbaar geen uitzondering op.

De paden van Godfried en mij hebben elkaar daarna nog wel gekruist, maar natuurlijk veel minder frequent dan toen we nog naaste collega's waren. Als ik hem sprak dan was hij toch vooral ook kritisch op de ontwikkelingen aan de universiteiten in Nederland. Het werk is daar steeds meer gereguleerd geraakt met almaar minder ruimte voor een meer losse stijl. Ik weet het niet zeker, maar ik denk dat Godfried nog wel eens met weemoed terugdenkt aan de eerste fasen van zijn academische carrière toen een zekere vrijbuitij nog kon en zelfs gewaardeerd werd.

In die carrière heeft hij belangrijk onderzoek gedaan en laten doen naar marginale groepen in de Nederlandse verzorgingsstaat. Vrijwel altijd was dat gebouwd op een fundament van kwalitatief onderzoek dat een rijkgeschakeerd beeld van de sociale werkelijkheid bood en de wereld achter de cijfers liet zien. Daarmee heeft hij de Nederlandse sociologie en de maatschappij als geheel een grote dienst bewezen.

Maar Godfried heeft mij persoonlijk ook een grote dienst bewezen. Met die toenmalige onderzoeksassistente, Joanne van der Leun, ben ik al bijna dertig jaar gelukkig samen. Zonder Godfried's aanbod om in Utrecht te gaan werken, was de kans dat we bij elkaar zouden zijn gekomen waarschijnlijk nihil. Dus ja Godfried heeft, onbedoeld effect, ook een hele grote rol gespeeld in mijn levensgeluk.

Hoofdstuk 5

Improvisatie: de sleutel tot (bijna) vergeten en nog niet aangeboorde kennis

Reinout Kleinans

“Kennis is macht”. Deze uitspraak wordt toegeschreven aan de Engelse filosoof en staatsman Francis Bacon. Hij staat ook wel bekend als de grondlegger van het empirisme. Het empirisme kennen we als een filosofische denkrichting die stelt dat kennis alleen op basis van waarneming wordt verkregen. Daarmee is Bacon een van de grondleggers van de wetenschappelijke methode. Eerst gegevens verzamelen en analyseren, daarna pas conclusies trekken.

Anno 2024 heeft de productie van kennis een zeer hoge vlucht genomen. De tijd van papieren boeken en tijdschriften is niet voorbij, maar de hoeveelheid digitale informatie neemt elke dag spectaculair toe. Sommigen suggereren dat kunstmatige intelligentie (*artificial intelligence*) de rol van de mens steeds verder zal reduceren. Mijns inziens zal het voorlopig niet zo’n vaart lopen. Ik zal laten zien dat één van de manieren waarop wetenschappers een veelheid aan kennis ontsluiten helemaal niet zo geautomatiseerd of systematisch is. Ik doel hiermee op improvisatie, een term waaraan soms de connotatie van rommeligheid, onzorgvuldigheid of zelfs prutswerk kleeft. Ik zal laten zien hoe improvisatie een hele nuttige strategie is, vooral met betrekking tot (bijna) vergeten en nog niet aangeboorde kennis. Ik zal via anekdotisch bewijs illustreren dat Godfried een meester in improvisatie is.

Daarvoor neem ik u eerst mee terug in de tijd. Pakweg 22 jaar geleden was ik met een promotieonderzoek¹ bezig aan de TU Delft. Omdat het om een onderzoek met een deels stadssociologische insteek ging, had ik Godfried gestrikt om als tweede promotor op te treden². Ik herinner me nog hoe we na afloop van een bespreking samen naar de metro bij de campus Woudestein liepen, onderweg naar Rotterdam Centraal station. Ik zou naar huis reizen. Godfried was onderweg naar een sjeek diner met een zaal vol ‘hotemetoten’. Het idee was dat hij daar ook een speech zou houden, tussen een paar gangen door. Als brave promovendus was mijn interesse gelijk gewekt, en ik vroeg hem hoe hij zo’n verhaal dan voorbereidde. Godfried gaf een legendarisch antwoord dat ik nooit meer zou vergeten: “Ach, ik neem een goed glas wijn en ik steek van wal”. Godfried staat alom bekend als een rasverteller. Dat helpt natuurlijk enorm in zulke situaties. Zijn antwoord

¹ Dit resulteerde in mijn proefschrift: Kleinans 2005.

² Mijn eerste promotor was prof. dr. ir. Hugo Priemus.

laat, waarschijnlijk onbedoeld, ook een andere cruciale factor zien. Dat woord ‘cruciaal’ gebruikte hij in die tijd ook graag, maar dat terzijde. Ogenschijnlijk suggereerde Godfried dat hij onvoorbereid aan zijn verhaal zou beginnen. Niets was minder waar.

Door zijn wetenschappelijke oeuvre, dat destijds al tamelijk imposant was, had hij heel veel kennis ‘gewoon’ in zijn hoofd zitten. En die zou hij, als rasverteller, ter plekke aanboren. Hij zou voorafgaand aan zijn speech ongetwijfeld een gevoel hebben gekregen van de sfeer in de zaal. Misschien zou hij nog bekenden zien. Of wellicht hebben de organisatoren hem te plekke nog op het hart gedrukt waar het wel en vooral niet over moest gaan. Hopelijk was het glas wijn inderdaad van goede kwaliteit.

De crux zit in het improvisatievermogen dat Godfried kon inzetten om van wal te steken. Ervaren sprekers kunnen zonder al te veel voorbereiding een betoog neerzetten. Terwijl ze bezig zijn met hun verhaal, weten ze al welke kennis uit hun enorme arsenaal ze in de komende minuten aan zullen boren. Het vergt improvisatievermogen om snel de juiste ‘brokken’ bestaande kennis te verbinden met de vraagstukken die op dat moment op tafel liggen. Dit is vooral handig in ‘ongeordende’ en dynamische situaties, zoals openbare debatten en media-optredens.

Een tweede context waarin improvisatie ertoe doet, is beleidsontwikkeling. Eenieder die wat langer meeloopt in een vakgebied, kent het cyclische patroon van bepaalde ideeën die telkens weer terugkeren in beleidskringen. Een voorbeeld uit mijn vakgebied is de terugkerende discussie over sociale menging in stadswijken.³ Doordat er in beleidsarena’s veelal sprake is van snelle doorstroming van personeel is het eerder regel dan uitzondering dat discussianten vaak niet op de hoogte zijn van eerdere kennisontwikkeling en conclusies van eerdere debatten. Het blijkt heel erg lastig om kennis goed te laten beklijven binnen organisaties, om te voorkomen dat met het vertrek van bepaalde personen ook hun kennis verloren gaat.

In de praktijk zien we dit bijvoorbeeld gebeuren op de ministeries, met de opkomst van lijnmanagers die vooral processen goed moeten kunnen managen maar niet per se door de wol geverfd zijn in een specifiek vakgebied. Voeg daarbij de sterke drang naar *job rotation* en een recept voor vergeten kennis is geboren. Ogenschijnlijk appelleert deze situatie juist aan het improvisatievermogen van ambtenaren, om op creatieve wijze snel relevante kennis op rij te zetten. In werkelijkheid is de institutionele reactie vaak een andere; kennis wordt steeds vaker ingekocht via advies- en accountancybureaus, ondanks terugkerende voornemens om te bezuinigen op de externe inhuur. Doordat deze kennis niet of minder door de ambtenaren zelf ontwikkeld en geïnternaliseerd wordt, beklijft deze niet goed in de organisatie, en dat gaat ten koste van het lange termijngeheugen van de overheid. De Italiaans-Amerikaanse econome Mariana Mazzucato spreekt in dit verband over de ‘infantilisering’ van de overheid. Daarmee bedoelt ze dat de overheid door deze extern ingehuurde kennisontwikkeling haar eigen vermogen tot het oplossen van problemen ondergraaft.⁴

Vanuit deze optiek zijn ministeries juist gebaat bij (semi-)specialistische medewerkers die al langer meelopen in de organisatie en de beleidsgeschiedenis goed kennen. Zij zijn

vaandeldragers van kennis die langzaam vergeten wordt, maar wel degelijk relevant is voor ‘nieuw’ beleid. Deze vaandeldragers kunnen hun improvisatievermogen inzetten om deze ‘oude’ kennis op zinvolle wijze te koppelen aan actuele vraagstukken.

Een derde context die de rol van improvisatie onderstreept, is het toenemende belang dat aan *ervaringskennis* wordt gehecht. Kort gezegd, gaat het om kennis die voortkomt uit ervaringen die mensen zelf hebben (gehad) als onderdeel of doelgroep van beleid, die duidelijk maakt hoe de hazen lopen en welke impact dat heeft op mensen. Eén van de aanjagers op dit vlak is Tim ’s Jongers⁵, die vanuit een situatie van armoede en dakloosheid is opgeklommen tot een invloedrijk bestuurskundige en publicist. Het idee is dat ervaringskennis cruciaal is om effectiever beleid en betere dienstverlening te kunnen realiseren. Een vereiste daarvoor is dat ervaringskennis als een volwaardige kennisbron wordt gezien naast (of liever gezegd, in combinatie met) wetenschappelijke- en vakkennis.⁶ Anneke Bulten en collega’s⁷ schreven hier onlangs over: “Door ervaringskennis in onze samenleving een belangrijkere positie te geven, laten we meer waardering zien voor de ongrijpbare en onbenoembare kanten van het leven. Die kanten van het leven die we niet kunnen beheersen, niet kunnen controleren, waar we geen methodieken, protocollen of systemen op los kunnen laten.”

Juist die aspecten wijzen op het belang van improvisatie. Tot dusver is ervaringskennis vooral een (nog) niet aangeboorde kennisbron. Er zijn nog geen doordachte werkwijzen om ervaringskennis zinvol te verbinden met wetenschappelijke kennis, laat staan tegelijkertijd te ontwikkelen. Maar zelfs als dat wel het geval is, zullen we altijd tot op zekere hoogte intelligent moeten aanrommelen, experimenteren en improviseren.

Overigens kan Godfried ook op dit vlak als voorloper gezien worden. In 1988 woonde hij een jaar lang in het Rotterdamse Delfshaven. Volgens de journalist Peter Giesen “... had hij er de tijd van zijn leven. In alle vrijheid schuimde hij de straten af, als een antropoloog op zoek naar de geheime leefwereld van werklozen. Hij deed er dingen die hij later nooit meer zou doen. Bij wijze van sociologisch experiment besloot hij geen enkele rekening meer te betalen. Het duurde een jaar voordat de instanties aan de bel trokken.”⁸ De ervaringskennis die Godfried toen opdeed, lag aan de basis van zijn beroemde boek ‘Publieke Bijstandsgeheimen, het ontstaan van een onderklasse in Nederland’⁹ dat in 1990 het licht zag en bepalend is geweest voor de Nederlandse discussie over armoede en klasse.

Het moge duidelijk zijn dat contemporaine wetenschappelijke kennisontwikkeling niet altijd zo geautomatiseerd of systematisch is als ze op het eerste gezicht lijkt. Ik heb in dit hoofdstuk betoogd dat improvisatie een nuttige sleutel tot (bijna) vergeten en nog niet aangeboorde kennis is. Improvisatievermogen is een ambacht dat wetenschappers kunnen (leren) inzetten om hun werk meer verschil te laten maken. Godfried heeft hierin een gidsrol vervuld, en dat inspireert hopelijk velen om zich dit ambacht meester te maken.

3 Kleinans et al. 2019.

4 Zie Engelen 2023.

5 ’s Jongers 2024.

6 Dermaux et al. 2024.

7 Bulten et al. 2024.

8 Giesen 2006.

9 Engbersen 1990.

LITERATUUR

- Bulten, A., van Berkel, J. & Noordegraaf, M. 2024, Wetenschappers en professionals: laat je raken door ervaringskennis. *Sociale Vraagstukken.nl*, 24 oktober 2024. <https://www.socialevraagstukken.nl/wetenschappers-en-professionals-laat-je-raken-door-ervaringskennis/>
- Dermaux, J., Mulder, M., van der Zwet, R., Nourozi, S., Sok, K., & De Bruijn, D. 2024, *Ervaringskennis in beleid. Zo benut u optimaal ervaringskennis en -deskundigheid*. Utrecht: Movisie. <https://www.movisie.nl/sites/movisie.nl/files/2024-04/Ervaringskennis-in-beleid-2024.pdf>
- Engbersen, G. 2006, *Publieke bijstandsgeheimen: het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Amsterdam University Press.
- Engelen, E. 2023, Vroedkundigen van het nieuwe (deel 10): Mariana Mazzucato. De infantilisering van de staat. *De Groene*, nr. 34, 24 augustus 2023.
- Giesen, P. 2006, En nu nog werk voor de onderklasse. *De Volkskrant*, 1 juli 2006. <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/en-nu-nog-werk-voor-de-onderklasse-b452c664/>
- Kleinhans, R. 2005, *Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting*. IOS Press.
- Kleinhans, R., Veldboer, L. & Duyvendak, J.W. 2019, Zeven vragen die elke protagonist van menging zou moeten stellen. *Sociale Vraagstukken.nl*, 11 Januari 2019. <https://www.socialevraagstukken.nl/zeven-vragen-die-elke-mengingsprotagonist-zou-moeten-stellen/>
- 's Jongers, T. 2024, Armoede uitgelegd aan mensen met geld. *De Correspondent*. <https://decorrespondent.nl/cp/armoedeuitgelegdaanmensenmetgeld>

Hoofdstuk 6

Liquid Engbersen: een empirische analyse van Godfrieds publieke identiteit in Nederlandstalige krantenmedia

Gijs Custers en Joost Jansen

INTRODUCTIE

Een *liber amicorum* voor Godfried biedt de uitgelezen kans om zijn veelzijdigheid te belichten. We vertrouwen er dan ook op dat veel typeringen van Godfried de revue zullen passeren, bijvoorbeeld Godfried als armoedeprofessor, migratieprofessor, begeleider, cabaretier of stropdasmannetje. Aan die verzameling willen we in deze bijdrage graag een typering toevoegen: *Liquid Engbersen*. Niet alleen vormt deze typering een knipoog naar Godfrieds, naar eigen zeggen, baanbrekende doch ondergewaardeerde concept van *Liquid Migration*, het verwijst tevens naar de vloeibaarheid van Godfrieds professionele identiteit als sociaalwetenschapper. Bauman beschrijft in 'Vloeibare Tijden'¹ hoe de moderniteit na de Tweede Wereldoorlog gaandeweg haar 'vastheid' verloor. De overgang naar de vloeibare fase van de moderniteit produceerde tal van sociale problemen en endemische onzekerheden op verschillende terreinen. Een aantal terreinen waarop volgens Bauman dat vloeibaar worden zichtbaar wordt, loopt, zoals we zullen zien, als een rode draad door Godfrieds wetenschappelijke carrière; een carrière die niet zozeer in het teken stond van een eenduidige, rigide of samenhangende aanpak of visie, maar van een zekere lichtvoetigheid en flexibiliteit — laverend tussen actuele, belangrijke maatschappelijke thema's die in zekere zin altijd latent aanwezig waren maar nooit helemaal een vaste vorm kregen. De mens in beweging (illegaliteit en migratie), de staat en democratie (armoede en sociale zekerheid) en sociale relaties op lokaal niveau (de stad) zijn bij uitstek terreinen waarop Bauman de vloeibaar-wording van de moderniteit terugziet en waar Godfrieds sociologische onderzoek en publieke optredens zich op richten.

Zelf zijn we eveneens een product van Godfrieds vloeibaarheid. Gijs is gepromoveerd op onderzoek naar sociale klasse en ongelijkheid in Rotterdam, terwijl Joost zich toelegde op hoe Olympische Spelen als arena van nationale identificatie fungeren. Door een moment van 'drift' zijn we beiden terechtgekomen bij de afdeling Criminologie van de Erasmus Universiteit, alwaar we de eenkennigheid van criminologische 'theorievorming' (waarover Godfried zich ook vaak uitsprak) proberen te liquideren. We zullen in deze bijdrage

echter allerhande theoretische bespiegelingen op het vloeibaar worden van de moderniteit achterwege laten. Ons doel hier is om langs empirische weg *de fluiditeit van Godfrieds publieke identiteit als socioloog* inzichtelijk te maken. We analyseren, kortweg, hoe vaak, waar, op basis van welke thema's en op welke wijze Godfried in de loop van zijn carrière in Nederlandstalige krantenmedia is verschenen. Dit doen we met behulp van een aantal beschrijvende statistieken, computationale technieken en een kwalitatieve inhoudsanalyse. Voorzien van een enigszins frivole, doch serieuze toon illustreert onze bijdrage (in lijn met hoe we door hem geschoold zijn) zodoende niet alleen ontwikkelingen in Godfrieds carrière, maar ook de hem zo kenmerkende wijze van sociologie bedrijven: een originele empirische bijdrage op basis van *state-of-the-art* en *mixed-methods* onderzoek die, met de nodige intellectuele en methodologische lenigheid, uitmondt in een conceptuele vierslag.

DATA EN METHODE

We baseren ons hoofdzakelijk op de LexisNexis database om de publieke identiteit van Godfried in kaart te brengen. Deze database bevat krantenartikelen van diverse media-bronnen die doorgaans beschikbaar zijn vanaf 1990. De beschikbaarheid van data kan wel variëren. Zo zijn Telegraaf artikelen pas sinds 1999 beschikbaar. Dit heeft natuurlijk invloed op de uitkomsten, maar gezien de vluchtigheid van onze analyse besteden we hier verder weinig aandacht aan. We hebben in de database gezocht met de volgende *query*: (Godfried Engbersen) OR (Engbersen AND (Erasmus OR sociologie OR Socioloog)). Na het downloaden van alle artikelen en het verwijderen van identieke rijen bleven we over met 654 artikelen waarin de naam Godfried Engbersen genoemd wordt. Verder hebben we een aantal minimale bewerkingen op de data gedaan om deze bruikbaar te maken voor verdere analyse en interpretatie.

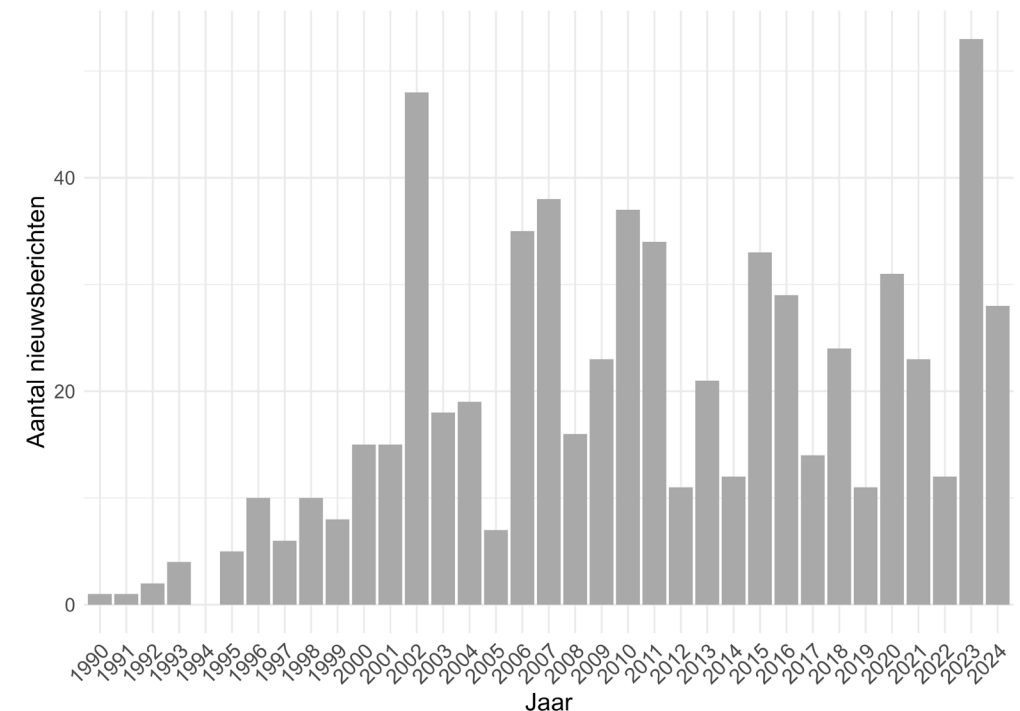
We beginnen met een korte beschrijvende analyse door te kijken naar hoe vaak Godfried per jaar in de geschreven pers genoemd wordt en welke kranten dit doorgaans betreft. Daarna duiken we de diepte in door Godfrieds media-optredens aan de hand van een analyse van de inhoud van de artikelen verder te duiden. We doen dit in eerste instantie met behulp van BERTopic, een *topic modeling* techniek die *deep-learning* algoritmen gebruikt om tekstdocumenten te clusteren rond topics. BERTopic genereerde (c.q. forceerde) op basis van de analyse van krantenkoppen vier bruikbare, genereus afgebakende topics waarin we de verschillende artikelen konden clusteren. Door opportunistisch enkele passages te citeren uit representatief geachte artikelen — passages die in de geest van de ideaaltypische sociologische traditie ver verwijderd zijn van de mediaan — voorzien we de analyse van de nodige kleur.

AANTALLEN EN KRANTENBRONNEN

Een aantal dingen vallen op als we kijken naar hoe vaak Godfried wordt genoemd in de krantenmedia. Ten eerste groeit zijn bekendheid gestaag in de jaren '90 (Figuur 1). Waar hij in het begin van dit decennium slechts enkele malen wordt genoemd, is dat op het einde van het millennium al zo'n 10 keer per jaar. Voor de eerste verschijning van Godfried in de krant moeten we echter terug naar 1980. In de historische krantenbank

Delpher vinden we daar in een stuk gepubliceerd op 16 juli 1980 in de Volkskrant (samen met Eddy Neuman) getiteld 'Pers cultiveert Spelen'. Dit artikel toont een jonge Engbersen die vol vuur kritisch de rol van de media rondom de Olympische Spelen tegen het licht houdt, inclusief een bespreking van de chauvinistische tendensen van de media. Het lijkt een profetisch stuk te zijn, aangezien Godfried later Joost zal gaan begeleiden in zijn promotieonderzoek naar nationalisme en de Olympische Spelen.

Figuur 1. Aantal nieuwsberichten met een verwijzing naar Godfried (1990-2024)

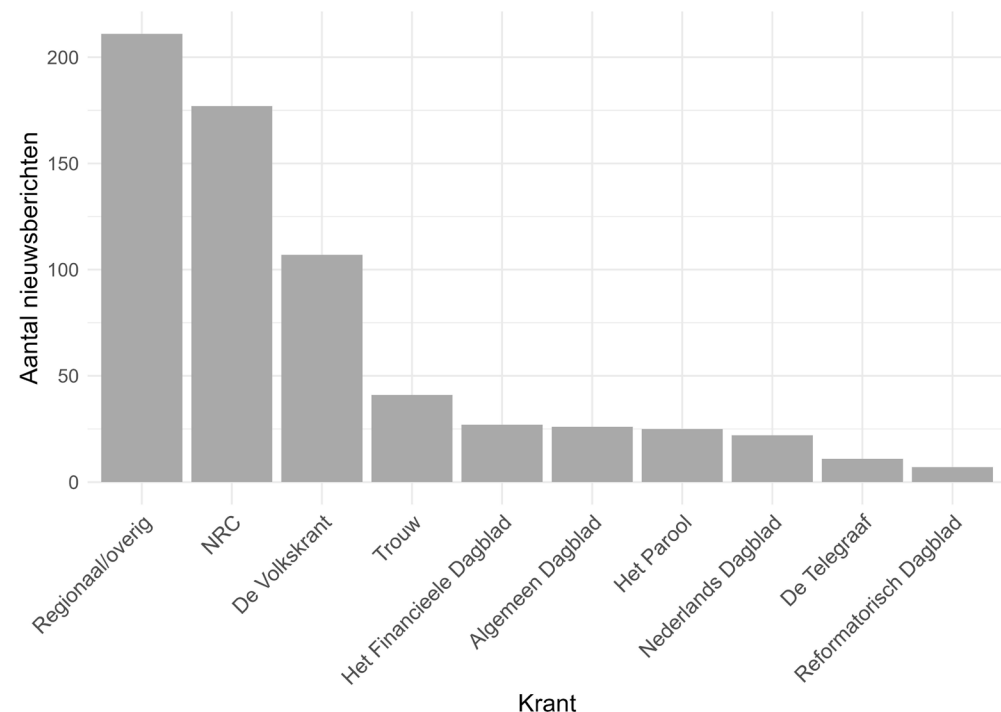

Vanaf 2000 neemt het aantal referenties aan Godfried in de krant een vlucht. Vooral 2002 is een boerenjaar voor Godfried. In dit jaar wordt hij bijna 50 keer genoemd, dus gemiddeld ongeveer één keer per week. Sindsdien tekent zich het patroon van een golfbeweging af. In sommige jaren komt Godfried relatief weinig in de krant (bijvoorbeeld 2005), terwijl het in andere jaren weer veel is (bijvoorbeeld 2023). We zullen straks nog terugkomen op hoe deze schommelingen mogelijk samenhangen met spraakmakende publicaties door Godfried en collega's. Het moge echter duidelijk zijn dat de aandacht voor Godfried in de krantenmedia een continue onderstroom kent. Zelfs in voor zijn doen windstille jaren wordt hij regelmatig opgevoerd als expert.

We zien verder een divers beeld als we in ogenschouw nemen in welke kranten Godfried verschijnt (Figuur 2). Het hoogst scoort hij op de categorie 'Regionaal/overig'; een pot-pourri aan kranten die elk op zich te weinig verwijzingen naar Godfried hadden om apart weergegeven te worden. Denk bijvoorbeeld aan de Spits, regionale ADs, de Stentor, lokale

dagbladen als het Eindhovens of Haarlems dagblad en de Provinciale Zeeuwse Courant. Het is wellicht kenmerkend voor Godfrieds fluiditeit dat hij zich zo makkelijk beweegt tussen allerlei media van meer hoogdravend of zelfs gereformeerd tot van bedenkelijk allooi. Tegelijkertijd zien we ook dat de armoedeprofessor een tamelijk elitair publiek bedient. Zijn meest geliefde kranten om in te verschijnen zijn namelijk het NRC en de Volkskrant, terwijl meer volkse kranten zoals het AD en de Telegraaf het met betrekkelijk minder van zijn expertise moeten stellen. Kortom, in de totaliteit van Godfrieds mediaoptredens tekent zich door de jaren een zekere fluiditeit af, zowel qua aantallen als bronnen.

Figuur 2. Aantal nieuwsberichten met verwijzing naar Godfried naar soort krant (1990-2024)

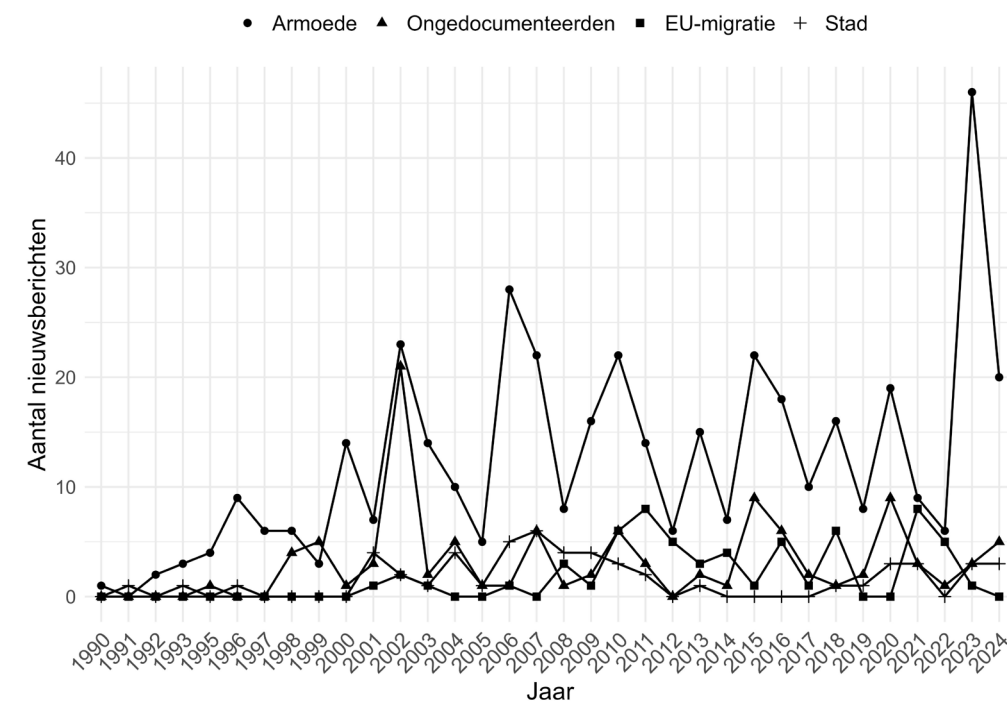

ENGBERSEN IN VIEREN

In dit deel gaan we dieper in op de vier subtypen Engbersen die we konden identificeren aan de hand van het topic model. Daarbij merken we op dat dit slechts een grove schets betreft, aangezien de computationele analyse om louter pragmatische overwegingen op titels van artikelen is uitgevoerd, en zodoende onmogelijk recht gedaan kan worden aan de diepgang en nuances van Godfrieds optreden in de media. Ook gaat de harde clustering voorbij aan het feit dat thema's vaak niet geïsoleerd, maar juist in hun samenhang besproken worden. In dit kader verwijst Godfried in zijn werk regelmatig naar Webers *Protestantse ethiek* om aan te geven dat ideaaltypes veelal zijn “endowed with a degree of

consistency, seldom found in actual history.”² Ook onderhavige historische analyse ontkomt daar niet aan, al proberen we de uitkomsten wel wat meer kleur te geven door quasi willekeurig en dus selectief te citeren uit de krantenartikelen.

Figuur 3. Aantal topics per jaar, op basis van krantenkoppen (1990-2024)

DE ARMOEDEPROFESSOR

Het meest prominente thema dat BERTopic identificeerde, betreft het onderwerp waar Godfried al aan het begin van zijn carrière bekendheid mee verwierf: armoede en daaraan verwante vraagstukken zoals sociale zekerheid. Veelvoorkomende termen binnen dit topic zijn ‘armoede’, ‘sociaal’ en ‘minimum’. Gedurende de hele periode (1990-2024) is armoede het meest dominante thema in de krantenkoppen (Figuur 3). Vanaf eind jaren ‘90 zien we ook andere topics opkomen – die we later bespreken – zoals illegaliteit en EU-migratie. Deze topics blijven qua aantallen echter ondergeschikt aan het armoedethema. Hoewel niet helemaal in lijn met de ontwikkeling van Godfrieds wetenschappelijk werk, kunnen we op basis van de empirie wellicht toch stellen dat hij in de kaartenbakken van journalistiek Nederland vooral als armoedeprofessor gerubriceerd staat. Dit ondanks verwoede pogingen zijnerzijds om, later in zijn carrière, dit imago van zich af te schudden. Het interessante is dat het armoedethema vooral in het begin als aan het einde van de onderzochte periode hoog scoort ten opzichte van de andere topics. Daarmee is, zoals Godfried zelf

al eens aangaf, de cirkel rond, omdat hij zich in de laatste jaren via de commissie Sociaal Minimum weer nadrukkelijker met armoedevraagstukken heeft beziggehouden.

Een oppervlakkige kwalitatieve analyse van krantenartikelen met dit topic toont een hoge mate van consistentie van Godfried zijn spreken over armoede. Zo pleit hij in een interview met het Parool op 6 maart 1997 voor een *multiple-choice* beleid rondom armoede, inclusief instrumenten zoals Melkertbanen, hulp bij ondernemen en loonkostensubsidies. Tegelijkertijd ageert hij tegen het basisinkomen (waar Gijs fervent pleitbezorger van is) en het idee van een simpele tweedeling in de samenleving. Dergelijke adviezen zien we meer dan 25 jaar later weer terugkomen. In een NRC-artikel van 23 september 2023 houdt Godfried een betoog dat arbeidsmarktparticipatie niet voor iedereen haalbaar is en dat voor sommige groepen een basisbaan of vrijwilligerswerk geschikte alternatieven zijn. De terminologie van de discussie mag dan veranderen – sociale uitsluiting in 1997 tegenover bestaanszekerheid in 2023 – Godfrieds visie op armoedevraagstukken blijft in hoge mate gelijk. Zo benadrukt hij meermaals de heterogeniteit aan de onderkant van de samenleving en weet hij binnen elk tijdsgewricht de nodige nuanceringsen aan te brengen. Het enige wat verandert, is Godfried zijn positie in het maatschappelijk veld. Waar hij in 1997 als relatieve *outsider* kritiek levert op een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), is hij in 2023 zelf een belangrijke vertegenwoordiger van de staat middels zijn WRR-lidmaatschap en als voorzitter van de commissie Sociaal Minimum.

DE ONGEDOCUMENTEERDENPROFESSOR

Onze tweede typering van Godfried is die als onderzoeker van illegaliteit en ongedocumenteerden. Deze onderzoekslijn van Godfried wordt met name gemarkeerd door zijn studie ‘De Ongekende Stad’³, die hij met meerdere collega’s uitvoerde. Dit topic bevat termen als ‘illegaliteit’, ‘criminaliteit’ en ‘asielzoekers’. Die laatste term maakt het overigens aannemelijk dat het topic niet alleen berichtgeving oppikt van Godfried zijn studies naar hoe ongedocumenteerden navigeren door de stad, maar bijvoorbeeld ook zijn latere integratieonderzoek naar asielzoekers. Figuur 3 laat zien dat er in 2002 duidelijk een piek in media-aandacht is rond dit onderwerp, wat samenhangt met publicaties rondom *De Ongekende Stad*. In dat jaar zijn er ongeveer evenveel krantenkoppen over dit topic als het armoedetopic. Daarnaast zien we dat aandacht voor het topic in sommige jaren weer terugkeert, met name in 2015 en 2020.

Om deze aandacht voor Godfried als ongedocumenteerdenprofessor wat beter te begrijpen, bekijken we enkele krantenartikelen uit deze jaren. We zien hier een Engbersen die zich zowel kritisch als realistisch uitlaat over beleid rondom illegale migratie: “Symbolische maatregelen’ ziet socioloog en illegalen-expert Godfried Engbersen slechts als hij kijkt naar de voorstellen uit de lopende kabinetsformatie over het immigratiebeleid. Uitzetteams, beperking van de import van partners uit het land van herkomst, strengere grenscontroles: het effect van zo’n restrictief beleid is een toename van overlevingscriminaliteit en de mensensmokkel. Ik vrees dat het nieuwe kabinet zichzelf in de voet schiet.” En even verderop:

“Engbersen [pleit] voor een realistische kijk op migratie. Politici laten zich te vaak leiden door emoties en onnodige taboes, zoals die op de selectieve legalisatie van illegale arbeid en van illegalen. Het migratievraagstuk is buitengewoon complex. Er zijn geen simpele oplossingen”. Overigens vonden we ook deze voorspelling in het artikel: “Het debat over het asielbeleid draagt de kleur van zijn tijd, zeggen wetenschappers. Nu is alles gericht op strenge controles. In 2020, als er weer nijpende tekorten op de arbeidsmarkt zijn, ontkomt Europa niet aan economische migratie”.⁴ Dit beschouwen we toch als een vrij accurate observatie; scherper dan die we later bij de stadsprofessor zullen zien.

Een verdere scan van de artikelen uit 2015 en 2020 bevestigt dat het topic inhoudelijk verandert in deze jaren. Het gaat hier veelal om berichtgeving van (WRR-)studies over de integratie van verschillende groepen statushouders in Nederland. Daarin nemen we een Engbersen waar die pleit voor snellere asielprocedures, het wegnemen van barrières rondom arbeid en vooral eentje die (wederom) oproept tot een realistische blik op migratie. Met dat laatste doelt hij op het accepteren van migratie als een structureel onderdeel van de samenleving, waar wel beleid op moet worden gemaakt maar waarop beperkte sturing mogelijk is.

DE EU-MIGRATIEPROFESSOR

Het derde type Engbersen richt zich ook op migratie, maar dan meer specifiek op zijn werk rondom migratiepatronen van Midden- en Oost-Europeanen (‘MOE-landers’ genaamd). Dit topic draait vooral om termen als ‘Polen’, ‘Bulgaren’ en ‘Roemenen’. Verder pikt de analyse ook nog de term ‘vertrouwen’ op. Dit suggereert dat het topic ook gedeeltelijk verband houdt met zijn werk rondom diversiteit (of ‘de nieuwe verscheidenheid’) en wat de gevolgen hiervan zijn voor vertrouwen en cohesie in de samenleving. Overeenkomstig met wanneer Godfried begon te publiceren over intra-Europese migratie – denk aan ‘A Continent Moving West’⁵ – zien we dat dit topic vanaf midden jaren ‘00 vaker voorkomt (Figuur 3). Vooral in 2010 en 2011 was er relatief veel aandacht voor deze thematiek. Daarna zien we het topic in sommige jaren terugkeren, al blijft de aandacht relatief minder dan bij het armoedetopic. In 2021 komt het topic weer relatief veel aan bod.

Een kwalitatieve slag geeft meer duiding aan de kwantitatieve patronen. Op 25 november 2011 zien we Engbersen in NRC Next weer op de nodige publieke mythes jagen.. Op dat moment hebben minister Henk Kamp, het kabinet en de Tweede Kamer het idee opgevat dat de grenzen nog twee jaar dicht moeten blijven om de toestroom van Midden- en Oost-Europese migranten te blokkeren. Engbersen windt er in zijn antwoord geen doekjes om: “Maar Roemenen en Bulgaren komen toch, zegt Godfried Engbersen, ze zullen actief worden in de informele economie. Als de overheid strengere voorwaarden stelt, dan groeit het illegale werk”.⁶ We zien hier duidelijke parallellen met zijn eerdere (kritische) reflecties op de roep om een strenger immigratiebeleid.

Maken we een sprongetje in de tijd, dan zien we dat het topic EU-migratie in 2021

4 De Volkskrant 18 juni 2002.

5 Black et al. (red.) 2010.

6 NRC Next 25 november 2011.

om ons niet geheel duidelijke redenen een andere betekenis heeft gekregen. Het is nu verbonden met de discussie over de ‘laagvertrouwensamenleving’, een term die door Godfried werd gemunt tijdens de Covid-periode. In een opiniestuk met Jet Bussemaker zien we enkele inmiddels vertrouwde formuleringen van Engbersen terugkomen, zoals het hekelen van de ‘tweedeling’ in de samenleving: “Gesprekken met migrantenorganisaties, jongeren, alleenstaande moeders en hulpverleners in Rotterdam en Den Haag wijzen op groeiende spanningen tussen groepen die het onderlinge wantrouwen versterken. Het gaat daarbij niet om een simpele tweedeling, maar om een complexe opdeling langs leeftijdsgrenzen, sociale klasse, sterkte van het arbeidscontract, afwijkende opvattingen over vaccins, de kracht van sociale netwerken, mentale weerbaarheid, politieke wereldbeelden, en de mate waarin men persoonlijk geraakt is door corona”.⁷ Hoewel er in de krantenartikelen uit dit jaar wordt verwezen naar de rol van intra-EU migratie, zien we ook dat het vooral gaat om het veranderende vertrouwen in de samenleving als gevolg van gebeurtenissen rondom Covid. Dit topic gaat in die zin over meer dan alleen EU-migratie.

DE STADSPROFESSOR

Dit laatste type mag niet ontbreken in de mogelijke classificaties van Godfried, hoewel dit conceptueel het meest geforceerde type is. We waren er dan ook erg op gebrand de analyse uit te laten monden in een vierdeling, ingegeven door Godfried zijn voorliefde voor vierdelingen (denk aan de vierdelingen die zijn terug te vinden in ‘Publieke Bijstandsgeheimen’ of ‘On the differential attachments of migrants from Central and Eastern Europe’). Bovendien is het type stadsprofessor de satéprikker die de andere types Engbersen aaneenrijgt. Linksom of rechtsom is Godfried namelijk *first and foremost* een stadssocioloog. Dit vierde topic is gebaseerd op termen als ‘Rotterdam’, ‘Utrecht’ en ‘stad’. Het selecteert dus vooral artikelen die specifiek over steden gaan, en waarin de voornoemde thema’s in Godfrieds werk vaak samenkomen. Dit topic is vooral in de jaren 2006-2008 vaker aanwezig (Figuur 3). Verder worden enkele artikelen in de beginjaren ‘00 en vanaf 2020 onder dit topic geschaard.

De artikelen binnen dit topic lopen zeer uiteen qua inhoud, van een discussie over Vinexwijken⁸ tot een door de mazen van de *query* geslipt artikel over Godfrieds broer, Radboud, die vertelt over zijn leven in Rotterdam.⁹ Ten minste één artikel trok onze bijzondere aandacht, getiteld ‘Het debat over de verkleuring van de stad’.¹⁰ Daarin brengt Godfried, zoals we hem inmiddels kennen, de nodige nuances aan rondom het destijds verhitte integratiedebat: “Nu wordt vaak nog over allochtonen als probleem gesproken in de politiek en media. En er zijn reële problemen. Dat klopt. Schooluitval, overlast en een oververtegenwoordiging in de criminaliteit. Daar staat tegenover dat de integratie steeds beter verloopt. Op de universiteit is de allochtone middenklasse in de maak”. Daarnaast deinst Godfried er niet voor terug om het neoliberale discours te reproduceren

7 NRC 29 november 2021.

8 NRC 14 juni 2007.

9 Rotterdams Dagblad 18 december 2004.

10 AD 4 mei 2009.

door te wijzen op het belang van ‘concurrentievoordeel’ voor Rotterdam: “Zulke aanpassingen [culturele voorzieningen] kunnen jongeren binden aan de stad, zegt Engbersen. Zorg voor goede huisvesting, interessante voorzieningen. Rotterdam moet af van het imago van laagopgeleide stad. Als dat lukt heb je straks een geweldig concurrentievoordeel. Dat wordt de nieuwe wederopbouw”. Een vleugje Richard Florida is Godfried natuurlijk nooit vreemd geweest.

Als laatste kwamen we in een eerder artikel dat door het algoritme onder het armoedetopic werd geschaard nog een interessante voorspelling van Godfried tegen: “De stad zal in de volgende eeuw een grimmiger gezicht krijgen. Er zal een interessante, kleurrijke cultuur ontstaan, waarin het etnisch ondernemerschap kan bloeien. Maar de stad zal ook harder zijn, en meer sociale ongelijkheid en criminaliteit kennen”.¹¹ Hier lijkt de voorzienige blik van de stadsprofessor toch wat minder scherp te zijn afgesteld. De stad is inderdaad kleurrijker geworden en de sociale ongelijkheid is op verschillende vlakken toegenomen. Echter, steden zoals Rotterdam zijn niet per se grimmiger of criminel geworden; de stad van de 21ste eeuw kenmerkt zich, op incidenten na, juist door een toegenomen veiligheid en nadruk op de ‘zachte’ en ‘feminie’ aspecten van het moderne stedelijke leven (toch zeker in de *glossy’s* die *Rotterdam Partners* tegenwoordig vervaardigt). De grimmigheid schuilt bovenal in de kapitaal gedreven instroom van allerlei welvarende partijen ten koste van de toegankelijkheid van de stad voor gemarginaliseerde stadsbewoners.¹²

TOT SLOT

In onze bijdrage hebben we Godfried geprobeerd te eren door een korte analyse uit te voeren van zijn rol als publiek socioloog in de krantenmedia. Daarvoor hebben we de notie ‘*Liquid* Engbersen’ gemunt om te kunnen duiden hoe Godfried zichzelf al naar gelang de maatschappelijke deining telkens her wist uit te vinden. Zijn publieke identiteit wordt dan ook gekenmerkt door een zekere fluïditeit, zich steeds vormend rond actuele en belangwekkende sociale vraagstukken; dit alles bijeengehouden door een waarachtige betrokkenheid met sociale groepen (in het bijzonder: armen, ongedocumenteerden en arbeidsmigranten) die op allerlei manieren kwetsbaar zijn voor uitsluiting en uitbuiting onder het geweld van de voortdurende moderniseringstrein.

Onze analyse mondde uit in een ideaaltypische vierdeling van Godfried als armoedeprofessor, ongedocumenteerdenprofessor, EU-migratieprofessor en stadsprofessor. De resultaten suggereren dat de figuur van de armoedeprofessor de boventoon voert in zijn publieke profiel. Verder kan Godfried jaarlijks op veel aandacht rekenen in Nederlandse kranten, zowel in de kwaliteits- als in populaire en regionale kranten (maar met een voorkeur voor die eerste). De vier ideaaltypes mogen echter niet verhullen dat de onderliggende realiteit van Godfrieds werk en publieke identiteit vooral door een samensmelten van de thema’s wordt gekenmerkt. Een kwalitatieve analyse van de krantenartikelen toont een Engbersen die ogenschijnlijk moeiteloos verschillende vraagstukken met elkaar in verband brengt, bijvoorbeeld over hoe migratie, illegaliteit en armoede samenkomen in de stad en

11 Parool 6 maart 1997.

12 Custers & Engbersen 2022.

de mogelijke gevolgen daarvan voor het samenleven. Daarbij viel toch vooral de consistentie in Godfried zijn spreken op: genuanceerd, kritisch op beleid, en met ‘realistische’ insteek (daarbij, in tegenstelling tot iemand als Bauman, wellicht iets te veel vertrekkend vanuit de bestaande kaders). Niet toevallig dringt ook Elias’ sociologische figuur van de mythejager¹³ zich tijdens het lezen van de krantenberichten dikwijls op, bijvoorbeeld wanneer Godfried zich mengt in discussies rond intra-Europese migratie.

We hebben met onze bijdrage een kleine ode gebracht aan de persoon en wetenschapper Godfried Engbersen. We konden ons geen betere leermeester wensen. Godfried heeft op ons beider denken en vorming als persoon een niet te onderschatten invloed gehad. We zullen hem eeuwig dankbaar zijn voor zijn toegewijde begeleiding, zijn humor en de wijsheden die hij met ons heeft willen delen. Voorts moge het duidelijk zijn dat er geen enkele wetenschappelijke waarde aan deze bijdrage kan worden ontleend.

LITERATUUR

- Bauman, Z. 2011. *Vloeibare Tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid*. Zoetermeer: Uitgeverij Klement.
- Black, R., Engbersen, G., Okolski, M. & Pantiru, C. (red.) 2010. *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Burgers, J., & Engbersen, G. (red.) 1999. *De ongekende stad 1: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Custers, G., & Engbersen, G. 2022. The urban class structure: class change and spatial divisions from a multidimensional class perspective. *Urban Geography*, 43(6), 917-943.
- Elias, N. 1978. *What is sociology?* New York: Columbia University Press.
- Engbersen, G. 2018. Liquid migration and its consequences for local integration policies. In: P. Scholten, P., & M. van Ostaijen (eds.). *Between mobility and migration: The multi-level governance of intra-European movement*, pp. 63-76. Springer Nature.

Hoofdstuk 7

Al het goede komt in drieën

Marianne van Bochove en Katja Rusinovic

Godfried brengt als voorvechter van een publieke sociologie graag orde aan in de complexe maatschappelijke realiteit. Toevallig of niet – misschien heeft het met zijn katholieke wortels te maken – bestaat die orde vaak uit een indeling in drie delen. Een ‘trias van ongelijkheid’. Of in antwoord op een vraag bij Nieuwsuur of het NOS Journaal over een onderwerp naar keuze: ‘Ik wil daar graag drie dingen over zeggen.’ Wij hebben gemerkt dat de trias niet alleen sterk is als basis voor een sociologische analyse, maar ook als samenwerkingsvorm. Door de jaren heen hebben we met z’n drieën aan diverse projecten gewerkt, eerst over stadsburgerschap en transnationalisme, en recenter over de maatschappelijke impact van COVID-19. Ook al bewandelen we ieder ons eigen pad, toch zoeken we elkaar steeds weer op.

Godfried is een ster in het verbinden van ogenschijnlijk alledaagse gebeurtenissen met sociologische concepten en theorieën. Zijn nalatenschap volgend, verbinden we in deze bijdrage onze ervaringen met Godfried aan concepten (uiteraard zijn dat er drie) die een belangrijke rol spelen in zijn onderzoek en onderwijs.

SOCIOLOGISCHE VERBEELDINGSKRACHT

In 1996 begon ik (Katja) met de opleiding Sociologie in Rotterdam. Mijn keuze werd ingegeven door een beroepentest op de middelbare school en een aansprekende opendag. Een echt idee wat sociologie is, had ik niet, evenmin wat ik er mee wilde gaan doen. Dat moment kwam voor mij in het tweede jaar bij het vak Empirische Sociologie. Op de literatuurlijst stond een artikel van Godfried over zijn armoedeonderzoek en zijn typologie van werkloosheidsculturen. Het plaatste voor mij de omgeving waarin ik ben opgegroeid in een ander, sociologisch perspectief. Mijn moeder stond opeens symbool voor de categorie ‘ondernemenden’ die er, door er verschillende banen op na te houden, in slaagde om rond te komen met twee kinderen en een bijstandsuitkering. Ook de ‘ritualisten’, ‘conformisten’ en ‘autonomen’ kregen in mijn directe omgeving een gezicht. Ik vond het fascinerend: het leerde mij op een andere manier naar de wereld, naar je eigen wereld, te kijken.

Door die ‘sociologische verbeeldingskracht’ (een term van C. Wright Mills) begreep ik niet alleen meer over de omgeving waarin ik was opgegroeid, maar ontdekte ik ook hoe sociologie mij hielp om patronen en dynamieken in de samenleving te kunnen doorgronden. Toen Godfried het jaar daarna van de Universiteit Utrecht naar de Erasmus Universiteit kwam en ik door Bram Steijn werd benaderd met de vraag of ik als student-assistent voor Godfried wilde beginnen, twijfelde ik dan ook geen moment. Uiteindelijk hebben we met veel plezier ruim tien jaar intensief samengewerkt aan de Erasmus Universiteit.

IMPRESSION MANAGEMENT

In 2002 luisterde ik (Marianne) als eerstejaarsstudent Sociologie samen met mijn studiegenoot Avalon de Bruijn aandachtig naar de colleges van professor Engbersen. Over de samenleving als raadsel, de socioloog als Sherlock Holmes, publieke bijstandsgeheimen en fatale remedies. Minstens zoveel indruk maakten de jasjes die de professor droeg. Oranjebruin, gemaakt van wat wij dachten een duur soort fluweel. In termen van de dramaturgische benadering van Erving Goffman zagen we toen vooral de *frontstage*. De wereld van onderzoek doen leek voor ons ver weg. Toen ik jaren later na mijn afstuderen begon als onderzoeker op het project Transnationalisme en Stedelijk Burgerschap, en als werkgroepdocent betrokken was bij het vak Inleiding in de Sociologie, kreeg ik ook de *backstage* te zien. Naast allerlei theoretische en methodologische kneepjes van het vak, leerde ik daar ook het belang van *impression management*.

Godfried stond erom bekend dat hij beginnende docenten en onderzoekers direct veel verantwoordelijkheid gaf. Op het laatste moment een hoorcollege overnemen, een presentatie geven voor de gemeente, of werken aan een grootschalige onderwijsherziening, je moest er niet vreemd van opkijken. De visitatie van het bachelor-onderwijs was spannend. Verantwoordelijken voor vakken hadden vooral los van elkaar gewerkt aan het omvormen van hun vak tot probleemgestuurd onderwijs. Als je de vakplannen met elkaar vergeleek, was dat er ook wel aan af te zien. Godfried, bedreven in *impression management*, hamerde er vooral op dat de opmaak van de blokboeken hetzelfde moest zijn: allemaal dezelfde kaft en hetzelfde lettertype. Dan stonden we toch al met 1-0 voor richting de visitatiecommissie.

Godfried trad ook vaak op als lid van promotiecommissies. Proefschriften over boeiende en minder boeiende onderwerpen, hij las ze allemaal. Of tenminste, hij las er toch zeker een aantal bladzijden uit. Om al zijn bezigheden te kunnen combineren als publiek socioloog, had hij wat coping mechanismen ontwikkeld. Hij sloeg een proefschrift op een willekeurige bladzijde open, las de tekst nauwkeurig, en bedacht daar een vraag bij. Tijdens de promotie klonk het dan: 'Geachte promovendus, op bladzijde 112 schrijft u...' En dan was het vaak ook nog een van de scherpste vragen van de hele plechtigheid.

Maar uiteindelijk blijft vooral de *backstage* me bij. Plezier maken binnen het onderzoeksteam, het belang van ons werk ook weer niet overschatten en om jezelf kunnen blijven lachen.

THE STRENGTH OF WEAK TIES

Door de jaren heen zijn we ieder onze eigen weg gegaan en hadden we perioden geen nauw contact. Wel spraken of zagen we elkaar af en toe om bij te praten. En als het erop aan kwam, wisten we elkaar gemakkelijk te vinden. Zoals begin 2020, toen de coronapandemie ook Nederland bereikt had en de regering diverse maatregelen afkondigde om verspreiding van het virus te voorkomen. Waar de medische blik op de pandemie dominant was, ging Godfrieds sociologische hart sneller kloppen. Want zulke drastische maatregelen – zoveel mogelijk thuisblijven, scholen die dicht gingen, verpleeghuizen die sloten voor publiek, een reisverbod – dat heeft natuurlijk een gigantische maatschappelijke impact.

Godfried verzamelde snel een team van oude bekenden om zich heen met wie hij snel kon schakelen. Vanuit een gedeeld gevoel van urgentie én een gedeelde nieuwsgierigheid gingen we aan de slag.

Dit vormde de basis van een meerjarig onderzoek en een twee jaar lange intensieve (*online*) samenwerking. Die samenwerking voelde direct weer als een goed geoliede machine. Makkelijk was het niet altijd, ook niet voor ons als moeders met jonge kinderen. We deden niet alleen onderzoek naar gevoelens van angst, stress en onzekerheid door corona en de maatregelen, we ervoeren die stress soms zelf ook. Overdag met kinderen thuis toch je werk proberen te doen, 's avonds nog sollicitatiegesprekken voeren voor een nieuwe onderzoeker om het team verder te versterken en tussendoor contact met allerlei geïnteresseerde media; het was een hectische tijd. Godfried brak zijn schouder bij een nare val op het ijs en was daar lang zoet mee. We leefden met elkaar mee en de sfeer was altijd goed, ondanks dat de wereld toch best wel in brand stond.

We zien onze samenwerking door de jaren heen als een mooi voorbeeld van wat Granovetter noemt: de kracht van zwakke banden. Niet alleen sterke banden binnen je eigen micro-netwerk zijn van belang, maar juist ook de zwakkere banden *tussen* die verschillende micro-netwerken. Zo kunnen wij samen kansen benutten en komen tot nieuwe ideeën.

TOT SLOT, TOT ZIENS

Als empirisch sociologen hebben we veel te danken aan Godfried, die ons in denken en doen in belangrijke mate heeft gevormd. Zijn liefde voor kwalitatief onderzoek (maar dan wel met een groot aantal respondenten; je wilt ook iets over de aantallen kunnen zeggen), zijn aandacht voor maatschappelijk relevante vraagstukken en zijn bijdrage aan de verbinding tussen onderzoek en beleidspraktijk zijn allemaal belangrijke pijlers voor onze onderzoeksprojecten. Wij hopen van harte dat we ook in de toekomst zullen blijven samenwerken!

Hoofdstuk 8

Sociologische verbeeldingskracht in een trainingsbroek

Jaco Dagevos

‘Kijk, kijk nou, ik heb hem aan. Een trainingsbroek!’ Met een brede grijns was Godfried van achter zijn bureau gekomen om zijn trainingsbroek te laten zien. We hadden net een promotiecommissie achter de rug en vanwege de corona-tijd had deze online plaatsgevonden. Bij een eerdere gelegenheid had Godfried gezegd dat het in die omstandigheden weinig uitmaakte wat voor broek je droeg en dat je net zo goed een trainingsbroek aan kon doen, want dat zag toch niemand. Het tekent Godfried om bij een volgende gelegenheid de daad bij het woord te voegen. Want ook al vorderden de jaren, het jongensachtige en de daarbij horende ondeugende pretoogjes verdwenen – gelukkig – niet. Alleen al hierom is het niet goed voorstelbaar dat Godfrieds emeritaat aanstaande is.

SOCIOLOOG, JOURNALIST EN CABARETIER

Godfried is een ongelooflijk productieve onderzoeker, en heeft een indrukwekkend oeuvre opgebouwd. Qua onderwerpen allerm minst eenkennig, met een buitengewoon brede kennis van de sociologische theorie en altijd met een open oor en oog richting het beleid. Zijn werk is belangrijk en vele studies zullen de tand des tijds doorstaan en nog geruime tijd van invloed zijn. Wat ik verder hoop is dat zijn manier van sociologie bedrijven zal blijven voortbestaan, op de EUR en daarbuiten. Veel van het werk van Godfried is gebaseerd op een combinatie van diepgaand kwalitatief onderzoek – een paar interviews vindt hij maar niets –, kwantitatief materiaal, een brede inbedding in de sociologische en andere literatuur en een gedetailleerde kennis van het beleid. Godfried neemt als rechtgeaarde empirisch socioloog het verzamelde materiaal als basis, maar uiteindelijk gaat het om het verhaal waarin de sociologische verbeeldingskracht alle ruimte krijgt. De empirie vormt de oevers, maar daarbinnen mag het breed stromen en meanderen. Die cocktail van brede sociologische kennis, diepgaand – bij voorkeur – kwalitatief onderzoek, een sterke gerichtheid op beleid en met durf en elan rapporteren zie ik als belangrijkste erfenis van het werk van Godfried, waarvan ik hoop dat velen daar op voortborduren.

Godfried is eerst en vooral wetenschapper, maar bij hem is de journalist nooit ver weg. Stijl van schrijven is belangrijk; het moet helder en puntig zijn. Godfried is ook erg goed in zijn werk aan de man brengen. Wie hem bij presentaties wel eens aan het werk heeft gezien, zal het met me eens zijn dat er een cabaretier of acteur aan hem is verloren gegaan. Hij is welbespraakt, prikkelend, vaak grappig, soms een beetje vilein, maar nooit saai.

DE MAN DIE EEN HOOGLERAAR IN MIJ ZAG

Godfried en ik hebben intensief samengewerkt voor de WRR-Policy brief *Geen tijd verliezen* en bij de begeleiding van het proefschrift van Linda Bakker. In die samenwerking heb ik Godfried in al zijn facetten leren kennen. Belesen, origineel, betrokken en scherp en helder formulerend. Ik ben in die periode wel gewaarschuwd dat Godfried wat *sloppy* zou zijn in het nakomen van afspraken, maar ik heb daar nooit iets van gemerkt. (Zelf vertelde Godfried me eens dat hij af en toe zijn agenda weggooide zodat hij een goede reden had dat hij afspraken was vergeten - helemaal uit de lucht gegrepen waren de verhalen over zijn reputatie dus niet.) We hebben jarenlang een kamer gedeeld. Vanwege andere werkdagen kwamen we elkaar daar helaas niet zo vaak tegen. Wel ruimde ik af en toe een ingekoekt koffiekopje van hem op, want een tikje rommelig was het aan zijn kant van de kamer meestal wel (waarbij gezegd moet worden dat hij een paar maanden geleden rigoureuus heeft opgeruimd). Verder blijft Godfried in mijn hoofd en hart omdat hij een hoogleraar in mij zag en er voor heeft geijverd dat er een bijzondere leerstoel kwam die uiteindelijk samen met inspanningen van Romke en het SCP is gerealiseerd. Ik ben inmiddels met heel veel plezier 10 jaar verbonden aan de EUR als bijzonder hoogleraar.

Godfried heeft grote verdiensten, voor de sociologie en voor mensen zoals ik waar hij vertrouwen in schonk en verder bracht. Godfried, veel dank voor dit alles en ik hoop dat we elkaar blijven zien, en dat mag in trainingsbroek.

DEEL 2

Aan de onderkant

Hoofdstuk 9

Onder behandeling. Over de relatie tussen professionals en kwetsbare mensen

Jack Burgers

‘MODERNE ARMOEDE’ REVISITED

Kort voor mijn emeritaat op 2 januari 2020 ben ik een onderzoek gestart met als thema ‘afkomst en aspiraties’. Na afloop van het veldwerk ontstond het probleem dat een aantal geïnterviewden ongemak vertoonde met het gebruik van hun interviews. Om die reden is de geplande academische publicatie op grond van deze data nooit verschenen. Een aantal andere geïnterviewden – 16 in getal – had geen bezwaar tegen publicaties op grond van hun interviews. Het gaat hierbij om drie generaties van één familie. Daarvan heb ik tussen 2019 en 2023 de (groot)moeder, acht van haar kinderen en stiefkinderen, en zeven van haar kleinkinderen gesproken. Op grond van deze data is het mogelijk nader in te gaan op een onderwerp dat Godfried Engbersen bespreekt in hoofdstuk 5 van ‘Moderne armoede’¹: ‘de relatie tussen burger en overheid’. Hij onderscheidt in dat verband drie relaties. Een ‘papieren’ relatie waarbij het gaat om een formeel, indirect contact via vooral het invullen van formulieren. Een ‘bureaucratische’ relatie waarbij er sprake is van direct contact tussen cliënt en een vertegenwoordiger van de overheidsbureaucratie maar dat desondanks formeel van aard is. En tenslotte de ‘persoonlijke’ relatie waarbij het contact met een ambtenaar behalve direct, vooral als prettig en effectief wordt ervaren door de cliënt.

In de gesprekken met mijn respondenten zijn het formele en bureaucratische contact nauwelijks aan de orde gekomen. Het ‘persoonlijke’ contact heeft bij verschillende respondenten echter een belangrijke, soms essentiële rol in hun leven gespeeld en kwam daarom uitgebreid ter sprake. Mijn respondenten maakten geen onderscheid tussen de overheid en andere instanties waarmee zij te maken kregen. Dat betrof veelal instellingen op het brede gebied van zorg en welzijn waarbij de relatie als ‘therapeutisch’ zou kunnen worden aangeduid. Het ging vooral om hulpverleners die in beeld kwamen bij de (her)opvoeding van kinderen in brede zin en het saneren van schulden. Dat het formele onderscheid met overheidsinstellingen niet werd gemaakt kwam omdat contacten met de overheid en maatschappelijke instellingen voor mijn respondenten vaak hetzelfde karakter hadden. Ze werden als verplichtend ervaren en belichaamd door hoger opgeleide professionals met

1 Engbersen en Van der Veen 1987.

een habitus die nogal afweek van die van henzelf. Verder viel op dat door de vaak ernstige gezondheidsklachten die verschillende respondenten hadden de medisch opgeleide professionals een belangrijke rol in hun leven speelden. Ook hier gaat het om een therapeutische relatie die echter op een andere manier ervaren en beoordeeld werd dan de therapeutische relatie op het psychosociale vlak.

Doordat de interviews gedurende de periode 2019 – 2023 zijn afgenomen, is er ook iets te zeggen over het effect van de corona-epidemie op de relatie tussen mijn respondenten en professionals. In dat geval boden op zichzelf beperkende maatregelen paradoxaal genoeg juist meer vrijheid. Voor ik de aanvulling op Engbersen's driedeling en de effecten van corona nader uitwerk, zal ik bij wijze van startpunt een relevant deel van het interview van de (groot)moeder van deze familie weergeven.

HET LEVENSVERHAAL VAN HELGA (1944 - 2021)

Ik moest thuis op een gegeven moment natuurlijk vertellen dat ik zwanger was. Ik was 19. Onze pa zei, ben je zwanger? Dan zorg maar gauw dat er getrouwd wordt. Dat was het enige wat er gezegd werd. In '64 is onze Leo geboren en rond die tijd ben ik het huis uitgegaan. Later zijn we naar Limburg verhuisd, waar mijn man vandaan kwam. Daar is in '66 ons Jenny geboren en in '68 de tweeling, Jan en Peter, maar toen was alles al naar de kloten. Ik ben in dat jaar weer naar Tilburg verhuisd, nadat mijn man zelfmoord had gepleegd. Hij dronk iedere dag een krat bier en een fles Keizerbitter op terwijl ik geen geld voor eten voor de kinderen had. Door dat drinken en het geldtekort zijn we drie keer ons huis uitgezet. En dan ging hij weer naar zee, varen; hij was pantryman. Ik kwam met de kinderen bij de nonnen terecht.

De eerste keer dat ik daar zat, kwam mijn man op verlof en had hij het met die nonnen zo geregeld dat hij bij mij mocht slapen. En toen was het weer raak en kreeg ik de tweeling. We kregen weer een woning, daar had mijnheer K. voor gezorgd. Dat was een maatschappelijk werker en die zat daar in een wijkgebouw. Die man heeft mij heel vaak geholpen. Een geluk dat ik hem ben tegengekomen. Ik ben altijd contact met hem blijven houden. Twee of drie jaar terug kreeg ik een bericht van zijn vrouw dat hij was overleden en dat hij het zo gewaardeerd had dat ik al die jaren contact met hem gehouden had. Kerstkaarten gestuurd en zo.

Toen we weer een huis hadden, beloofde mijn man weer dat het beter zou gaan met het geld. We hebben daar gewoond tot de tweeling was geboren en toen was het weer zover. Ik had nog geen geld om iets voor de kinderen te kopen en we werden weer uit huis gezet door de gemeente. Toen zijn de kinderen naar een kindertehuis gegaan, daar had mijnheer K. voor gezorgd. Ik had tegen hem gezegd, ik ga niet meer terug, nou is het genoeg geweest. Dat hoeft ook niet meidje, zei hij, maar je zult daar met hem toch wel een gesprek over moeten hebben. Dus ik had een gesprek met hem en heb gezegd dat het afgelopen was. Dat was het laatste en twee dagen daarna hing hij daar. K. zei, dat is puur geweest omdat hij het niet kon hebben dat je bij hem wegging; jij was zijn bezit.

K. heeft mij ook geholpen mijn kinderen te behouden. Binnen een bepaalde periode moest er beslist worden of de kinderen definitief uit huis geplaatst zouden worden en ik uit de ouderlijke macht zou worden gezet. K. moest dat beslissen. Of ik geschikt was om de kinderen op te voeden. Hij schreef mij later, toen ik al lang in Tilburg woonde, dat hij blij was dat hij beslist

had dat ik de kinderen moest krijgen zo gauw ik woonruimte had. Daarom heb ik er, schreef hij, zo achterheen gezeten dat je een huis kreeg en dat de kinderen weg konden uit dat tehuis. Ik kreeg een huis in Tilburg en een weduwenpensioen. En de schulden waren ook over. Dat zal K. ook wel geregeld hebben. Ik kon thuis bij de kinderen blijven want ik had een uitkering waar ik van kon leven en er was niemand meer die het opzoopte.

Mijnheer K. was heel anders dan die andere zogenaamde hulpverleners waar ik later mee te maken kreeg. Toen onze Leo in een kindertehuis zat bijvoorbeeld, moest ik daar geregeld voor overleg langskomen. Dat was niet altijd geweldig. Je hebt van die mensen die hebben gestudeerd en denken dan dat ze het weten. Dat jij een of andere lomperik bent. Zo van, ik ben het, ik weet het. En als je denkt dat wat ze zeggen of willen niet klopt en je gaat er tegenin, dan heb je niks in te brengen, want zij zijn het hè? Het hielp niks. Ik had er geen vertrouwen in, maar moest ernaartoe. Ik zat gewoon de tijd uit.

In 2007 is mijn aorta gesprongen. Eerder was al ontdekt dat het hart niet meer goed pompte. Ik was pas bij de cardioloog in Tilburg. Die zei, ik heb een patiënt gehad en die had precies hetzelfde als jij. Die is nu dood; jij bent de enige die ik nog over heb. Ik zei, nou, lekker nieuws is dat. Het contact met hem is goed. Die ik in Eindhoven had, was veel serieuzer. Die uit Tilburg zei laatst, ik denk dat we volgende keer maar eens een pacemaker gaan zetten. Ik zei, als je dat dan de volgende keer ook nog maar denkt en het nog weet. Je hebt nog een jaar de tijd om daaraan te denken. Want hij gaat met pensioen. Moest ie lachen. Ik ga elk jaar op controle bij hem, is een aardige man. In Eindhoven hebben ze het ook over een pacemaker gehad. Maar daar zeiden ze toen, dat helpt weinig tot niks.

Helga overleed op 8 juli 2021 nadat haar aorta weer gesprongen was – een aangekondigde dood.

Hoe belangrijk de persoonlijke relatie met instanties kan zijn, blijkt duidelijk uit wat Helga over mijnheer K. vertelt. Die heeft een nauwelijks te onderschatten rol in haar leven gespeeld. Hij heeft haar schuldenprobleem opgelost, haar bijgestaan om uit een desastreus huwelijk te stappen, gezorgd dat zij niet uit de ouderlijke macht werd gezet en huisvesting geregeld toen zij terug naar Tilburg verhuisde. Opvallend is ook dat K. hulp bood op al die verschillende gebieden tegelijk; er was geen sprake van bureaucratische verkokering. Voor Helga was de relatie met K. daadwerkelijk persoonlijk: zij heeft tot het eind van zijn leven contact met hem gehouden, lang nadat zij hulpbehoevend was. De vriendschappelijkheid had een wederzijds karakter in ieder geval in zoverre, dat de vrouw van K. Helga in kennis stelde van zijn overlijden. Zonder K. had Helga's leven er heel anders uitgezien.

Een heel ander soort contact had Helga met de professionals verbonden aan het kindertehuis waar haar oudste zoon Leo (1964) terecht kwam. Deze relatie was geen bureaucratische zoals Engbersen die beschrijft, want hoewel het *plaatsvinden* van het contact formeel van aard was en verplicht, was de *inhoud* dat niet. Er werden behandelingstrajecten opgezet, besproken en geëvalueerd. Door de professionals waarmee zij in dit verband te maken kreeg, voelde Helga zich niet serieus genomen. Zij ervoer dedain als zij twijfels had bij de manier waarop de professionals de situatie van haar zoontje beoordeelden.

Dat leidde uiteindelijk tot een apathische, ritualistische houding: Helga zat de verplichte bijeenkomsten met de professionals simpelweg uit.

En tenslotte waren er de therapeutische contacten met professionals uit een heel andere sector, die van de medische zorg. Deze professionals zag zij als deskundig en capabel waardoor hun oordeel als een feitelijk gegeven werd geaccepteerd. De relatie met medische professionals betrof in de eerste plaats een technische aangelegenheid: het verhelpen van een fysieke stoornis.

In de volgende paragraaf kijken we wat Helga's kinderen en kleinkinderen hebben meegemaakt met, of vinden van, contacten met professionals van instellingen waar zij hulp zochten dan wel op aangewezen waren. De contacten zijn onderverdeeld therapeutische contacten op psychosociaal en medisch vlak.

PERSOONLIJKE EN THERAPEUTISCHE CONTACTEN MET PROFESSIONALS

Persoonlijke contacten

In een aantal gevallen kregen ook Helga's (stief)kinderen en kleinkinderen te maken met een professional die zich op persoonlijke, meer dan op louter formele wijze bekommerde om hun lot. Dat kan een eenmalige interventie betreffen, maar ook een meer langdurig contact. Leo (1964), de oudste zoon van Helga, vertelt over een hulpverlener die hem hielp zijn thuissituatie te ontvluchten:

Ik moest thuis weg omdat ik onhanteerbaar werd. Dat had ook zijn redenen. Ik had het niet zo fijn. Altijd negatief vergeleken worden met je pa. Alles wat ik deed was fout of niet goed. Mijn moeder zag mijn vader in me. Thuis was geen veilige haven voor mij, wat het toch zou moeten zijn. Dat ik thuis weg moest, is besloten door het MOB² – hoe dat tegenwoordig heet, weet ik niet. Ik ging daar regelmatig naar toe. Ik kwam dan bij Jan V., die ging dingen met je doen. Gesprekken, van alles. Die heeft me echt geholpen. Zelfs als ik ziek was, en ik had een afspraak met hem, ging ik naar hem toe en dan bracht hij me gewoon weer terug naar huis, want ik was dan te ziek om bij hem te zijn. Hij heeft ervoor gezorgd dat ik uiteindelijk thuis weg kon.

Helga's oudste dochter Jenny (1966) had zo'n ervaring met een politieagent die hulp bood in plaats van de formeel bureaucratische weg te bewandelen. Dat gebeurde nadat zij als tiener was betrapt op een winkeldiefstal:

Ik werd gepakt bij de Blokker. Want ik vond dat ik nog een fluitketel nodig had. Gepakt, politie erbij. De agent die mij verhoorde, kende mijn familie. Daar zat ik dan. En goed zwanger. Toen zei hij, ik ga het met jou zo doen. Als jij naar 'Ouders en Jeugdzorg' gaat, die stichting, dan maak ik geen verslag, maak ik geen verbaal op, dan is het goed. Ik bel ze op, zei hij, en dan zeggen ze mij of jij daar geweest bent. Als je daar niet geweest bent, pakken wij je alsnog op. Dan krijg je een strafblad en heb je er een probleem bij.

Helga's zoon Peter (1968), heeft ervaring met een persoonlijke relatie waardoor zijn schulden gesaneerd konden worden:

In 2009, 2010 werkte ik voor een bedrijf in ramen, deuren en kozijnen in D. Die hebben me gruwelijk opgelicht, voor 22.000 euro. Ik kreeg ook schulden door bedrijven die failliet gingen, werd door anderen ook gefopt. Facturen die niet betaald werden, dat was schering en inslag in de bouw.

In 2010 ging ik naar de LEV³ groep en heb gezegd, ik ben mijn hele leven al aan het betalen. Ik wil het niet meer, ik ben er klaar mee. Kreeg ik daar een man die zei, je moet een BBZ-regeling aanvragen, bijzondere bijstand voor zelfstandigen. Ik had er nog nooit van gehoord. Weet je wat, zei hij, ik heb altijd bij de gemeente gewerkt, ik ga wel met je mee, ik ken een aantal mensen. Deze man wil een BBZ, zei hij. Dat kan, zei de gemeente. Ik heb mijn geld gekregen van de gemeente; een hele hoop is mij kwijtgescholden. Ik heb iedereen betaald. Ik kan met opgeheven hoofd overal rondlopen. In 2017 was ik BKR vrij. Ook de gemeente terugbetaald. Ik heb ze nog een bos bloemen gestuurd.

Ook Peter kwam op een kritiek moment iemand tegen die meer dan zijn formele taak uitvoerde en hem persoonlijk vergezelde naar zijn oud contacten bij de gemeente om zijn schulden te saneren. Niet alleen die schulden werden gesaneerd maar, belangrijker, ook Peters gevoel van eigenwaarde werd hersteld. Jenny's zoon en Helga's kleinzoon, Djamel (1990), heeft ook geprofiteerd van een persoonlijk contact dat hem verder geholpen heeft in zijn leven:

Mijn zussen waren heel extreem, heel agressief, maar ik had toch nog wel een bepaald respect voor de leraren. Ik durfde de leraren ook niet uit te schelden. Maar een keertje was ik zo boos op juffrouw Lolita dat ik haar krullenbol noemde, haha! Zij heeft dat tegen mijn vader gezegd. Toen ik thuiskwam heb ik een pak rammel van hier tot ginder gekregen! Nou lachen we er met zijn allen om en juffrouw Lolita ook, want daar hebben we nog regelmatig contact mee. Die wist van de thuissituatie en ontfermde zich over mij. Dat was echt mijn lievelingsjuffrouw. Dankzij haar is er heel veel naar boven gekomen zodat ik therapeutische ondersteuning kreeg op school, bijvoorbeeld vanwege mijn dyslexie. Die juffrouw heeft echt proberen te verklaren wat er nou allemaal met mij aan de hand was. En toen kwam zij erachter dat de thuissituatie heel heftig was en daar heeft zij altijd een draai aan proberen te geven. Ze woont tegenwoordig in Duitsland, ze geeft daar les. Ze is een prachtige lieve vrouw en zo nu en dan vraag ik via Facebook, hallo, hoe is het?

Ook Malika (1996), Jenny's dochter en Helga's kleindochter, heeft zo'n ervaring met een onderwijzeres:

2 Het Medisch Opvoedkundig Bureau. Voor de geschiedenis ervan zie https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_jz/details.php?cps=19&canon_id=251.

3 De LEV groep is een welzijnsorganisatie die op lokaal niveau opereert en problemen preventief probeert aan te pakken. <https://www.levgroep.nl/over-lev/missie-en-visie>.

Ik ben er pas anders naar gaan kijken (naar hulpverleners, JB) toen ik bij de Otto Gerhard Heldring Stichting terecht kwam. Ik kwam daar ook op school. Daar had ik een juffrouw, juffrouw Yvonne; door haar ben ik wel veranderd. Zij spiegelde mij iedere keer. Als ik bijvoorbeeld kut deed, deed zij net zo kut terug. Aan de andere kant was zij er ook een van, jij bent niet dom, hè? Ik weet dat jij dit kan, je moet in jezelf gaan geloven. Je hoeft niet zo stoer te doen. Hoeft allemaal niet, ik kan door jou heen kijken. Je bent een klein meisje, met een klein hartje en een grote smoel. Dat is niet nodig. Zo is dat anderhalf jaar doorgegaan. Ik raakte mijn agressie kwijt. Toen heb ik met haar een heel stevige band opgebouwd. Ik denk dat ze toen wel 60 was. Ze is nu met pensioen. Ik ben een keer teruggegaan omdat ik haar heel graag nog een keer wilde zien, maar toen was ze er al niet meer. Ze zei ook altijd, als ik jou kon adopteren, dan had ik het gedaan.

Alle contacten die in de bovenstaande interviewfragmenten aan de orde kwamen, zijn persoonlijke contacten zoals Engbersen die in 'Moderne armoede' beschreef. Professionals die hulp bieden die verder gaat dan hun formele functie voorschrijft of daar soms zelfs van afwijkt. In alle gevallen is er sprake van door de respondenten ervaren wederzijdse sympathie, waarbij het contact langer duurde dan formeel vereist en/of verder ging dan formeel nodig was. Belangrijker nog is dat deze contacten een substantiële en positieve verandering teweegbrachten voor de respondenten; alsof er op een cruciaal moment in hun leven een wissel werd omgezet.

PSYCHOSOCIALE THERAPEUTISCHE CONTACTEN

Verschillende familieleden hebben onaangename ervaringen met therapeutische contacten, zoals ook Helga die had. Haar dochter Jenny (1966):

Al die hulpverleners waar ik mee te maken heb gehad! Mijn hulpvraag is nooit bevredigd door alle hulpverlening die ik gehad heb. Ik ben iemand, als ik jou niet vertrouw, zal ik jou niet in eerlijkheid tegemoet treden. Ik vind ook niet dat jij als maatschappelijk werker dan kunt verlangen dat mijn waarheid naar jou uitgesproken wordt. Nee, je geeft een stukje van jezelf en dan geeft die ander een stukje van zichzelf. Ga niet boven mij staan, want jij bent wel dit of dat, maar ik ben niet minder. Ik ga net zo goed naar de wc als jij dat gaat. Daar botste ik mee. Omdat ik ben als hulpbehoevende niet duidelijk kon maken wat er aan de hand was. Zo voelde het voor mij, en dan zit je weer onder zo'n regime. Van die wijsneuzen die denken dat ze heel wat zijn en tegen mij in een gesprek kunnen zeggen dat ik mijn mond dicht moet houden.

En Khadidja (1985), Jenny's dochter, over de hulpverleners die haar puberzoon behandelen:

Met mijn oudste zoon zijn er veel problemen. Je wilt niet weten hoeveel begeleiders wij hebben. De GGZ; ik denk dat die een heel team bij ons hebben staan. Dat is echt niet normaal. En ik heb er helemaal geen vertrouwen in. Mijn zoon moet cursussen

volgen en dat doet hij, maar zo gauw als hij buiten staat, zegt hij glashard, ik zeg wat ze willen horen. Ik heb te maken gehad met een stichting voor mensen met beperkingen en persoonlijkheidsstoornissen en alles. Hij heeft daar zeven begeleiders versleten, waaronder psychologen. Ik merk van heel veel begeleiders dat ze zeggen, oh jongen, wat is er dan? Wat voel je dan? Wat doe je dan? Hij neemt een loopje met hen, vertelt wat ze willen horen. En dan zeg ik, zien jullie dat echt niet? Dat je gemanipuleerd wordt? Zeggen ze, ja, maar hij is veertien, hij is aan het ontkiemen en aan het ontpoppen. Nee! Totaal niet! Hij neemt een loopje met je! Zes maanden later komen ze terug en zeggen, het schiet helemaal niet op, hij manipuleert de hele boel. Zeg ik sarcastisch, joh, dat meen je niet!

Voor Khadidja (1985) is deze ervaring alleen maar een bevestiging van wat zij al had geleerd van andere vormen van psychosociaal therapeutisch contact, ook in haar ouderlijk huis:

Ik heb helemaal geen vertrouwen in die begeleiders. Voor mezelf heb ik nooit contact met hulpverleners gezocht. Nooit gedaan. Ik hou daar niet van. Ik heb het bij ons mam (Jenny, JB) over de vloer zien komen. Ik hou helemaal niet van instanties, ik heb er altijd schrik voor gehad. Zorg dat je daar niks mee te maken krijgt. Niet met de Kinderbescherming, niet met de Jeugdzorg, niet met niks niet. Niet doen! Gewoon ver op afstand houden die instanties. Maar nu heb ik er toch weer mee te maken, en dat schiet niet op.

Khadidja's zus Malika (1996) is zo mogelijk nog negatiever:

Al die hulpverleners die ik heb gehad, vond ik een stel flapdrollen. Met die psychologen en die psychiaters heb ik zoiets van, je denkt het allemaal te weten, maar je weet er helemaal niks van. Al de dingen die ze hebben aanbevolen om rustiger te worden, vind ik bullshit. Sloeg nergens op. Ik kwam op een gegeven moment bij een psychiater in V. Ik was twaalf, dertien. Ik was een persoon die dagen kon wegslapen. Ik kon goed 22 uur slapen. Toen zei die psychiater op een gegeven moment, jij liegt. Jij gebruikt hard drugs. Anders kan dat niet, zo lang slapen. Ik werd daar uitgemaakt voor leugenaar. Toen ben ik ook echt, echt heel boos geworden. Het had weinig gescheeld of ik had die vrouw echt total loss geramd, gewoon puur om, wie denk jij wel wie je bent? Toen ben ik al een beetje mijn vertrouwen kwijtgeraakt. En daarna, een jaar, twee jaar geleden, kreeg ik via mijn huisarts een psycholoog. Daarvoor had ik al 10.000 andere psychologen gehad. Dat werkt gewoon niet. Ik ben bij I-psy,⁴ zo heet dat, terecht gekomen. Dat is heel groot, en je hebt voor alle afkomsten wel een psycholoog daar. Eentje die Arabisch praat, eentje die Afrikaans praat, eentje Turks. Toen kwam ik daar en ik ben iemand die de kat uit de boom kijkt. Maar ik ben ook iemand die graag test. Hoever kan ik gaan en wat voor iemand ben jij? En toen merkte ik aan dat vrouwtje, jij bent heel makkelijk te manipuleren. Dus jou hoef ik ook niet. Ik moet iemand hebben die

mij kan spiegelen. Ik vond haar te soft, te zacht. Als ik eenmaal mijn verhaal begin te vertellen, kijken mensen mij vaak aan alsof ik een boek aan het voorlezen ben. Dan denk ik, jij als psycholoog staat er al van te kijken wat ik jou vertel. Ik neem aan dat je soortgelijke dingen moet hebben gehoord, als psycholoog. Dan denk ik, jij bent niet ervaren genoeg. Doe, met jou kan ik niet praten. Ik geloof wel dat er goeie tussen zitten en ze helpen ook wel mensen. Maar ik kwam er terecht omdat ik er naartoe werd gestuurd, anders had ik er nooit gezeten. En als je daar zelf niet naar toe wilt, staan ze natuurlijk al meteen met 1-0 achter. Bij dokters heb ik dat niet, als ze tenminste niet gaan zeggen dat ze begrijpen hoe ik me voel. Ik zie hen meer als een elektricien, die zegt, dat kabeltje hoort daar. Dan zal ik denken, nou ja, dat is dan zo.

In de laatste zinnen wordt duidelijk dat de therapeuten uit de medische hoek op een andere manier gezien worden als de psychosociale. Eerder als ambachtslieden of technici. Dan moet het wel concreet blijven, zoals blijkt uit wat Malika zegt: als dokters op de psychologische toer gaan en het vaag wordt – gaan praten over gevoelens bijvoorbeeld – dan verliezen ze aan ervaren deskundigheid en daarmee aan aanzien.

MEDISCH THERAPEUTISCHE CONTACTEN

De gezondheid van mijn respondenten laat in een aantal gevallen ernstig te wensen over, zoals natuurlijk al vaak is gedocumenteerd bij sociaal kwetsbare of arme mensen.⁵ Dat is duidelijk het geval bij Leo (1964), de oudste zoon van Helga:

's Morgens om acht uur word ik uit bed gebeld door Thebe⁶ voor de wondzorg. De abscessen in mijn oksels worden dan verzorgd, die worden ingesmeerd. Dan kijken ze daarna hoeveel ik moet spuiten voor de suiker. Wordt er gemeten. Ik spuit zelf, maar zij komen het controleren. Om twaalf uur doe ik het zelf. En dan moet ik naderhand de stand doorgeven. Die was daarstraks goed. Maar soms is die ook veel te hoog, daar merk ik niks van, dat is het gevaarlijke. Dan lig ik ineens tegen de vlakte, voel het niet aankomen. Mijn achterdeur is daarom altijd los, voor noodgevallen. Om vijf uur komen ze weer. Ze komen drie keer per week langs en één keer per week met huishoudelijke ondersteuning. De vloer doen en alles wat ik zelf niet kan, dus wat heel hoog zit en heel laag. Mijn heup is naar de kloten, artrose. Ik heb ook sclerose van mijn hartklep. Vingers zitten vol met artrose. Staan krom. Ik voel aankomen wanneer het gaat regenen. Voel ik mijn schouder, mijn pols. Voor mij kan het beter mooi weer zijn en droog, een graad of 25 vind ik prima.

Mijn respondenten kunnen niet alleen goed aangeven wat hen mankeert, maar kunnen dat ook in het relevante medische jargon – een mooi voorbeeld van protoprofessionalisering.⁷

⁵ Mackenbach 2006.

⁶ Een zorginstelling in Brabant. Zie: <https://www.thebe.nl>. Inmiddels is die zorg overgenomen door CCC Thuis in Zorg, <http://www.ccthuysin Zorg.nl>.

⁷ De Swaan 1989.

Dit zegt Jenny (1966) over haar gezondheid:

Over mijn gezondheid kun je een heel album schrijven. Darmpoliepen, longemfyseem, COPD, dystrofie en nu heb ik iets aan mijn oor. Slijtage van het bot. Ben net uit het ziekenhuis voor longontsteking; is vaste prik. Dan nemen ze me op, kunnen ze me een flinke stoot aan antibiotica en prednison geven. Door het hoesten kreeg ik pijn in mijn rug, niet te harden. Kreeg er fysiotherapie bij. Moest vorige week van de huisarts een foto laten maken. Hij legde me wat uit over de rugwervel, heeft twaalf dingetjes, van de nek af. Vanaf de twaalfde begin je weer bij één en die gaat richting stuit. Tussen de twaalfde en de eerste zit geen kraakbeen. En door de twaalfde loopt een scheur. Daar heb ik zo'n pijn van. De huisarts wil zo snel mogelijk een scan van mijn ruggenmerg want hij wil weten in welk stadium ik nu zit. Heb ook al vijf jaar lang medicatie om botafbraak tegen te gaan. Achter uit mijn hoofd hebben ze bot gehaald om in mijn kaak te zetten, daar zit een hele deuk in. Kon ook uit mijn heup, maar dat wilde ik niet; niet mijn benen. Ik heb een scootmobiel. Staat in de gang. Die heb ik al sinds ik een ongeluk heb gehad met mijn arm. Ik kwam terug van het ziekenhuis, ik kwam hier aangereden bij het plein, op mijn scooter. Moest een fietser inhalen en dacht even kijken in de spiegel wat achter me zit, ik kijk weer voor me, en daar gaat een autodeur open en ik kwam te vallen. Er zat een hele bal op mijn arm, elleboog verbrijzeld. En als je dan nog posttraumatische dystrofie hebt, ben je de pineut. Ik kan mijn arm niet helemaal buigen, er kan ook een soort van een spasme inzitten.

Maar als Jenny in het ziekenhuis onheus bejegend wordt in de gewone dagelijkse omgang, los van specifieke medische ingrepen en therapieën, dan wordt de relatie weer geschetst in termen van sociale ongelijkheid, zoals zij eerder deed met betrekking tot de psychosociale hulpverleners:

Ga niet boven mij staan, want jij bent wel dit of dat, maar ik ben niet minder. Dat gebeurde ook in het ziekenhuis. Ik lag daar, na een operatie, er moest een pompje geplaatst worden met morfine. Ik word ziek. Overgeven. Naast het bed. Komt er een verpleegster aan en die wordt toch een partij boos op mij! Omdat ik dat naast het bed had gedaan. Ze zei, waarom heb je dat je dat niet op het dekbed gedaan, had ik dat op kunnen pakken en was het weg geweest. En die stank! Dat vond ik het ergst. Ook menonterend. Want ze liet me daar gewoon liggen in mijn urine en mijn eigen vuil. Dan kom ik bij een arts, niet mijn arts, maar de dienstdoende arts. Dat doe ik niet alleen voor mezelf, maar ook voor de oudjes, die laten ze ook gerust in hun eigen vuil liggen. Zegt die man, wat denk je? Dat het hier een luxe hotel is? Dan denk ik, jij hebt die status van arts. Ik kom overal van die types tegen dat ik denk, ze hebben zo'n kaartje en willen laten zien ik heb status, ik heb gestudeerd. Doe normaal man!

Zoals gezegd, worden therapeuten in het medische circuit vaak als technici gezien. Dat aanzien kunnen ze verliezen als de therapie niet werkt, zoals in het geval van Peter (1968)

en zijn vrouw en dan wordt, net als bij Jenny, de relatie geschetst in termen van sociale ongelijkheid:

Mijn vrouw zei, ik wil wel aan een tweede kind beginnen. Toen was onze oudste vier jaar. Ze was onder behandeling van een internist en die verwees ons naar een dokter die goed was bij zwangerschappen en hoge bloeddruk, want daar had mijn vrouw last van. Mijn vrouw slikte al zes of acht tabletten per dag en toen moest ze er dertien slikken, maar dan drie keer per dag. En ze werd maar niet zwanger, ook niet met IVF. Op den duur heb ik gezegd, we kappen ermee, we zijn klaar. Toen mijn vrouw terugging naar haar oude medicijnen werd ze zwanger. Weer naar een gynaecoloog. Die schreef medicijnen voor. Bleken dat dezelfde te zijn als die mijn vrouw gebruikte toen ze niet zwanger werd. Vruchtje dood. Miskraam. Zei die gynaecoloog, het ligt niet aan de medicijnen. Ik zeg, je denkt zeker dat ik helemaal gek ben? Ik zeg, ik ben misschien maar een boer, maar mijn vrouw gebruikte vijf jaar lang de medicijnen die jij voorgeschreven hebt en ze wordt er niet zwanger van. Ze gaat terug op de oude medicijnen en ze wordt zwanger. En dan gaat ze weer naar de eerdere medicijnen en het vruchtje is dood! En dan ga je mij proberen wijs te maken dat het niet aan de medicijnen ligt? Ik zeg, je hebt geen achterlijke voor je hè? Ik zal iets anders zeggen: ik wil je nooit meer zien, echt niet!

Toen werd mijn vrouw weer zwanger want ze zat weer op die oude medicijnen. Zijn we overgestapt naar een andere gynaecoloog. Die begon ook weer over die medicijnen! Ze zei, ik snap jullie wel, kan het heel goed begrijpen. Maar het kan niet aan de medicijnen liggen. Ik zeg, dat maak je mij niet wijs. Zij slikt die medicijnen niet, klaar! Daar zijn wij heel duidelijk in! Ik zeg, ik ben maar een boer hè, ik zet alleen maar kozijntjes. Maar dat vruchtje neemt de bloeddruk en alles van mijn vrouw over toch? Ja, dat klopt, zegt ze. Ik zeg, als we het nou eens doen zonder medicijnen, wat dacht je daarvan? Zonder medicijnen, vraagt ze. Ja, zonder medicijnen, zeg ik, want dat vruchtje neemt alles over. Ik zeg, overleg maar even met de internist. Die internist zei, nondeju, dat is een goed idee van Peter. Hij zei, als de bloeddruk onder de 150/100 blijft, is alles goed. Ze heeft negen maanden lang een bloeddruk gehad van 120/80. Had ze nog nooit gehad!

Op het moment dat het misgaat met de zwangerschap wordt de deskundigheid van de arts niet alleen in twijfel getrokken, maar de relatie geplaatst in een perspectief van sociale ongelijkheid. Ongelijkheid waarvan de legitimiteit door Peter betwijfeld wordt omdat hij als 'een boer die kozijntjes zet' beter in de gaten heeft waardoor de zwangerschap van zijn vrouw misgaat dan twee behandelend artsen. De bijval van de internist voor de oplossing die Peter voorstelt, en zeker de verwoording daarvan, laat het technische aspect van de medisch therapeutische relatie zien: Peter heeft een slimme praktische oplossing voor een medisch probleem en is daarmee althans voor even bijna een collega ambachtsman.

HET EFFECT VAN CORONA OP CONTACTEN MET DE INSTELLINGEN

De onvoorziene bijvangst van het herhaald doen van interviews in de periode 2019 – 2023 was informatie over het effect van de corona-epidemie op de relaties tussen de respondenten en de instellingen. Opvallend is vooral dat dit effect soms nogal paradoxaal van aard was. Waar de centrale overheid in die periode maatregelen nam die diep ingrepen in het leven van alledag en door sommige respondenten daarom als kwaadaardig en onderdrukkend werden ervaren, nam hun vrijheid van handelen ten opzichte van de instellingen juist toe. Dat geldt bijvoorbeeld voor Irene (1984), de oudste dochter van Jenny:

Ik heb net zelf corona gehad en dat was geen pretje. Aangestoken door mijn vriend; die bracht het mee van zijn werk. Bij hem was het een zware griep, maar hij is alweer aan het werk. Zelf heb ik nog last van verstopte gezichtsholtes. Ik ben niet gevaccineerd; thuis is dat geen punt van discussie geweest of zo. Mijn vriend is wel gevaccineerd. Ik was bang voor bijwerkingen, je weet niet wat erin zit. Verder heb ik toch niet veel contacten dus loop ik weinig risico. Op dat booster zit ik ook niet te wachten. Het is niet zo dat ik in complotten achter de ziekte of de vaccinatie geloof of zo. Er zit echt geen chip in de vaccins. Dat hoeft ook helemaal niet; we hebben allemaal een mobiele telefoon dus ze weten toch wel waar we zitten. Corona was eigenlijk ook wel top want ik hoefde niks. Dingen moeten doen, daar heb ik een probleem mee. Verder leef ik teruggetrokken en ben sowieso niet van de feestjes en de partijtjes, dus miste ik eigenlijk niks. Mijn dochttertje was ook lekker thuis, die vond dat ook prettig en samen hadden we het heel gezellig.

Ook voor Khadidja (1985) waren er positieve effecten van corona:

Corona was eigenlijk een heel fijne periode; het gezin is nog nooit zo close geweest. We ontdekten welke druk er uit ging van allerlei verplichtingen; alleen al het kleren aan-doen voor school. Dat je je druk moet maken over hoe je erbij loopt. Dat hoefde niet meer. Iedereen was zo relaxed. Je zag zo de wereld ook eens vanuit het perspectief van de kinderen. Ik heb nooit een mondkapje gedragen en al drie of vier keer corona gehad. Het niet dragen van een mondkapje was voor mij ook een statement, zo van, ik doe hier niet aan mee. Ik ben er een paar keer op aangesproken. Dan zei ik dat iedereen voor zichzelf moet uitmaken of je een mondkapje draagt. Ik voelde me er niet comfortabel mee hoewel ik wel wist dat ik me ermee in gevaar bracht door het niet te dragen. Ik koos er zelf voor; that's it. Corona is gewoon een griepje, ook al werd ik er de eerste keer heel erg ziek van. Ik zal me ook nooit laten vaccineren. Laten we eerst maar eens afwachten wat dat vaccin met de mensheid doet. Maar ik respecteer iedereen die zich heeft laten vaccineren, iedereen heeft tenslotte zijn eigen mindset. Maar volgens mij is corona wel een gemaakt iets. Er zijn zoveel dubbelzinnige dingen; er is echt wel sprake van een complot. Dat blijkt ook wel, niemand heeft het er meer over. Nu gaat het ineens allemaal over Oekraïne en die verkrachtingen daar. Allemaal nep. Daarom heb ik me ook niet aan de lockdown gehouden. Niemand trouwens hier in de buurt.

Droeg ook niemand een mondkapje. Zag je iemand met een mondkapje, dan kwam die niet uit de buurt. Dat is ook gezegd op het nieuws, de bijstandsbuurtten, de tokkie-buurtten, houden zich het minst aan de regels.

Haar zus Malika (1996) kijkt er op een vergelekbare manier naar:

Van corona heb ik helemaal geen last gehad; ik had altijd al een kleine leefwereld. Ik ben zelf ook niet besmet geweest. Ik ben er wel erg kritisch op; ik ben niet gevaccineerd en mijn dochtertje ook niet. Ik zal ook wel als wappie worden gezien, maar dat zie ik als een eretitel. Tijdens mijn zwangerschap ben ik onderzoek gaan doen naar vaccins. En toen vond ik dat er grote verschillen zijn tussen landen in het moment van vaccinatie van kinderen. Dat heeft bijvoorbeeld tot gevolg dat een wiegendood in Nederland nooit aan vaccins wordt toegeschreven. Dat is juridisch vastgelegd. En het is ook wel apart dat corona nu ineens voorbij is; je hoort er niks meer over. In één keer, poef, verdwenen. Ik geloof wel dat corona echt is en dat je er flink ziek van kunt worden. Ik ken ook mensen voor wie dat zo was. Maar er is wel misbruik van gemaakt. Mensen hebben zich in laten spuiten met je weet niet wat. Het is toch gek dat medicijnen heel duur zijn maar de corona vaccins gratis. En dat alle wereldleiders het helemaal met elkaar eens waren over corona. Trump was de uitzondering, maar je ziet wat er in Amerika is gebeurd. Daar is zeker weten gefraudeerd. Want wie stemt er nou op die demente Biden? Niemand toch?

Helga's zoon Jan (1968) heeft mede door een handigheidje ook niet echt te lijden gehad van de coronatijd:

Mijn vrouw en ik zijn besmet geraakt en vooral ik ben erg ziek geweest. We slapen op zolder en moeten twee trappen op, maar dat haalde ik niet. Na één trap moest ik in de badkamer op de wc gaan zitten om uit te rusten voor de tweede trap. Ik heb me laten vaccineren al was het alleen maar om bij mijn moeder op bezoek te kunnen. Maar van die lockdown heb ik helemaal geen last gehad. Ik kluste wat bij in een café in de buurt en dat werd tot de essentiële sector gerekend want dat café bezorgde ook maaltijden. Ik kreeg zo'n werkgeversverklaring zodat ik na 21:00 uur buiten mocht zijn. Dat was wel mooi, want na het werk en het opruimen kon ik nog lekker een partijtje gaan biljarten. In al die tijd ben ik ook nooit gecontroleerd als ik na 21:00 uur nog rondreed. Hier in de buurt is er helemaal in het begin één bekeuring uitgedeeld, daarna niks meer. De mensen zaten gewoon gezellig in hun voortuin en er waren overal feestjes. Ook op mijn verjaardag zat het huis vol; die maximaal twee mensen die je op bezoek mocht hebben was een advies toch, geen gebod.

SLOT

Uit het voorgaande kunnen we twee centrale conclusies trekken. In de eerste plaats hebben we gezien dat de relatie tussen burger en overheid die Godfried Engbersen in 'Moderne armoede' heeft geanalyseerd, uitgebreid kan worden naar een meer algemene relatie tussen burgers en instellingen op het gebied van zorg en welzijn. Alle drie de relaties van Engbersen – formeel, bureaucratisch en persoonlijk – komen ook daar voor. En ook daar krijgen mensen die zich aan de onderkant van de maatschappelijke ladder bevinden te maken met professionals die hoger zijn opgeleid dan zijzelf en ook in hun habitus nogal afwijken van die van hen. Op grond van mijn data kon ik vooral voorbeelden geven van en uitwerking geven aan de persoonlijke relatie. Er zijn professionals die een zeer positieve bijdrage hebben geleverd aan het leven van mijn respondenten. Onderscheidend daarbij is dan dat professionaliteit wordt ingezet op een manier die deels buiten de formele taak van de instelling valt die de professional in kwestie vertegenwoordigt. Dat wil zeggen, dat de professional meer of langer of zelfs iets anders doet dan wat formeel is voorgeschreven. Daardoor ontstaat er bij de cliënt een gevoel van vriendschappelijkheid waardoor die zich niet louter cliënt voelt en de hulpverlener niet louter als professional ziet. Er is hier minstens vanuit het perspectief van de cliënt – 'burger' in termen van Engbersen – sprake van het overstijgen van een situatie van sociale ongelijkheid: vriendschappelijkheid overvleugelt ongelijkheid. Sterker nog: vriendschappelijkheid wordt door de cliënt extra gewaardeerd omdat de professional hoger is opgeleid en zich desondanks niet te goed voelt voor zo'n contact.

In de tweede plaats is er bij mijn respondenten een verschil in ervaring tussen psychosociale en medisch therapeutische contacten. Voor zover de psychosociale therapeutische contacten min of meer verplichtend, dat wil zeggen opgelegd zijn en niet persoonlijk van aard worden, staan respondenten daar soms erg kritisch tegenover. Die contacten worden dan geframed in termen van sociale ongelijkheid waarbij de professionals als autoritair, betweterig en neerbuigend worden ervaren. De strategie van de cliënten komt neer op vermijding en onttrekking of protest en conflict. Bij de medisch therapeutische contacten ligt het initiatief tot contact veelal bij de cliënt – hier in de rol van patiënt. Professionals worden hier in eerste instantie als deskundigen in technische zin gezien. Pas als de therapie geen of weinig effect heeft of de professional buiten zijn competentie treedt – we zagen het voorbeeld van gaan 'psychologiseren' – kan de relatie er weer een van sociale ongelijkheid worden. Niet waargemaakte deskundigheid wordt als schrijnender ervaren naarmate het opleidingsverschil groter is.

Met deze bijdrage heb ik laten zien hoe inspirerend het werk van Godfried Engbersen is, zelfs decennia na dato. Het onderzoek naar ongedocumenteerde migranten dat we onder leiding van Godfried met een geweldig getalenteerde groep onderzoekers in Utrecht en later Rotterdam uitvoerden, was voor mij een van de hoogtepunten in mijn academische leven. Ik heb veel van Godfried geleerd en ook veel aan hem te danken. In dit stuk heb ik het gehad over persoonlijke contacten waarbij wissels in het leven van mensen werden omgezet. Dat laatste heeft Godfried voor mij gedaan. Zonder hem zou mijn beroepsleven – en dat straalt natuurlijk uit naar andere levensgebieden – er heel anders en vrijwel zeker veel minder leuk hebben uitgezien.

LITERATUUR

- Engbersen, G. en R. van der Veen 1987. *Moderne armoede*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Mackenbach J. 2006. Sociaal-economische gezondheidsverschillen en de verzorgingsstaat. In: Helderma J.K., P. Meurs en K. Putters (red.). *Orkestratie van gezondheidszorgbeleid; besturen met rationaliteit en redelijkheid; essays ter gelegenheid van het afscheid van Tom van der Grinten* (pp. 16-31). Assen: Van Gorcum.
- Swaan, A. de 1989. *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam: Bert Bakker.

Hoofdstuk 10

De armoedeprofessor

Erik Snel

Armoede is een centraal thema in het werk van Godfried Engbersen. Hij begon zijn academische carrière met onderzoek naar armoede onder leiding van Kees Schuyt, resulterend in zijn dissertatie ‘Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland’ (1990). Aan het eind van zijn loopbaan figureerde hij als voorzitter van de Commissie Sociaal Minimum, die ex-minister Carola Schouten voor Armoedebeleid (thans burgemeester van Rotterdam) in het leven riep om te onderzoeken of het bestaande sociaal minimum toereikend is. Bij mijn weten was zij overigens de enige minister voor armoedebeleid die Nederland ooit had.

Vaak mocht de term ‘armoede’ niet vallen in Haagse beleidskringen. Als de minister zou erkennen dat er armoede in Nederland bestaat, zou hij of zij immers toegeven dat de staat heeft gefaald om burgers adequate sociale bescherming te bieden. Nadat er midden jaren negentig toch kortstondig morele paniek over armoede in Nederland uitbrak – onder meer door uitspraken van bisschop Muskens dat hij er begrip voor had als “de armen een brood zouden stelen” – kregen Godfried en anderen van toenmalig minister Ad Melkert de opdracht een vijftal ‘Jaarboeken armoede en sociale uitsluiting’ te schrijven. Het was mijn voorrecht één van deze anderen te mogen zijn.

Godfrieds bemoeienis met het thema armoede roept een aantal vragen op. Hoe is hij in dit thema geïnteresseerd geraakt? Hoe verhouden zijn geschriften over armoede zich tot het grote debat in de Amerikaanse armoedeliteratuur over structurele versus culturele benaderingen van armoede? En wat was de invloed van zijn studies over armoede op het Nederlandse armoedebeleid? In deze bijdrage probeer ik deze vragen te beantwoorden.

STREETWISE

Dat Godfried onderzoek over armoede zou doen, lag gezien zijn achtergrond niet voor de hand. Hij is als zoon uit een middenklassengezin zelf niet in armoede opgegroeid. De vader van Godfried en Radboud, zo ontdekte ik tijdens mijn eigen promotieonderzoek over de rol van de naoorlogse Nederlandse sociologie in de praktijk¹, was directeur van het Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut (Kaski). Het Kaski adviseerde onder andere Brabantse gemeenten hoe ze moesten omgaan met de naoorlogse toestroom van ‘allochtonen’. Allochtonen, dat waren indertijd niet-katholieke Hollanders die zich vestigden in het Brabantse. Godfrieds voorliefde voor een beleidsgerichte ‘sociologie die ertoe doet’ was hem dus met de paplepel ingegoten. Maar waarom armoede? Ik vroeg het zijn broer Radboud:

Het onderwerp is volgens mij aangereikt door Gerard Oude Engberink van de Rotterdamse sociale dienst, die via Kees Schuyt om een onderzoek heeft gevraagd. Dat is Moderne armoede geworden (samen met Romke van der Veen). Toen is die bal gaan rollen en later heeft het departement van Sociale Zaken en Werkgelegenheid een groter onderzoek gevraagd. Dat werd 'Een tijd zonder werk'. Zelf was ik afgestudeerd als literatuurwetenschapper. In diezelfde periode werd ik, via een collega van Godfried, door het Ministerie van VWS gevraagd om een taalkundige studie over armoede te doen. Dat was de tijd van die curieuze termen zoals 'minima', 'echte minima', 'meerjarige echte minima', enzovoort. Dat was mijn eerste boek 'Armoede in de maatschappelijke verbeelding'. We kunnen niet zeggen dat we door een innerlijke drive voor dit onderwerp hebben gekozen, maar we waren wel kinderen van deze tijd. Het waren de jaren '60 en '70, van het kabinet Den Uyl, van 'spreiding van inkomen, kennis en macht'. We zaten op het Sint Maartenscollege, een katholieke school vernoemd naar de heilige die de helft van zijn mantel weggaf aan een arme. Mijn vader was toen directeur van een sociologisch instituut van de katholieke kerk. Het was een maatschappelijk geëngageerde tijd, ook binnen de parochie waarin mijn moeder actief was. Je zou dus kunnen zeggen dat we in die tijd een sterk maatschappelijk engagement hebben meegekregen. Godfried vond dat armoede-onderzoek ook aantrekkelijk omdat hij vanuit zijn jeugd een zekere straatwijze heeft meegekregen. Onze vormende jaren woonden we in Bouwlust, Den Haag Zuidwest en voetbalden we bij RKAGV, waar je met heel veel verschillende jongens moest optrekken. Ook als veldonderzoeker heeft hij altijd die straatwijze gehouden.²

Godfrieds jeugd predisponeerde hem ongetwijfeld voor het onderzoek naar armoede. De wijsheid van de straat die hij in zijn jeugd opdeed, kwam hem als onderzoeker goed van pas.

HET AMERIKAANSE ARMOEDEDEBAT

Ik vraag mij al jaren af hoe het werk over armoede van Godfried Engbersen en anderen zich verhoudt tot de grote discussies uit het Amerikaanse armoedebat. Niet alleen is er in de Verenigde Staten veel onderzoek naar armoede gedaan – waarschijnlijk omdat armoede in de Verenigde Staten veel nijpender was en is dan in onze Europese verzorgingsstaten – ook is er daar, veel meer dan hier, een theoretisch debat over armoede gevoerd. In dit sterk gepolitiseerde Amerikaanse armoedebat staan sinds jaar en dag twee kampen tegenover elkaar: de structurele versus de culturele verklaringen van armoede.³ Is armoede primair het gevolg van het verlies van banen door industriële herstructurering en het verdwijnen van fabriekswerk of van discriminatie waardoor bewoners van de zwarte binnenstadswijken uit het arbeidsproces gestoten worden? Of komt het door ingeroeste culturele patronen of het individuele handelen van de armen zelf, zoals conservatieve en soms ronduit reactionaire auteurs betogen?

2 Mondelinge mededeling van Radboud Engbersen aan de auteur.

3 Dit debat is uitvoerig beschreven door Kelso 1994. Naast deze twee verklaringen van armoede wijst Kelso ook op rationele overwegingen van de armen (een uitkering boven betaald werk), gebrek aan menselijk kapitaal of ondernemersvaardigheden, instabiele gezinnen en raciale discriminatie als oorzaken van armoede.

Zo betoogde Lewis dat armoede wordt bestendigd door ingeroeste culturele gedragspatronen van de armen – bijvoorbeeld bijklussen waardoor je niet beschikbaar bent voor een betere baan op de formele arbeidsmarkt waarmee je uit armoede zou kunnen ontsnappen. Murray zag leven van een uitkering als een rationele keuze van de armen die hen meer oplevert dan het inkomen van een reguliere, maar veelal laagbetaalde en onzekere baan.⁴

Over zulke vragen en theorieën zijn boeken en tijdschriften volgeschreven, maar in het vroege werk van Godfried en zijn collega's wordt er niet of nauwelijks aan gerefereerd. Toegegeven, ook niet in de 'Jaarboeken armoede en sociale uitsluiting' waaraan ik zelf heb meegewerkt. In zijn eerste armoedestudies – naast 'Publieke bijstandsgeheimen' ook 'Moderne armoede' (samen met Romke van der Veen) en 'Tijd zonder werk' (samen met Kees Schuyt, Hein Kroft en Frans van Waarden) – wordt helemaal niet naar dit Amerikaanse debat verwezen. De jonge Engbersen hield kennelijk niet van zulke theoretische discussies, maar in latere heruitgaven van zijn vroege werk gaat hij er wel op in.

In 1993 verschijnt 'Cultures of Unemployment', de Engelstalige bewerking van 'Tijd zonder werk' met een voorwoord van William Julius Wilson – de grote held van de jonge Engbersen. In dat voorwoord wijst Wilson op de structurele oorzaken van armoede in Europese steden: het verdwijnen van werk door industriële herstructurering, de bezuinigingen op sociaal beleid door de crisis van de Europese verzorgingsstaten en de instroom van arbeidsmigranten, die inmiddels veelal zonder werk zitten. Door al deze ontwikkelingen ontstaat volgens Wilson een *split level society* in Europese steden zoals Rotterdam – al is de situatie hier niet zo erg als in de Amerikaanse binnensteden.

In de rest van het boek worden echter weinig woorden vuilgemaakt aan dergelijke ontwikkelingen. De auteurs richten zich op het beschrijven van wat de armen – in hun geval: langdurig werklozen in Amsterdam, Rotterdam en Enschede – *doen*. Ze beschrijven verschillende 'culturen van werkloosheid', dat wil zeggen: uiteenlopende wijzen waarop mensen reageren op de situatie van langdurige werkloosheid. Hun doel is, zo stellen ze, het blootleggen van de heterogeniteit van de groep die door het beleid veelal in één kaartenbak wordt gestopt: de langdurig werklozen. Zo ontdekken de onderzoekers nieuwe soorten zoals de ondernemende en de calculerende werklozen. De 'ondernemers' zijn mensen met vaste inkomsten uit informeel werk naast hun uitkering: "For them, informal work was an alternative to the regular labor market. They viewed welfare as a kind of basic income to be supplemented by informal earnings". Calculerende werklozen proberen op andere manieren hun bijstandsinkomen te verhogen, bijvoorbeeld door zich – al dan niet fictief – op een ander adres te vestigen om twee uitkeringen voor alleenstaanden te krijgen in plaats van één lagere uitkering voor samenwonenden. Of studeren met een bijstandsuitkering, die – anders dan een studiebeurs – geschonken wordt.⁵

De analyse resulteert uiteindelijk – vrij naar Merton's typologie van vijf individuele aanpassingen op anomie – in een classificatie met zes typen werklozen. Als collega's maakten wij vaak grapjes over Godfrieds neiging om de complexe werkelijkheid te lijf te gaan met indelingen met drie, vier, vijf of zelfs zes typen. Naast de ondernemenden

4 Lewis 1966; Murray 1984.

5 Engbersen et al. 1993, p. 82-83.

en calculerenden onderscheiden Godfried en collega's conformisten, ritualisten, retreatisten en autonomen. Conformisten – de grootste groep – passen zich aan het dominante patroon aan: ze hopen nog steeds op betaald werk – waarschijnlijk tevergeefs. De ritualisten geloven er niet meer in maar vertonen nog steeds het gangbare gedrag van solliciteren en zoeken naar werk. Zelf gaf ik tijdens mijn colleges vaak het voorbeeld van de werkloze die elke ochtend met een broodtrommeltje achter op de fiets het huis verlaat. Retreatisten geloven er eveneens niet meer in, maar vertonen ook het gangbare gedrag niet meer. Ze trekken zich terug en berusten. Autonomen geven ten slotte een heel andere invulling aan het gangbare patroon: het gaat bijvoorbeeld om kunstenaars die hun bijstandsuitkering als basisinkomen gebruiken om hun leven aan de kunsten te kunnen wijden.⁶ Om het allemaal nog complexer te maken, re-classificeren de auteurs deze oorspronkelijke indeling in een nieuwe classificatie, die maar deels overeenkomt met de vorige. Zo worden de ondernemenden en calculerenden hier samengevoegd tot het individualistische type. Dit zijn personen die hun eigen weg zoeken en zich niets laten voorschrijven: “They had their own internal rule, which served them to get around the external rules of the authorities”. Het voorbeeld is wederom de kunstenaar, nu een saxofonist, die de bijstand gebruikt om zich aan de muziek te kunnen wijden.⁷

Maar wat zeggen al deze typologieën nu over het grote armoededeбат in Amerika? Alleen al de titel ‘Cultures of Unemployment’ maakt vooruitstrevende waarnemers argwanend omdat het zeer aan Lewis’ *culture of poverty* doet denken. Het verschil schuilt in één letter: de ‘s’ van cultures. De portee van het verhaal van Godfried en anderen is dat er verschillende reacties op armoede of werkloosheid zijn. De conformisten geloven nog een baan te kunnen krijgen, wat misschien ook zal gebeuren – of niet. De fatalisten geloven er niet meer in en lijken nog het sterkst op degenen die Lewis tot de armoedecultuur rekent.⁸ De individualisten en ook de autonomen hebben andere oplossingen gevonden buiten de gangbare paden. Door deze gedragsreacties komen de armen steeds verder van de arbeidsmarkt af te staan, waarmee ze hun eigen armoede lijken te bestendigen. Het effect, zo stellen de auteurs, is het dreigende ontstaan van een Nederlandse versie van de Amerikaanse onderklasse: “It can be recognized by its geographical limited position (the inner cities), its weak attachment to the labor market and its fatalistic culture of unemployment”. In de Nederlandse verzorgingsstaat zijn de armen echter beter verzorgd met goede huisvesting, gezondheidszorg en uitkeringen: “The American and the Dutch welfare states show different faces of underclass formation: in the United States, the making of the “ghetto poor”, and in the Netherlands the emergence of a category of very-long-term unemployed, living in inner-cities, permanently dependent on the welfare state”.⁹

Het slothoofdstuk van het boek – nieuw geschreven voor de Amerikaanse uitgave – is geheel gewijd aan het Amerikaanse armoededeбат. Maar ook hier zeggen de auteurs weinig over hun eigen positie in dit debat en over de vraag hoe deze Amerikaanse ideeën zich

verhouden tot de Nederlandse situatie. Wel besluiten ze hun analyse met wat ze de Murray Paradox noemen. Murray meende dat de Amerikaanse armen bewust kiezen om van een – doorgaans zeer lage – uitkering te leven. Maar als de armen in een liberale verzorgingsstaat als de VS al hiervoor kiezen, hoe is dit dan in een geavanceerde verzorgingsstaat met ruimhartige voorzieningen en veel hogere uitkeringen als de Nederlandse? De slotzin van het boek luidt daarom: “Murray’s neo-conservative criticism of the welfare state would thus seem to be more applicable in the Old World than in the New”.¹⁰

Ook in het nieuw geschreven voorwoord bij de heruitgave van zijn dissertatie ‘Publieke bijstandsgeheimen’ (2006) gaat Godfried in op het internationale armoededeбат. Zo verworpt hij de culturele connotatie van het begrip onderklasse, zoals in Europa verwoord door Dalrymple. Deze laatste – zo lezen we – sluit aan bij de Amerikaanse traditie waarin armoede wordt herleid tot gedragsproblemen en/of tot problemen die voortvloeien uit het bestaan van te genereuze stelsels van sociale zekerheid. Godfried sluit zich aan bij de kritiek van Bourdieu en zijn vriend Wacquant: “Het werk van Dalrymple laat zien dat de vrees van beide sociologen uit is gekomen, namelijk dat het begrip zou worden ontdaan van zijn oorspronkelijke sociaaleconomische betekenis en dat het vooral zou worden ingezet ter rechtvaardiging van repressief beleid en kortingen op verzorgingsarrangementen”.¹¹

Toch blijft hij de term ‘onderklasse’ wel gebruiken. Terugblikkend op zijn dissertatie stelt Godfried dat hierin “...verschillende ‘publieke geheimen’ (worden) onthuld die bijdragen aan het ontstaan en vooral de bestendiging van een maatschappelijke onderklasse die voor haar inkomen vooral afhankelijk is van het Nederlandse bijstandstelsel”. Het gaat om het bestaan van een permanente, deels etnische onderklasse, die in reactie op haar slechte economische positie haar aspiraties, normen en gedrag aanpast (terugtrekken van de arbeidsmarkt, niet meer zoeken naar werk). Het sociaalezekerheidsstelsel speelt hierbij een rol. Het bestaan in de bijstand (soms aangevuld met informele inkomsten) biedt ‘voor sommigen’ meer zekerheid dan een onzekere, slecht betaalde baan. Dit temeer daar uitvoeringsinstanties bijdragen aan de bestendiging van het bijstandsbestaan van burgers. Alleen de ‘beste’ werkzoekenden worden geholpen (afoming), de anderen komen in de kaartenbak ‘onbemiddelbaar’ terecht.

Tot slot beschrijft Godfried de maatschappelijke ontwikkelingen sinds de publicatie van zijn dissertatie in 1990. Structurele processen zoals deïndustrialisering, internationale migratie en segregatie hebben begin 21ste eeuw doorgezet. Daarnaast hebben de ideeën van Dalrymple furore gemaakt, getuige het stedelijk sociaal beleid dat zich steeds meer richt op vermeende gedrags- en overlastproblemen van etnische groepen. Opvallend is de hierbij gebruikte krijgstaal: ‘stadsmariniers’, ‘interventieteam’ en ‘hot spot gebieden’. Opmerkelijk genoeg wordt onze eigen term ‘sociale herovering’ hierbij niet genoemd.¹² Ook de sociale zekerheid is veranderd, waarbij steeds meer nadruk is komen te liggen op arbeidsparticipatie en de eigen verantwoordelijkheid en plichten van burgers. Het effect was aan de ene kant dat

6 Engbersen et al. 1993, p. 154-156

7 Engbersen et al. 1993, p. 166

8 Engbersen et al. 1993, p. 178

9 Engbersen et al. 1993, p. 182 (2 keer)

10 Engbersen et al. 1993, p.228

11 Engbersen 2006. Alle volgende citaten zijn afkomstig uit het nieuw geschreven voorwoord bij deze heruitgave van zijn dissertatie. Dit voorwoord vermeldt geen paginanummers.

12 Engbersen, Snel en Weltevrede 2005.

velen zijn gaan werken zonder uit de armoede te ontsnappen: de groeiende groep werkende armen. Aan de andere kant verkeren veel anderen nog altijd in een uitkeringsafhankelijke positie. Een effectief re-integratiebeleid voor kansarme groepen is door afroming slechts in beperkte mate van de grond gekomen. Toch blijft Godfried bij zijn mening dat de al in zijn proefschrift beschreven “..mechanismen van culturele, rationele en bureaucratische bestending van onderklassevorming” doorbroken moeten worden.¹³

Met dit alles wordt de positie van Godfried ten aanzien van het Amerikaanse armoedebat over structurele versus culturele of individueel-rationele oorzaken van armoede niet echt duidelijk. Aan de ene kant noemt hij wel de structurele oorzaken van armoede, met name de deïndustrialisering en het verlies van fabrieksarbeid, de crisis van de verzorgingsstaat die tot bezuinigingen op de sociale zekerheid en andere voorzieningen leidt en de groeiende instroom van migranten, maar de beschrijving van deze structurele processen blijft beperkt tot enkele, inleidende pagina's van zijn boek.¹⁴ Aan de andere kant slaat het overgrote merendeel van zijn armoedeonderzoek op de culturen en het gedrag van de armen en langdurig werklozen. Zijn belangrijkste boodschap is de diversiteit aan reacties van de armen. De grootste groep onder hen zijn de conformisten, maar daarnaast zijn er typen die soms ver van het dominante patroon zijn afgedwaald: de ondernemenden, calculerenden, fatalisten, autonomen, enzovoort. Voor al deze typen geldt dat ze zich een permanent bestaan in de bijstand op de één of andere manier eigen hebben gemaakt. Dit gedrag is misschien niet de oorzaak van hun armoede en uitkeringsafhankelijkheid, maar onbedoeld bestendigt het hun situatie wel. Men kan niet anders dan concluderen dat deze armoedestudies, wellicht onbedoeld, vooral bijdragen aan de culturele visie op armoede in Nederland.

EEN SOCIOLOGIE DIE ERTOE DOET

Mijn derde vraag was wat de invloed van Godfrieds armoedeonderzoek was op het gevoerde overheidsbeleid. Naast zijn academische carrière participeerde Godfried in tal van adviescommissies en maatschappelijke organisaties. Zo ook toen hij in 2022 door minister Carola Schouten werd benoemd als voorzitter van de Commissie Sociaal Minimum (ofte wel de ‘Commissie Engbersen’). Zo keerde Godfried aan het einde van zijn carrière weer terug naar zijn oude stek van het armoedeonderzoek. Ik bespreek de beleidsinvloed van zijn armoedeonderzoek op twee manieren: de receptie van zijn al geschetste typologie van werklozen en van het rapport van de Commissie Sociaal Minimum.

De receptie van de typologie van werklozen van Engbersen *cum suis* is eerder beschreven door René Gabriëls.¹⁵ Hij bespreekt dit in de context van wat hij met Foucault aanduidt als ‘waarheidsmacht’. Politici, ambtenaren, maar ook publieke sociologen gebruiken wetenschappelijke termen – of hun eigen invulling daarvan – om bepaalde ideeën maatschappelijk gangbaar te maken; om ‘harde feiten’ of ‘ware’ verhalen over de werkelijkheid te produceren. Zo ook met Godfrieds typologie van werklozen. Aan de ene kant stond de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), die een invloedrijk rapport

over het belang van arbeid schreef. Hans Adriaansens, indertijd hoogleraar en leider van de nieuwe studierichting Algemene Sociale Wetenschappen, waar wij allen werkzaam waren, speelde hierbij een hoofdrol. De WRR gebruikt de typologie van werklozen om te betogen dat arbeid voor veel werklozen nog steeds belangrijk is en roept op tot handhaving van rechtsregels en maatschappelijke normen bij degenen die arbeid minder belangrijk vinden. Gabriëls concludeert: “...de WRR (heeft) het vooral gemunt op ondernemenden en calculerenden. Zij moeten hard worden aangepakt...”¹⁶ Daartegenover stonden onze collega Bart van Steenbergen en Raf Janssen, de voorman van de Nederlandse armoedebeweging. Ook zij gebruikten de typologie selectief door te betogen dat de autonomen afstand hadden genomen van het gangbare arbeidsethos. Zij bepleitten het ‘ontschaarsen’ van arbeid, geld en tijd, en de komst van een ‘postmaterialistische’ samenleving.¹⁷

Beide kampen in dit intellectuele debat gebruikten dus de typologie van Godfried om hun definitie van de werkelijkheid maatschappelijk gangbaar te maken. Beide kampen maakten met hun voorkeur voor één bepaald type selectief gebruik van wetenschap, waarmee ze volgens Gabriëls zorgden voor een ‘transformatie’ of ‘translatie’ – een duur woord voor wat je ook ‘vertaling’ zou kunnen noemen – van de gebruikte kennis. Uiteindelijk prevaleerde de WRR en dolven Van Steenbergen en Janssen het onderspit. Dit leidde “... tot een herdefinitie van het armoedevraagstuk (...). Ging het in het begin nog om armoede, nu gaat het om het gedrag van de armen. (...) De typologie van Engbersen vormt de opmaat voor de creatie van de calculerende burger”.¹⁸

Wat was de beleidsinvloed van de Commissie Sociaal minimum? De commissie werd ingesteld na de (kamerbreed gesteunde) motie Omtzigt waarin de vraag wordt gesteld of het Nederlandse bestaansminimum – en dus de bijstandsuitkeringen – toereikend is om ‘bestaanszekerheid’ te garanderen. De commissie wordt gevraagd om ‘normen voor het bestaansminimum’ vast te leggen.¹⁹ Men stelt vervolgens dat ‘bestaanszekerheid’ niet alleen financiële zekerheid betreft, maar ook zaken als goede gezondheid, een passende (ook betaalbare) woning, toegang tot de arbeidsmarkt en gelijke onderwijskansen. Om te bepalen of het bestaande sociaal minimum toereikend is, onderzoekt de commissie de inkomsten en uitgaven – met zogenaamde ‘voorbeeldbegrotingen’ – van diverse type huishoudens met een bijstandsuitkering of alleen AOW. De conclusies van deze berekening zijn snoei-hard: “Veel huishoudtypen komen te kort, maar stellen meer dan alleenstaanden. Bij de meeste huishoudtypen is sprake van tekorten. (...) Tekorten zijn groter bij huishoudens met kinderen, en lopen verder op als er meer dan wel oudere kinderen zijn. Alle huishoudtypen met kinderen komen geld tekort voor noodzakelijke uitgaven”.²⁰ De commissie constateert wel dat ouderen met enkel AOW niet tekortkomen, al blijft er ook bij hen na betaling van noodzakelijke kosten weinig geld over.

13 Godfried Engbersen 2006, Citaat uit het voorwoord (zonder pagina).

14 Engbersen et al. 1993, p. 7-8.

15 René Gabriëls 2001 p. 148-160.

16 Gabriëls 2001, p. 151.

17 Gabriëls 2001, p. 156.

18 Gabriëls 2001, p. 159.

19 Aldus de Motie van het Lid Omtzigt c.s. Herdrukt in: Commissie Sociaal Minimum 2023, p.143.

20 Commissie Sociaal minimum 2023 p.18

De belangrijkste beleidsaanbeveling van de commissie luidt dan ook: het besteedbaar inkomen van minimumhuishoudens moet omhoog en wel met 10 procent: “Het besteedbaar inkomen van huishoudens op sociaal minimumniveau schiet tekort om rond te kunnen komen en om mee te kunnen doen aan de maatschappij, vooral bij gezinnen met kinderen. Het besteedbaar inkomen moet omhoog”.²¹ Daarnaast doet de commissie nog zes andere beleidsaanbevelingen, onder meer om de positie van kinderen te versterken door gerichte maatregelen, te investeren in een realistisch participatiebeleid (niet alleen gericht op betaald werk maar ook op andere zinvolle activiteiten) en te zorgen voor voorspelbaarheid van de inkomsten en uitgaven van kwetsbare gezinnen. Ik vroeg Arjan Vliegthart, directeur van het NIBUD, voorheen Eerste Kamerlid en mede-commissielid wat er van deze aanbevelingen is terechtgekomen?

*Je kunt de doorwerking van het rapport op twee manieren bekijken: het glas is half leeg of half vol. De Commissie Sociaal Minimum deed twee belangrijke aanbevelingen. Ten eerste is het sociaal minimum in Nederland al langer te laag, dus moeten het minimumloon en de uitkeringen omhoog. Je kunt zeggen dat de Nederlandse politiek huiverig is om daarop snel actie te ondernemen. Het minimumloon en de uitkeringen zijn wel iets verhoogd, maar niet zoveel als wij aanbevelen. Dan kom je als armoedeprofessor op de grenzen waarover je iets kunt zeggen. Wat betekent dat voor de werkgelegenheid? En hoe geef je dat vorm? Je kunt stellen dat de Nederlandse politiek dat nog niet aandurft. Ten tweede zijn onze aanbevelingen over kinderarmoede wel overgenomen door het beleid. De Commissie constateert dat Nederland relatief veel kinderen onder de armoedegrens kent. Onze aanbevelingen over bijvoorbeeld de verhoging van het kindgebonden budget zijn één op één overgenomen. Dat gebeurde al door minister Carola Schouten, in haar laatste demissionaire begroting. Dat is ook structureel gebeurd. Onze aanbevelingen hebben dus wel degelijk doorgewerkt. Dat gebeurt in een context waarin het thema ‘armoede in een rijk land’ toenemend wordt waargenomen. Ook door de coronacrisis en de energiecrisis waardoor duidelijk werd dat financiële problemen niet alleen spelen aan de absolute onderkant van de samenleving. Het kan ook je buurman of jezelf overkomen. Dat bewustzijn wordt tegenwoordig breder gedeeld en dat speelt door in het beleid.*²²

Al met al ondervond ook Godfried de grenzen van wat wetenschappelijk onderzoek vermogen in de harde wereld van politiek en beleid. Bij zijn proefschrift werd zijn onderzoek anders geïnterpreteerd door degenen die er op eigen wijze gebruik van maakten. Het rapport van de Commissie Sociaal minimum had meer directe invloed, misschien omdat het in opdracht van een ministerie is geschreven en niet – zoals een proefschrift – op grotere afstand van beleidsmakers. Voor beide geldt echter dat het lot van wetenschappelijk onderzoek voor een groot deel in handen van anderen ligt.

BESLUIT

21 Commissie Sociaal minimum 2023 p.14

22 Mondelinge mededeling van Arjan Vliegthart aan de auteur.

Godfried sluit een indrukwekkende academische carrière af. Hier beperkte ik mij tot zijn armoedeonderzoek en de receptie daarvan, maar daarnaast verdient hij veel lof voor al zijn andere studies over uiteenlopende thema's zoals internationale migratie, transnationalisme, stedelijke sociale ongelijkheid en stedelijk beleid, de middenklasse, de maatschappelijke impact van de coronapandemie en vele andere onderwerpen. Ik had het voorrecht dat ik al vanaf de vroege jaren '90 van de vorige eeuw, toen Godfried als nog jonge man in Utrecht tot universitair hoofddocent werd benoemd, met hem mocht samenwerken. We hebben in de loop der jaren samen – en samen met veel anderen – een lang rij boeken, rapporten en artikelen geschreven. Hij heeft mij ook gestimuleerd om ‘buiten te spelen’, zoals hij dat noemde. Daarom hebben we ook veel samengewerkt met de gemeente Rotterdam. Je zou kunnen zeggen dat wij samen in de academia oud en grijs (hij iets meer dan ik...) zijn geworden. Voor alles wat hij voor mij heeft betekend, zowel wetenschappelijk als menselijk, ben ik hem zeer dankbaar.

LITERATUUR

- Commissie Sociaal Minimum 2023, *Een zeker bestaan. Naar een toekomstbestendig stelsel van het minimum inkomen. Rapport 1.* <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/06/30/een-zeker-bestaan-rapport-i-commissie-sociaal-minimum>
- Engbersen, Godfried, Kees Schuyt, Jaap Timmer en Frans van Waarden 1993, *Cultures of unemployment. A comparative look at long-term unemployment and urban poverty.* Boulder etc.: Westview Press.
- Godfried Engbersen, Erik Snel en Afke Weltevrede 2005, *De sociale herovering in Amsterdam en Rotterdam. Een verhaal over twee stadwijken.* Den Haag: WRR.
- Engbersen, Godfried 2006, Woord vooraf bij de AAA-editie: de Nederlandse onderklasse in de 21ste eeuw. In de heruitgave van *Publieke bijstandsgeheimen.* Amsterdam: AUP. (oorspronkelijke uitgave 1990) https://pure.eur.nl/ws/portalfiles/portal/43718400/Engbersen_Publieke_bijstandsgeheimen.pdf
- Gabriëls, René 2001, *Intellectuelen in Nederland. Publieke controversen over kernenergie, armoede en Rushdie.* Amsterdam: Boom, p. 148-160.
- Kelso, William 1994, *Poverty and the underclass. Changing Perceptions of the Poor in America.* New York & London: New York University Press.
- Lewis, Oscar 1966, *La Vida: A Puerto Rican Family and the Culture of Poverty.* New York: Random House.
- Murray, Charles 1984, *Losing Ground: American Social Policy 1950-1980.* New York: Basic Books
- Snel, Erik 1996, *De vertaling van wetenschap. Nederlandse sociologie in praktijk.* Utrecht: Uitgeverij SWP.

DEEL 3

Irreguliere migranten

Hoofdstuk 11

De Ongekende Stad en de kijk op arbeid door ongedocumenteerden

Joanne van der Leun en Masja van Meeteren

WERK IN DE ONGEKENDE STAD

Begin jaren '90 van de vorige eeuw nam Godfried Engbersen aan de Universiteit Utrecht bij Algemene Sociale Wetenschappen het initiatief tot het opzetten van een ambitieus onderzoeksprogramma onder de naam *De Ongekende Stad; een onderzoek naar het leven, wonen en werken van illegale migranten in Rotterdam*. Op dat moment bestond in Nederland nog weinig onderbouwde kennis over mensen zonder verblijfsvergunning die er verbleven en/of werkten. Destijds werden zij veelal nog als 'illegalen' aangeduid, een term die later werd vervangen door irreguliere migranten of ongedocumenteerden vanwege de potentieel stigmatiserende werking. Godfried Engbersen liet zich inspireren door studies vanuit de Verenigde Staten maar ook door Nederlandse beleidsrapporten volgend op de Bijlmerramp in 1992, waarbij een vliegtuig was neergestort op een van de grote flats in de Bijlmer. In de nasleep van deze ramp bleek dat er niet veel zicht was op wie er nu precies woonden in de getroffen flats, mede vanwege de aanwezigheid van ongedocumenteerde migranten.

Godfried Engbersen zag het belang van het bestuderen van deze verborgen kanten van stedelijke samenlevingen en verzamelde een team om zich heen van onderzoekers vanuit verschillende hoeken. Om te beginnen koos hij Rotterdam uit als onderzoekslocatie. Later breidde het onderzoeksterrein zich uit naar andere steden (De Ongekende Stad 2) en naar België. De eerste bevindingen werden vastgelegd in twee Nederlandstalige boeken.¹ Verfrissend was de open blik waarbij vele aspecten van het leven en werken van irreguliere migranten en de reacties daarop onder de loep werden genomen. Tegen de tijdgeest in werd ook gekeken naar criminaliteit, overlast en andere minder politiek correct geachte onderwerpen. Passend bij het interdisciplinaire karakter van Algemene Sociale Wetenschappen, maar ook bij de instelling van de betrokken onderzoekers waar eclectisch gebruik werd gemaakt van literatuur uit verschillende disciplines.

De Ongekende Stad (of het DOS project) speelde in de loopbanen van ons als auteurs van deze bijdrage een vormende rol. Joanne van der Leun sloot in Utrecht aan als onderzoeksassistent en aansluitend als promovendus en Masja van Meeteren nam eigenlijk het stokje later van haar over als promovendus in Rotterdam (inmiddels was Godfried Engbersen met zijn team naar de afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit verhuisd). Als auteurs hebben we beiden in ons promotieonderzoek, elk op onze eigen manier, gekeken naar de bestaansstrategieën van mensen zonder verblijfsstatus en hoe er binnen

de samenleving op hun aanwezigheid wordt gereageerd.² Beiden houden we ons binnen de criminologie nog steeds bezig met allerlei vraagstukken op het snijvlak van migratie, criminaliteit en criminalisering. Hoewel ongedocumenteerde migranten hierbij zeker niet centraal staan, komen zij stevast voorbij in ons onderzoek naar bijvoorbeeld mensenhandel en arbeidsuitbuiting.

In deze bijdrage bespreken we hoe het onderzoek naar ongedocumenteerde migranten in Nederland voortbouwt op het pionierende werk van de Ongekende Stad. We laten zien hoe het onderzoek in de jaren daarna verder gestalte heeft gekregen, waarbij we de nadruk leggen op vraagstukken rond arbeid. De vraag is: waar staat het onderzoek naar ongedocumenteerde werknemers nu en hoe is dit beïnvloed door het vroege werk onder leiding van Godfried Engbersen?

DE ONGEKENDE STAD EN VERVOLGSTUDIES

Godfried Engbersen mocht theorie graag beschrijven als de lens waarmee je als onderzoeker naar een bepaald verschijnsel kijkt waarmee je samenhang kunt interpreteren en analyseren. Waar hij zelf vertrok vanuit ideeën over bastaardinstituten en *foggy social structures*, stond in het begin van het Ongekende Stad project vooral de kansenstructuur voor mensen zonder verblijfsstatus centraal. Structuur en actor hadden daarbinnen allebei een plaats en de wijze waarop individuen hun weg daarin vonden met hun eigen bestaansstrategieën binnen de sociale context was leidend. Een belangrijk onderdeel van die bestaansstrategieën, aanvankelijk vaak ook overlevingsstrategieën genoemd, waren manieren om aan geld te komen, zoals door te werken. Het begrip arbeid werd daarbij, mede onder invloed van Robert Kloosterman, breed opgevat. Het hele continuüm van arbeid - met aan de ene kant criminaliteit, via prostitutie tot aan semi-legaal werk in de kassen aan de andere kant - werd meegenomen.

Het kwalitatieve veldwerk van De Ongekende Stad 1 in Rotterdam vond plaats tussen 1993 en 1995 en het vervolg, de Ongekende Stad 2, dat in drie grote steden in de Randstad werd uitgevoerd tussen 1995 en 1998.³ De resultaten waren gebaseerd op veldwerk, informele gesprekken en uitgebreide semi-gestructureerde interviews met een gemengde groep van irreguliere migranten. De respondenten waren gerekruteerd via zoveel mogelijk verschillende kanalen en deels via mensen uit dezelfde migrantengroepen. In het eerste project werd gesproken met irreguliere migranten uit Marokko, Turkije, Suriname, en specifiek voor Rotterdam, de Kaapverdische eilanden. In de tweede studie werd onderzoek gedaan binnen migrantengemeenschappen om na te gaan in hoeverre migranten zonder verblijfsstatus werden opgevangen of steun ontvingen binnen de eigen gemeenschap. Hierbij werd vooral gekeken naar groepen met een Turkse, Marokkaanse en Ghanese achtergrond. Aanvullend werd gesproken met een groot aantal sleutelinformanten, werden politiekegevens bestudeerd en werd bij lokale organisaties navraag gedaan. Ook registraties van allerlei organisaties werden bestudeerd. De resultaten lieten zien dat ongedocumenteerde migranten wel werk vonden, maar dat de stabiliteit van hun loopbanen beperkt was.

2 Van der Leun 2003; Van Meeteren 2010b.

3 Burgers & Engbersen 1999; Engbersen 1996; Engbersen et al. 1999; Staring 2001.

Bovendien bleek de inbedding in gemeenschappen cruciaal om aan werk te komen.

In 2002 verscheen de vervolgstudie 'Illegale vreemdelingen in Nederland: Omvang, overkomst, verblijf en uitzetting'.⁴ Deze studie bouwde voort op de eerder genoemde studies, waarbij twee nieuwe elementen werden toegevoegd. Ten eerste werd er ook aandacht besteed aan nieuwe migrantengroepen, zoals uitgeprocedeerde asielzoekers. En daarnaast werd niet alleen in de grote steden onderzoek gedaan, maar door heel Nederland. Dit onderzoeksproject was gebaseerd op vergelijkbare interviews als in de Ongekende Stad, maar naast irreguliere migranten uit Marokko en Turkije werden nu ook migranten uit China, Iran, Somalië, Sri Lanka, voormalig Joegoslavië en de voormalige Sovjet Unie geïnterviewd. Daarmee wierp dit vervolgproject meer licht op de situatie van destijds nieuwere categorieën ongedocumenteerden, waaronder degenen die in Nederland asiel hadden aangevraagd en daar waren gebleven nadat hun aanvraag was afgewezen (met name Sri Lankanen, Somaliërs, Iraniërs en migranten uit voormalig Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie).

Daarna volgde een lijn van onderzoeken waarin criminaliteit centraal stond (met onder andere Jan de Boom, Arjen Leerkes en Joanne van der Leun)⁵ en een lijn van getalsmatige schattingen en reflecties daarop onder leiding van Peter van der Heijden.⁶ Ook werden de boeken van de Ongekende Stad gevolgd door de dissertaties van Staring en van der Leun,⁷ waarbij Godfried Engbersen als promotor optrad. Richard Staring liet op basis van diepgravend veldwerk in de Turkse gemeenschap te Rotterdam zien hoe belangrijk onderlinge solidariteit was. Joanne van der Leun richtte de blik ook op gatekeepers van publieke en semi-publieke instellingen en hoe zij omgingen met de de facto aanwezigheid van personen die formeel niet in het land mochten verblijven maar wel aanklopten of anderszins in het vizier kwamen.

In alle interviews met ongedocumenteerden uit de Ongekende Stad, het project erna en de dissertaties, was een aantal vragen opgenomen over de feitelijke arbeidsmarktpositie van de respondenten en over het arbeidsverleden. Hieruit bleek dat respondenten werk vonden in sectoren als de land- en tuinbouw, horeca, schoonmaak en industrie. Daarnaast kwam naar voren dat veel ongedocumenteerde migranten een precaire en onzekere arbeidspositie hadden. Tegelijkertijd liet het onderzoek zien dat dit niet voor iedereen gold. Uit alle publicaties waar Godfried Engbersen bij betrokken was bleek dat ongedocumenteerde migranten een heterogene groep vormden; sommige migranten deden het veel beter op de arbeidsmarkt dan anderen. De verschillende deelstudies lieten het belang van sociaal kapitaal zien, dat het niet alleen mogelijk maakte voor irreguliere migranten om naar Nederland te komen, maar ook om hier werk te vinden in het formele en soms criminele circuit. Het sociaal kapitaal dat irreguliere migranten gebruikten om werk te vinden, kwam doorgaans uit de sociale netwerken binnen de eigen nationale of etnische gemeenschap.

4 Engbersen et al. 2002.

5 Van der Leun et al. 2007; Leerkes et al. 2012.

6 Engbersen et al. 2002; Van der Heijden et al. 2020.

7 Staring 2001; Van der Leun 2003.

Dit was precies wat de migranten met een asielachtergrond veelal ontbeerden waardoor zij het in de illegaliteit veel moeilijker hadden. Een tweede observatie die uit het onderzoek naar voren kwam was dat het formele beleid aan de ene kant ver weg leek - er is immers heel veel werk aan de onderkant van de samenleving dat zich grotendeels onttrekt aan regulering en monitoring - maar dat dit beleid aan de andere kant wel sterk het type kansen bepaalt. Dat is bijvoorbeeld te zien aan grote verschillen tussen het eerste project en bevindingen uit de latere studies. De tewerkstelling werd door de tijd heen complexer, de gemiddelde lonen werden lager en de omstandigheden slechter, hetgeen deels met beleidsaanscherpingen te maken had.⁸

Vanaf 2005 breidde Godfried Engbersen het onderzoek naar irreguliere migranten ook buiten de landsgrenzen uit. Samen met Marion van San en Masja van Meeteren voerde hij een studie uit voor de Vlaamse en Belgische overheid.⁹ Net als in de voorafgaande projecten werden de interviews met migranten deels afgenomen door onderzoeksassistenten uit de eigen gemeenschap. Naast het belang van andere kapitaalsoorten bleek ook in dit Belgische onderzoek het grote belang van sociaal kapitaal binnen de eigen gemeenschap.¹⁰ Uit de interviews die Masja van Meeteren voor haar proefschrift hield, kwam echter ook een ander beeld van de hulp die irreguliere migranten kregen van hun voormalig landgenoten. Veel respondenten vertelden niet geholpen te worden door hun eigen etnische groep, maar juist door hen te worden uitgebuit. Zij gaven aan dat je beter een Belg of een Nederlander als werkgever kon hebben.¹¹ Dit wierp een ander licht op het tot dusver louter rooskleurige beeld van hulp en ondersteuning uit de eigen gemeenschap.

Wellicht dat de tot dusver bijna onvoorwaardelijke solidariteit vanuit de eigen gemeenschap minder was geworden door het inmiddels aangescherpte migratiebeleid, waarbij zowel de binnen- als buitengrenzen steeds meer werden gesloten voor illegale migratie. In het project THEMIS (Theorising Migration Systems), waaraan Godfried Engbersen later leiding gaf in Nederland, kwam namelijk naar voren dat Marokkaanse Nederlanders minder bereidwillig waren om irreguliere migranten te helpen om naar Nederland te komen dan in eerdere studies was gebleken. Ook kan het zijn dat ongedocumenteerden wel uitbuiting meemaakten maar daar niet over durfden te vertellen of het niet als zodanig zagen. Het kan ook zijn dat ze buiten de selectie van respondenten vielen in eerdere projecten. Een andere verklaring is dat het door de jaren heen steeds moeilijker was geworden om goed werk te vinden omdat de kosten van overheidsmaatregelen zoals verhoogde boetes voor werkgevers voor illegale tewerkstelling steeds meer werden afgewenteld op de migranten die het werk deden. Bovendien gaven werkgevers steeds meer de voorkeur aan reguliere arbeidsmigranten uit Oost-Europa om de boetes te kunnen ontlopen. Hoe dan ook, het soms rooskleurige verhaal over ongedocumenteerde migranten die zelf via hun sociale netwerken van alles wisten te regelen, maakte langzaam plaats voor een diverser beeld, waarin ook uitbuitingspraktijken een rol speelden.

8 Van der Leun en Kloosterman 2006.

9 Van Meeteren et al. 2008; Van Meeteren et al. 2007.

10 Van Meeteren et al. 2009.

11 Van Meeteren 2014 en 2010b.

VERVOLGONDERZOEK NAAR IRREGULIERE ARBEID IN NEDERLAND

Vanaf 2010 was Godfried Engbersen geleidelijk minder zichtbaar in het onderzoek naar ongedocumenteerde migranten. Hij hield zich nog wel met migratievraagstukken bezig. Zo richtte hij zich een tijd op werknemers uit Midden- en Oost-Europese landen (ook MOE-landen genoemd), de landen die sinds 2004 zijn toegetreden tot de Europese Unie. Als gevolg van de grote verschillen in welvaart met een land als Nederland en het vrij verkeer binnen de EU, namen deze werknemers voor een deel de plekken in die voorheen vervuld werden door migranten zonder verblijfsstatus en werkvergunning. Ook intra-EU migratie, migratienetwerken, sociale cohesie in relatie tot migratie, transnationalisme en terugkeer hadden onder meer zijn aandacht. Vanaf 2010 werd er naar onze indruk sowieso minder onderzoek gedaan naar irreguliere migranten en hun bestaansstrategieën of werk. Het zou kunnen dat er inmiddels een dusdanig sterke basis was gelegd dat de behoefte vanuit de overheid minder was. Ook in het beleid gebeurde er na de invoering van de Koppelingswet niet heel veel dat maatschappelijk de aandacht trok, en wat er gebeurde betrof meer Europees dan landelijk beleid, waardoor wellicht ook de opdrachten vanuit ministeries afnamen of van aard veranderden. Niet onbelangrijk is ook dat het aantal ongedocumenteerde migranten volgens onderbouwde schattingen afnam.¹² De auteurs signaleren dat het totale aantal onrechtmatig in Nederland verblijvende migranten na 2002 begon te dalen, een daling die na 2003 en vooral na 2009, versnelde. Deze daling schrijven ze toe aan aangescherpt beleid maar vooral aan de uitbreiding van de EU in 2004. Ze achten het aannemelijk dat het aantal onrechtmatig in Nederland verblijvende migranten de afgelopen 10 à 15 jaar aanzienlijk is afgenomen.

Toch vond in Nederland nog wel degelijk onderzoek naar thema's rond ongedocumenteerden plaats. Dit ging onder andere over thema's als de vreemdelingendetentie,¹³ (gedwongen) terugkeer,¹⁴ de ervaringen van ongedocumenteerden met het recht,¹⁵ regularisatie,¹⁶ en de mogelijkheden om veilig aangifte te kunnen doen van criminaliteit.¹⁷ Toegang tot de gezondheidszorg bleef ook veel aandacht krijgen.¹⁸ Opvallend was ook dat er veel onderzoek plaatsvond binnen de criminologie. Het thema arbeid kwam in die publicaties minder naar voren. Tegelijkertijd vond een andere ontwikkeling plaats die vooral belangrijk lijkt te zijn geweest voor het thema ongedocumenteerden en arbeid, namelijk de strafbaarstelling van arbeidsuitbuiting als vorm van mensenhandel. Die belangrijke wettelijke verandering zorgde ervoor dat er vanuit internationale verdragen en Europees beleid een nieuw perspectief op irreguliere arbeid ontstond. In een verkennend advies voor het Ministerie van Justitie, vlak voor de uitbreiding strafbaarstelling mensenhandel in de Nederlandse wetgeving, concludeerden Van der Leun en Vervoorn op basis van een brede literatuurstudie, waarin ook de onderzoeken waar Godfried Engbersen bij

12 Van der Heijden et al. 2020.

13 Bijvoorbeeld Kox en Leerkes 2013.

14 Bijvoorbeeld Alphen et al. 2013.

15 Bijvoorbeeld Kox et al. 2020.

16 Bijvoorbeeld Van Meeteren et al. 2015.

17 Bijvoorbeeld Timmerman et al. 2020.

18 Bijvoorbeeld Hintjens et al. 2020.

betrokken was aan bod kwamen, dat er zeer weinig aanwijzingen waren dat slavernijachtige uitbuiting (wat destijds de gebruikelijke term was) op grote schaal voor zou komen in Nederland.¹⁹ Er waren wel sensationele geruchten maar die werden veelal alleen maar herhaald in plaats van goed onderbouwd. Wel concludeerden de auteurs dat niet uit te sluiten viel dat informeel werk door migranten – zeker in combinatie met mensensmokkel – in bepaalde gevallen zou kunnen omslaan in situaties die als slavernijachtige uitbuiting of arbeidsuitbuiting kunnen worden getypeerd.

Toen in 2005 de strafbaarstelling van mensenhandel werd uitgebreid met arbeidsuitbuiting kwam het werk van ongedocumenteerde migranten meteen ook meer in dat daglicht te staan.²⁰ Migrant zonder verblijfs- of werkvergunning zijn hier immers potentiële slachtoffers van. Doordat zij geen rechtmatig verblijf hebben, verkeren zij in een kwetsbare en afhankelijke positie in de onderste regionen van de arbeidsmarkt. Onderzoek laat zien dat er in het begin inderdaad vrij veel ongedocumenteerden onder de slachtoffers waren, maar dat er in latere jaren verhoudingsgewijs steeds meer slachtoffers met rechtmatig verblijf in Nederland waren.²¹ Bij dit alles merken we op dat de wetgevingsverandering en de beleidsverandering die daarop volgden natuurlijk niet op zichzelf stonden. De arbeidsmarkt werd flexibeler, de uitbreiding van de EU zorgde voor veranderende migratiebewegingen en groepen werknemers onderaan de arbeidsmarkt en de handhaving pasten zich aan. Ook werd migratie als vraagstuk steeds verder gepolitiseerd waarbij de aandacht veelal lag op migratiecontrole, asielmigratie en terugkeer van uitgeprocedeerde asielzoekers. Dat laatste zien we dan ook terug in de eerder aangehaalde publicaties van criminologen rond het thema irreguliere migratie.

Inmiddels is wel duidelijk dat arbeidsuitbuiting, of de wat minder zware vorm die wordt aangeduid als ernstige benadeling, voorkomt in Nederland en soms ook ongedocumenteerden betreft. Hoewel er bijzonder veel wordt geschreven en gepraat over arbeidsuitbuiting, waarbij de nadruk ligt op een strafrechtelijke aanpak, blijft de opsporing en vervolging zeer sterk achter bij de aanpak van mensenhandel in de seksindustrie. In heel 2023 werden er zes strafrechtelijke onderzoeken afgerond naar arbeidsuitbuiting, met in totaal veertien slachtoffers en negen verdachten.²² In datzelfde jaar werden 57 gevallen van ernstige benadeling geregistreerd, waarbij een deel van de getroffen ongedocumenteerde was. Dit heeft ook te maken met het feit dat de aanpak en definiëring van arbeidsuitbuiting sterk juridisch is ingestoken. Dat leidt makkelijk tot discussies over of een situatie wel uitbuiting is als de betrokken werknemers het zelf niet zo ervaren. Bovendien zullen de betrokken werknemers zich niet snel melden; ongedocumenteerde migranten hebben immers een ander referentiekader.²³ Na jarenlange onduidelijkheid hakte de Hoge Raad in het Chinese Horeca Arrest van 2009²⁴ de knoop door en gaf aan dat de op de Nederlandse arbeidsmarkt de gebruikelijke normen gelden bij de beoordeling van arbeidsuitbuiting.

19 Van der Leun en Vervoorn 2004.

20 Van der Leun en Vervoorn 2004; Cleiren et al. 2015.

21 Van Meeteren en Heideman 2021.

22 Nederlandse Arbeidsinspectie, 2023.

23 Hiah en Staring 2013; 2016.

24 ECLI:NL:HR:2009:BI7099.

Toch zien we in de praktijk dat arbeidsuitbuiting van migranten als vorm van mensenhandel niet erg actief wordt aangepakt. Het tegengaan van mensenhandel heeft internationaal en nationaal grote aandacht.

Dat uitbuittingsframe speelde niet of nauwelijks een rol in het Ongekende Stadsproject. Het kan zijn dat er voor 2005 niet veel aanleiding was om naar de uitbuiting te kijken, maar het kan deels ook een blinde vlek zijn geweest die voortvloeide uit de wijze van onderzoek doen. De meest afhankelijke migranten blijven zeer waarschijnlijk buiten beeld bij een onderzoek als dat van de Ongekende Stad. Ook is er een drempel om over uitbuiting en uitbuiters te spreken, misschien wel vooral als er interviewers met dezelfde migratieachtergrond worden ingezet. Het is echter ook aannemelijk dat uitbuiting toen nog minder plaatsvond. Ongedocumenteerde migranten waren in het begin van de onderzoeksperiode nog relatief vaak rechtstreeks bij werkgevers in dienst. Ze werden minder betaald en hadden minder rechten dan andere werknemers, maar de afhankelijkheid van tussenpersonen was er nog minder, en er waren meer werkgevers bereid om ze in dienst te nemen. Tot op heden lijkt het er ook op dat ongedocumenteerden niet snel hun eigen arbeidspositie zullen typeren als uitbuiting. De exercitie in deze bijdrage maakte ook dat we ons realiseerden dat het uitbuittingsframe niet bij de aanpak van de Ongekende Stad gepast zou hebben. De benadering van het hele project was een actieve actor benadering. Wars van slachtofferdenken werd elke irreguliere werkkraacht gezien als ondernemend, een eigen weg banend. In de begintijd van het project speelde de term *survival strategy* niet voor niets een grote rol.

CONCLUSIES EN REFLECTIE

We stelden in deze bijdrage de vraag waar het onderzoek naar ongedocumenteerde werknemers nu staat en hoe het onderzoek is of wordt beïnvloed door het vroege werk onder leiding van Godfried Engbersen van enkele decennia geleden. Duidelijk is geworden dat dit werk een brede basis heeft gelegd waarvan later onderzoek heeft geprofiteerd en op voortgebouwd. Doordat het onderzoek waar Godfried Engbersen bij betrokken was had laten zien dat de groep ongedocumenteerden erg heterogeen was, was het onvermijdelijk dat onderzoek meer gespecialiseerd raakte. Daar waar er nu nog onderzoek plaatsvindt naar de bestaansstrategieën van ongedocumenteerden is dat dan ook veelal gericht op subpopulaties, subthema's of specifieke arbeidssectoren. Zo deden Richard Staring, Nienke Boesveldt en Mieke Kox onderzoek naar ongedocumenteerde ouderen.²⁵ Deze categorie migranten is in toenemende mate relevant geworden omdat er al heel lang geen regularisatiecampagnes zijn geweest en een deel van de groep ongedocumenteerden dus ouder is geworden. Bovendien zijn er allerlei andere thema's opgekomen die meer indirect voortbouwen op het werk van Godfried Engbersen. Zo is inzicht in bestaansstrategieën ook relevant voor onderzoek naar de ervaringen van migranten in de vreemdelingendetentie, omdat ze bijvoorbeeld door hun verblijf aldaar hun werk kwijtraken en daarna weer opnieuw emplooi moeten vinden. Tot slot zien we ook studies verschijnen over specifieke arbeidsmarktsectoren en de rol die irreguliere migranten hierin spelen. Zo onderzoekt

25 Staring et al. 2022.

Masja van Meeteren met collega's in het nieuwe project DignityFIRM (Dignity for Irregular migrants) onder leiding van Tesseltje de Lange, de arbeidsmarktomstandigheden van irreguliere migranten in de land- en tuinbouw. Een uitzondering op het beeld van differentiatie en specialisatie is de in 2022 verschenen studie van Lisa Berntsen, Tesseltje de Lange en Conny Rijken, waar naast de vraag naar de juridische positie, ook onderzoek werd gedaan naar de sociaaleconomische positie van ongedocumenteerden in Nederland. Ook hier wordt voortgebouwd op het vroege werk van Godfried, getuige de referenties naar zijn werk.

De analyse in deze bijdrage is vooral samenvattend en het onderliggende materiaal kent beperkingen, maar we hebben getracht te illustreren hoe de blik op ongedocumenteerde arbeid zich heeft ontwikkeld in Nederland vanaf de eerste bevindingen uit De Ongekende Stad. We concluderen dat er nog altijd aandacht is vanuit onderzoekers voor ongedocumenteerde migratie en ongedocumenteerd werk en dat die aandacht nog altijd evident voortbouwt op het pionierswerk uit de jaren negentig. De laatste jaren verschijnen er behalve Europese beleidsstudies ook nog altijd studies naar leven en werken van ongedocumenteerde migranten maar die zijn zoals we aangaven vaak meer gespecialiseerd. Als een sterk samenhangend sociaal wetenschappelijk onderzoeksveld komt het niet meer over, deels doordat er minder ongedocumenteerden aanwezig zijn in Nederland en deels doordat de onderzoeks aandacht naar andere thema's (intra EU migratie, crimmigratie, mensenhandel) is gegaan. In dat opzicht lijken de Ongekende Stad jaren vooralsnog voorbij, zij het dat ongedocumenteerde migranten op allerlei manieren nog wel opduiken in het werk van co-auteurs en promomovendi van Godfried Engbersen zoals wijzelf. Wat vooral op de achtergrond lijkt geraakt is de benadering van migranten zonder verblijfsstatus als actieve vormgevers van hun eigen lot. Het slachtofferperspectief, dat overigens ook niet geheel afwezig was in de Ongekende stad²⁶ lijkt mede als gevolg van de nadruk op mensenhandel en arbeidsuitbuiting meer dominant geworden, wat ook kan hebben bijgedragen aan minder onderzoek naar het handelen van de irreguliere migrant.

Wat blijft is een stevig fundament dat Godfried Engbersen met collega's heeft gelegd. Het Ongekende Stad initiatief is uitgegroeid tot een onderzoekslijn die veel impact heeft gehad in binnen- en buitenland, in de academie en in de praktijk. De onderzoeks aandacht voor ongedocumenteerden is niet meer weg te denken en heeft geresoneerd in veel Europese landen. Het centraal stellen van het eigen perspectief van ongedocumenteerde migranten heeft eveneens grote invloed gehad. We kunnen deze observatie ook verbreden: het dieper gelegen uitgangspunt van veel van het werk van Godfried Engbersen is dat de socioloog een mythenjager moet zijn die op zoek gaat naar ongekende fenomenen of aspecten van het samenleven. Zelfs de van technologie doordrenkte surveillancesamenleving waarin we inmiddels zouden leven²⁷, heeft nog steeds ongekende kanten. Er is nog altijd werk te doen voor empirische sociale wetenschappers die creatief sociologisch detectivewerk aan de randen van de samenleving zoals Godfried Engbersen dat altijd heeft gepropageerd, niet schuwen.

26 Van Meeteren 2010a.

27 Lyon 2007.

LITERATUUR

- Alphen, B. V., Molleman, T., Leerkes, A., & Hoek, J. V. 2013. *Van bejegening tot vertrek*. Den Haag: WODC.
- Berntsen, L., de Lange, T., & Rijken, C. 2022. *Migranten zonder verblijfsvergunning: Rechten en sociaaleconomische positie in Nederland*. Amsterdam University Press.
- Burgers, J. en G. Engbersen, (red.) 1999. *De Ongekende Stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- Cleiren C.P.M., Leun J.P. van der & Meeteren M.J. van 2015. Beperkingen aan en dilemma's van de slachtoffergerichte aanpak van mensenhandel; een blik op arbeidsuitbuiting, *Tijdschrift voor Strafrechtspleging* 94(2): 82-97.
- Engbersen, G. 1996. The Unknown City. *Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review*, 40, 87-111.
- Engbersen G., Leun J.P. van der en J. van der Boom 2007. The Fragmentation of Migration and Crime in the Netherlands, *Crime and Justice* 35, 389-452.
- Engbersen, G., J. van der Leun., R. Staring en J. Kehla 1999. *De ongekende stad 2: Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam Boom uitgevers.
- Engbersen, G, R. Staring, J. van der Leun, J. de Boom, P. van der Heijden en M. Cruijff 2002. *Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overkomst en uitzetting*. Rotterdam: Risbo.
- Heijden, P. G. M. van der, Cruyff, M. J. L. F., Engbersen, G. B. M., & van Gils, G. H. C. 2020. *Schattingen onrechtmatig in Nederland verblijvende vreemdelingen 2017 – 2018*. Universiteit Utrecht.
- Hiah, J., & Staring, R. 2013. Maar Hollanders zouden zeggen dat het uitbuiting is.... Chinese restauranthouders en illegale Chinezen over werken bij de Chinees. *Tijdschrift voor Criminologie*, 55(1), 44-58.
- Hiah, J. & Staring, R. 2016. But the Dutch would call it exploitation. Crimmigration and the moral economy of the Chinese catering industry in the Netherlands. *Crime, Law & Social Change*, 66, 83–100
- Hintjens, H.M., K.A. Siegmann, R.H.J.M. Staring 2020. Seeking health below the radar: Undocumented People's access to healthcare in two Dutch cities. *Social Science & Medicine* 248, 112822
- Kox, M.H. en A.S. Leerkes 2013. Met de schrik vrij? *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit*, 3(1), 47- 68
- Kox, M., Boone, M., & Staring, R. 2020. The pains of being unauthorized in the Netherlands. *Punishment & Society*, 22(4), 534-552.
- Leun, J.P. van der 2003. *Looking for Loopholes; Processes of Incorporation of Illegal Immigrants in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Leun, J.P. van der & L. Vervoorn 2004. *Slavernij-achtige uitbuiting in Nederland. Een inventariserende literatuurstudie in het kader van de uitbreiding van de strafbaarstelling van mensenhandel*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

- Leun J.P. van der & Kloosterman R.C. 2006. Going underground. The labour market position of undocumented immigrants in the Netherlands, *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* 97(1), 59-68.
- Leerkes A.S., Engbersen G. & Leun J.P. van der 2012. Crime among irregular immigrants and the influence of internal border control, *Crime, Law and Social Change* 58(1), 15-38.
- Lyon, D. 2007. Surveillance, Security and Social Sorting: Emerging Research Priorities. *International Criminal Justice Review*, 17(3), 161-170.
- Meeteren, M.J. van & Heideman, N. 2021. Taking stock of labour trafficking in the Netherlands. *Archives of Criminology*, 41 (1), 143-168
- Meeteren, M. van, Mascini, P., & van den Berg, D. 2015. Trajectories of economic integration of amnestied immigrants in Rotterdam. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(3), 448-469.
- Meeteren, M. van 2014. *Irregular migrants in Belgium and the Netherlands: Aspirations and incorporation*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Meeteren, M. van 2010a. Aspiraties en sociale activiteiten van irreguliere migranten in de Lage Landen. *Sociologie* 6 (3), 50-74.
- Meeteren, M. van 2010b. *Life without papers: Aspirations, incorporation and transnational activities of irregular migrants in the Low Countries*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam
- Meeteren, M. van, Engbersen, G., & van San, M. 2009. Striving for a better position: Aspirations and the role of cultural, economic, and social capital for irregular migrants in Belgium. *International migration review*, 43(4), 881-907.
- Meeteren, M. van, van San, M., & Engbersen, G. 2008. *Zonder papieren: Over de positie van irreguliere migranten en de rol van het vreemdelingenbeleid in België*. Acco.
- Meeteren, M. van, Engbersen, G., & van San, M. 2007. *Irreguliere immigranten in België*. Rotterdam: Risbo
- Nederlandse Arbeidsinspectie 2023. Factsheet - Arbeidsuitbuiting en ernstige benadeling 2023 www.nlarbeidsinspectie.nl/publicaties/publicaties/2023/12/18/factsheet-arbeidsuitbuiting-en-ernstige-benadeling-2023.
- Staring, R. 2001. *Reizen onder regie: Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis
- Staring, R. Boesveldt, N., Kox, M. 2022. *Vechten met het leven. Een kwalitatief onderzoek onder ongedocumenteerde oudere migranten in Nederland*. Den Haag: Boom
- Timmerman, R. I., Leerkes, A., Staring, R., & Delvino, N. 2020. Free In, Free Out: Exploring Dutch Firewall Protections for Irregular Migrant Victims of Crime. *European Journal of Migration and Law*, 22(3), 427-455.

Hoofdstuk 12

Seeing like a Godfried

Over de overheid, technologie en alledaags verzet

Dennis Broeders

INLEIDING

Elke academicus heeft na een lange carrière een aantal auteurs die hem dierbaar zijn en die liefde probeert hij meestal over te dragen op zijn collega's en de promovendi die hij begeleidt. Godfried heeft ongetwijfeld meer dierbare auteurs dan ik weet, maar van één ben ik zeker dat hij op dit lijstje hoort: de onlangs overleden politicoloog en antropoloog James C. Scott (1936-2024). Twee van Scotts boeken bakenen het onderzoeksterrein waar Godfried zich in zijn carrière op heeft begeven heel mooi af. Het boek 'Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant resistance' uit 1985 gaat over hoe gewone mensen zich verzetten tegen de macht van een overheid die hen beperkt en overheerst. Geen groots verzet of revolutie maar kleine, alledaagse vormen van verzet als sabotage, roddel, vertraging en valse onwetendheid. Het tweede boek is 'Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed' uit 1998 dat beschrijft hoe overheden – in dienst van moderne maakbaarheid – pogen de bevolking 'leesbaar' te maken door ze in (beleids)categorieën te vatten waarmee de staat zijn beleid kan 'opschalen' (om een hedendaagse beleidskreet te gebruiken) maar waarmee de staat tegelijkertijd het zicht verliest op lokale verschillen en kennis, en de werkelijkheid reduceert tot statistische en soms statische categorieën.

Waar het eerste boek het licht schijnt op de zwakkeren in de samenleving zet het tweede de schijnwerper op de machtige staat die echter – in Godfrieds eigen woorden – vaak een reus op lemen voeten is. In het eerste deel van Godfrieds carrière ligt de nadruk op de zwakkeren: onderzoek naar armoede, werkloosheid en ongedocumenteerden, met de stad als achtergrond en context. In het tweede deel van zijn carrière komt de staat steeds meer in beeld, als object van onderzoek maar ook als systeem dat hij wil beïnvloeden, met 'Den Haag' als context. Dat krijg je ervan als je je aansluit bij de WRR. Uiteraard zijn deze fasen niet binair maar eerder 'schuivende panelen' om met Kees Schuyt¹ – Godfrieds promotor tenslotte – te spreken. De staat was altijd al aanwezig in het vroege onderzoek en de zwakkeren zijn aanwezig in het latere onderzoek dat zich meer op de staat richt. Een andere variabele waaraan nauwelijks te ontkomen is – hoewel Godfried dat vaak wel zou willen, vermoed ik – is de rol van technologie. 'Zien als een staat' is in toenemende mate intiem verbonden met technologie en met soms desastreuze gevolgen.

GODFRIED ZIET DE ZWAKKEREN IN DE SAMENLEVING

Wie in armoede leeft, is in veel landen op de overheid aangewezen, maar zeker ook op zichzelf. Toen Godfried als onderzoeker startte in de jaren '80 was de werkloosheid hoog. De overheid kapselde armoede in de verzorgingsstaat in, maar creëerde daarmee ook allerlei afhankelijkheden en nieuwe kwetsbaarheden. De verzorging kwam met vereisten en beperkingen. Die beperkingen werden op hun beurt zaken waar mensen omheen gingen werken om hun leven te kunnen leven. Inkomen kun je aanvullen door zwart te werken, verblijfspapieren zijn soms te verkrijgen door een schijnhuwelijk aan te gaan, valse papieren helpen om toegang tot werk en huisvesting te krijgen en een geheim telefoonnummer hielp om instanties en schuldeisers een beetje op afstand te houden.² Godfried (en collega's) spreken in hun onderzoek van 'Publieke Bijstandsgeheimen'³ en van de 'Ongekende Stad Rotterdam'.⁴ Er zijn veel geheimen in het (semi-) publieke domein en met het uitbreiden van regulering en de systemen die het beleid ondersteunen, ontstaat er ook een groeiend grijs gebied dat zich in weerwil van, en buiten het blikveld van, de overheid ontwikkelt. De stad heeft veel grijstinten en creëert wat Hughes *bastard institutions* noemt.⁵ In reactie daarop wordt nieuwe technologie vaak gezien als middel om grijsheid te verlichten en parallelle instituties te ontmantelen.

De blik van de overheid is gaandeweg steeds meer een technologische, digitale blik geworden. De staat 'ziet' met zijn databanken, systemen en categorieën. Het is belangrijk te beseffen dat technologische surveillance niet a priori slecht is, of zelfs slecht bedoeld. De Canadese hoogleraar en autoriteit op het gebied van surveillance, David Lyon, stelde al dat "Surveillance always moves somewhere on a continuum between care and control".⁶ Met andere woorden, zowel de beste bedoelingen van de verzorgingsstaat als de totalitaire controle op burgers in autoritaire staten zijn gebouwd op bureaucratie, categorisering, systemen, en de technologie die dat ondersteunt. Tegelijkertijd moet de overheid zich realiseren dat technologie geen neutraal instrument is en eigenlijk altijd het primaire proces verandert.⁷ In 1985 formuleerde Melvin Kranzberg, president van de Society for the History of Technology al zes 'wetten' waarvan de eerste luidt: "Technology is neither good nor bad; nor is it neutral".⁸ Die les lijkt de overheid nog te vaak niet geleerd te hebben.

Surveillance en digitale middelen maken informaliteit echter niet onmogelijk. Vaak creëren ze voornamelijk nieuwe obstakels met een eigen logica die ook weer overwonnen moeten worden. De overheid krijgt een steeds groter vertrouwen in de digitale werkelijkheid maar verliest het zicht op de kwetsbaarheden van dat systeem. Gilliom laat dat mooi zien in zijn boek 'Overseers of the poor': "The surveillance system seeks to gauge truth and compliance by using officially recorded sources of income in a data set which is awesome in its capacity to measure recorded events anywhere in the nation, but laughable in

2 Engbersen en Veraart 2001.

3 Engbersen 1990.

4 Burgers en Engbersen 1999.

5 Hughes 1994.

6 Lyon 2007, p. 3.

7 WRR 2011.

8 Kranzberg 1985.

its blindness to unrecorded income, barter and trade".⁹ In Nederland werd het belang van categorieën en systemen voor de statelijke blik – en het vertrouwen van de overheid daarin – duidelijk met de invoering van de koppelingswet: een wet die ongedocumenteerden uit alle overheidsregistraties en voorzieningen moest duwen door alle registraties te koppelen aan bewijs van rechtmatig verblijf.¹⁰ Een mooi voorbeeld van overheidsdenken waarbij de gedachte was dat het verlies van toegang tot voorzieningen zo ontmoedigend zou zijn dat mensen hun ongedocumenteerde verblijf zouden heroverwegen. Dat was uiteraard buiten de informele structuren gerekend: mensen verdwenen in de meeste gevallen juist dieper in het informele circuit.¹¹ Met de koppelingswet maakte de overheid de samenleving bovendien eerder onleesbaarder dan leesbaarder. Administratief bestonden vele mensen ineens niet meer en de informele werkelijkheid ontvouwde zich verder buiten het blikveld van de overheid. Een knap staaltje van hoe 'denken als een overheid' diezelfde overheid juist blinder maakte. Maar op papier was het probleem 'aangepakt'.

Godfried zag dezelfde dynamiek van (formele) uitsluiting ontstaan op het niveau van Europa/de Europese Unie. Het fort Europa werd volgens hem steeds meer een Panopticon Europa: "In which not the guarding of physical borders is central, but far more the guarding of public institutions and labour markets by means of advanced identification and control systems. Panopticon Europe guards the 'system border' of rich welfare states".¹² Maar ook in Europa stuiten de systemen op hun eigen grenzen en op de vindingrijkheid van migranten, zowel op het nationale niveau van de toegang tot voorzieningen als in het (Europese) migratiebeleid. De sterkste wapens van de 'zwakke migranten' blijken eenvoudig en uitermate effectief. Het niet hebben van de *juiste* papieren – voor een geldig verblijf – maakt je kwetsbaar ten opzichte van de staat. Het hebben van *geen* papieren en het verzwijgen of liegen over waar je vandaan komt, maakt het voor de staat bijna onmogelijk om ongedocumenteerde migranten uit te zetten. Een aansteker om je paspoort te verbranden en een leugen over je land van herkomst blijken zeer effectieve *weapons of the weak* te zijn.

Om dergelijke problemen op te lossen, keek en kijkt de staat opnieuw naar technologische middelen. Waar de logica van de koppelingswet radicale uitsluiting van registraties en voorzieningen vereiste – een administratieve verdwijntruc – vraagt het probleem van uitzetting juist weer om een selectieve, maar radicale, administratieve *insluiting* van migranten. Als je niet weet en niet aan kan tonen 'wie' iemand is in administratieve zin kun je die persoon niet terugsturen. Landen van herkomst weigeren in de regel personen terug te nemen die niet bewezen hun onderdanen zijn. Dat betekent dat identificatie cruciaal wordt en dat de logica van uitsluiting nu ineens (administratieve) insluiting vereist. John Torpey stelde al dat het vermogen van de staat om in sociale processen te intervenieren, afhangt van de mate waarin de overheid in staat is de samenleving te 'omhelzen'.¹³ Naarmate overheden groter en administratief complexer worden kunnen zij de samenleving

9 Gilliom 2001, p. 132.

10 Zie bijvoorbeeld Van der Leun 2003.

11 Burgers en Engbersen 1999; Engbersen et al. 1999.

12 Engbersen 2001, p. 242.

13 Torpey 1998.

alleen ‘penetreren’ als zij die eerst ‘omhelst’ hebben en: “Individuals who remain beyond the embrace of the state necessarily represent a limit on its penetration”.¹⁴

Eén van de manieren om met dit probleem van ongedocumenteerde migranten om te gaan, was de zoektocht naar de her-identificatie van migranten.¹⁵ Dit heeft ertoe geleid dat in Europe een netwerk van biometrische databanken is gebouwd dat zoveel mogelijk identificerende data verzamelt van migranten *voordat* ze in Europa aankomen, zodat migranten die hun verblijfsrecht verliezen (verlopen visum, afgewezen asielverzoek) juridisch geïdentificeerd kunnen worden als de staat ze wil uitzetten. Het vertrouwen in technologie om migratie ‘aan te pakken’ is groot: het netwerk van Europese en nationale databanken dijt gestaag uit en het gebruik van *high tech* – biometrie, algoritmische data-analyse – aan de grenzen en in de procedures blijft toenemen. De data komen bovendien niet altijd meer alleen van de overheid, maar ook van private partijen.¹⁶ Toch is migratie als beleidsprobleem zeker niet afgenomen. Er is geen *technological fix* voor een fenomeen als migratie dat tijdloos en complex is. Zeker, migratie technologie grijpt in het migratieproces in, maar heeft ook een element van wat De Genova een *border spectacle* noemt.¹⁷

GODFRIED ZIET DE OVERHEID

Godfried had de overheid natuurlijk al langer op zijn netvlies. Niet in de laatste plaats omdat het bestuderen van de zwakkeren in de samenleving ook het bestuderen is van het kat-en-muisspel tussen de overheid en hen die onder het beleid van de overheid vallen. In die studie werd soms de *weakness of the weapon* van de overheid duidelijk – de overheid is inderdaad soms een reus op lemen voeten – maar ook twee andere zaken. De overheid kan, als ze goede intenties heeft en het juiste instrumentarium, veel goeds doen in het leven van mensen. Maar tevens kan de overheid, zelfs als de intenties goed zijn, soms een verwoestende ravage aanrichten in het leven van mensen: van de 20ste eeuwse onmaatschappelijkheidsbestrijding¹⁸ tot de toeslagenaffaire waar we nog steeds middenin zitten. Met de toenemende digitalisering en het risicodenken van de overheid, waarin fraude soms het nieuwe terrorisme lijkt te zijn, worden vooral de zwakkeren en de niet-Nederlanders in de samenleving kwetsbaarder. Dat de overheid juist de digitalisering die direct raakt aan de levenskansen van mensen beter met waarborgen zou moeten omkleden en onder effectief toezicht zou moeten brengen¹⁹ lijkt nog steeds niet echt doorgedrongen. Daar is nog veel werk aan de winkel.

Kritiek op de overheid is bij Godfried steeds meer hand in hand gegaan met pogingen om beleid te informeren en te beïnvloeden. Via wetenschappelijke en populaire publicaties, via het publieke debat, en later steeds meer via lidmaatschappen van commissies en adviesraden. En hoe dichterbij de overheid, hoe meer je langzaam ook zelf gaat ‘zien als een staat’. Dat is het Stockholmsyndroom van de wetenschappelijke beleidsadvisering:

14 Torpey 1998, p. 244.

15 Broeders 2009.

16 Meissner en Taylor 2024.

17 De Genova 2016.

18 Dercksen en Verplanke 1987.

19 WRR 2016.

je streeft naar aanpassing van de kaders, maar adviseren om de kaders te (door)breken komt niet vaak voor. Het gaat meestal om evolutie en niet om revolutie. Het beste voorbeeld daarvan is de WRR-studie ‘Migratie en classificatie. Naar een meervoudig migratie-idioom’ waarin Godfried en trawanten letterlijk de classificaties van de overheid te lijf gaan en alternatieve categorieën suggereren.²⁰ Meer *seeing like a state* dan dat wordt het niet. Het wijzigen van de terminologie in het integratiedebat is overigens een lange traditie bij de WRR, met veel goede bedoelingen maar met onzekere resultaten. Niet in de zin van de terminologie zelf – de classificaties werden vaak in beleid en media overgenomen – maar in de zin van een daadwerkelijke bijdrage aan het beter functioneren van een diverse Nederlandse maatschappij. Is de Nederlandse multiculturele samenleving beter af met de nieuwe terminologie? Dat is uiteraard ook lastig te meten, niet in de laatste plaats omdat de labels samenhangen met wat gemeten zou moeten worden – of niet.

GODFRIED ZIET DE UITGANG

Ook Godfrieds eigen classificatie wordt binnenkort gewijzigd: van gewoon hoogleraar naar emeritus-hoogleraar. Academisch en administratief is het dus ‘volbracht’, maar ik vermoed dat sommige dingen zullen blijven. Een commissie hier om de overheid bij te sturen en een adviesraad daar om onderzoek aan te jagen. En ongetwijfeld nog wat promovendi die met de afronding van hun proefschrift bezig zijn. Als voormalig promovendus van Godfried nog wat laatste woorden over zien (en handelen) als een Godfried. Mijn promotietraject werd aan zijn keukentafel op het Servaas Bolwerk in Utrecht opgestart en als een door de wol geveerde academische hosselaar regelde hij financiering om ruimte voor mij te maken bij de vakgroep Sociologie aan de EUR. In Rome introduceerde hij mij in de wondere wereld van de grappa – waarvoor veel dank – en hij dook op in Berlijn toen ik daar mijn proefschrift afrondde om me morele steun te geven toen mijn persoonlijke leven uit de rails liep, waarvoor nog veel meer dank. Ik voelde me gezien en kreeg tevens alle ruimte om mijn proefschrift vorm te geven. In mijn ervaring zit Godfried dichterbij *care* dan op *control* in David Lyons continuüm van surveillance. Later maakte hij ruimte voor een bijzonder hoogleraarschap aan de EUR en gaf hij me de meest leesbare Engelse vertaling van Simmels werk over geheimen²¹ waar ik mijn oratie op baseerde. Na een hele korte periode samen bij de WRR kruisten we letterlijk: hij naar de WRR en ik naar de academie. Nu zullen we meer ons best moeten doen om de paden te laten kruisen, maar dat zie ik met vertrouwen tegemoet. We zien elkaar.

20 Bovens et al. 2016.

21 Pro-tip van Godfried: als je Duits niet volstaat om de originele tekst te lezen, lees dan Simmel/Wolf (1950) en niet Simmel (1906) waar ik eerlijk gezegd geen touw aan vast kon knopen.

LITERATUUR

- Bovens, M., M. Bokhorst, R. Jennissen en G. Engbersen 2016. *Migratie en classificatie: naar een meervoudig migratie-idioom*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid,
- Burgers, J., & Engbersen, G. (red.) 1999. *De ongekende stad 1: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Broeders, D. 2009. *Breaking Down Anonymity: Digital Surveillance of Irregular Migrants in Germany and the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- De Genova, N. 2016. The incorrigible subject of the border spectacle. In A. Haynes, M. J. Power, E. Devereux, A. Dillane, & J. Carr (Eds.), *Public and political discourses of migration: International perspectives*. London: Rowman & Littlefield.
- Dercksen, A. en L. Verplanke 1987. *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Meppel: Boom
- Engbersen, G. 1990. *Publieke bijstandsgeheimen: Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Stenfert Kroese.
- Engbersen, G. en Jan Veraart 2001. 'Geheime nummers. De oude stadswijk als commedia dell'arte', in Godfried Engbersen en Jack Burgers (red.), *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam*, Amsterdam: AUP, 2001, pp. 127–36
- Engbersen, G., Van der Leun, J., Staring, R., & Kehla, J. 1999. *De ongekende stad 2: inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. 2001. 'The unanticipated consequences of panopticon Europe. Residence strategies of illegal immigrants', in V. Guiraudon & C. Joppke (eds.), *Controlling a new migration world*, 222- 246. London: Routledge
- Gilliom, J. 2001. *Overseers of the poor. Surveillance, resistance, and the limits of privacy*. Chicago: University of Chicago Press
- Hughes, E. 1994. 'Bastard Institutions' (1951), in L. Coser (ed.), *Everett C. Hughes on Work, Race, and the Sociological Imagination*, pp. 192-199. Chicago/London: University of Chicago Press
- Kranzberg, M. 1995. Technology and history: "Kranzberg's Laws". *Bulletin of Science, Technology and Society*. Vol.15, 5–13
- Leun, J. van der 2003. *Looking for loopholes. Processes of incorporation of illegal immigrants in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press
- Lyon, D. 2007. *Surveillance Studies. An overview*. Cambridge: Polity Press
- Meissner, F., & Taylor, L. 2024. Migration information infrastructures: power, control and responsibility at a new frontier of migration research. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(9), 2227–2246.
- Schuyt, K. 2006. *Steunberen van de samenleving. Sociologische essays*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Scott, J. 1985. *Weapons of the weak: everyday forms of peasant resistance*, New Haven: Yale University Press.
- Scott J. 1999. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Simmel G. 1906. The Sociology of Secrecy and of Secret Societies. *American Journal of Sociology* 11(4): 441–498.
- Simmel, G./K. Wolff 1950. The Sociology of Georg Simmel. Translated, edited and with an introduction by Kurt. H. Wolff. New York: The Free Press
- Torpey, J. 1998. Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate "Means of Movement", *Sociological Theory* 16 (3): 239-259.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2011. *iOverheid*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid 2016. *Big data In Een Vrije En Veilige Samenleving*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Hoofdstuk 13

Wat gebeurt er met onze resultaten? Over sociologische relevanties en de omgang met ethische dilemma's in het Nederlandse 'illegalenonderzoek'

Arjen Leerkes

INLEIDING

In zijn invloedrijke artikel 'For Public Sociology' bespreekt Michael Burawoy¹ verschillende vormen van sociologiebeoefening die de discipline relevantie en bestaansrecht geven. *Professionele sociologie* – het hart van de discipline – ontwikkelt en toetst theorieën over de menselijke samenleving, en richt zich tot de academische wereld van wetenschappers en studenten. De *beleidsociologie*, die zich meer richt op instellingen die betrokken zijn bij het beleidsproces, verheldert beleidsvraagstukken door sociologische theorieën en onderzoeksmethoden toe te passen, en kan alternatieve handelingsperspectieven suggereren. Met *publieke sociologie* communiceren sociologen hun inzichten naar een breder publiek, of plaatsen sociale verschijnselen, die nog geen voorwerp zijn van beleid, op de maatschappelijke agenda. De *kritische sociologie* wil de sociologie kritisch laten reflecteren op haar, al dan niet bewuste, maatschappelijke agenda's en normatieve uitgangspunten.

Godfried Engbersen leverde een aanzienlijke bijdrage aan de professionele sociologie, maar heeft nooit een in zichzelf gekeerde sociologie willen bedrijven die haar waarde, zo lijkt het soms, vooral afmeet aan aantallen *peer reviewed* artikelen en citaties door collega's. Als jonge armoedeonderzoeker analyseerde hij hoe mensen verschillende 'culturen van werkloosheid' ontwikkelen², vooral in de jaren '80 een belangrijk maatschappelijk thema. Vanaf de jaren '90 leidde hij diverse (stads)sociologische onderzoeksprojecten over de positie van migranten in Nederland. Daarbij richtte hij zich eerst vooral op het in kaart brengen van 'de ongekende stad'³ waar ook substantiële aantallen migranten deel van uitmaken die geen toestemming van de Nederlandse staat (meer) hebben om in Nederland te zijn. Hierna noem ik dergelijke migranten 'illegale migranten'.⁴

Vooraf tijdens mijn promotieonderzoek in de periode 2003-2007,⁵ maar ook in de

1 Burawoy 2005.

2 zie bijvoorbeeld Engbersen 1989.

3 Burgers en Engbersen 1999; Engbersen et al. 1999.

4 Door deze term te gebruiken impliceer ik niet dat mensen zelf illegaal zijn of dat illegaal verblijf vanwege zijn 'illegale' karakter als iets afkeurenswaardigs zou moeten gelden.

5 Leerkes 2009.

periode daarna, deden Godfried Engbersen en ik dat Nederlandse ‘illegalenonderzoek’ voor een belangrijk deel samen. Zo deden we in 2004, samen met diverse andere onderzoekers, een project op verzoek van het toenmalige Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (VROM). De achterliggende redenen van het Ministerie om geld uit te trekken voor dat sociologische onderzoek waren me niet altijd even helder. Maar volgens de beleidsambtenaar die het onderzoek begeleidde, meende Henk Kamp, de toenmalige VROM-minister, dat illegale migranten andere mensen verdrongen op de woningmarkt. De minister hoopte vast dat een vermindering van het aantal illegale migranten – sinds de jaren 1990 een belangrijk speerpunt van het Nederlandse migratiebeleid – de nood op woningmarkt zou lenigen. (Het eventueel vergroten van de voorraad sociale woningen was er ook toen al niet bij).

In het onderzoek, waarvan we de resultaten uitgebreid beschreven in ‘Wijken voor illegalen’⁶, lieten we onder meer zien dat er maar beperkt sprake was van dergelijke ‘verdringing’. De meeste illegale migranten woonden namelijk in bij familie, of waren aangewezen op stapelbedden in ‘slaappanden’ – een soort informele Polenhotels *avant la lettre*, die vaak in handen waren van dubieuze huisjesmolders en waar Nederlanders niet te vinden waren.

In deze bijdrage wil ik aan de hand van het project ‘Wijken voor illegalen’ terugblikken op de *ethische dilemma’s* waar we tegen aanliepen tijdens dat Nederlandse ‘illegalenonderzoek’, waarbij ik focus op dilemma’s die betrekking hebben op de mogelijke maatschappelijk effecten van de bevindingen. Wat zijn wat dat betreft de risico’s van dergelijk onderzoek en wat levert het op? Zo’n terugblik leek me passend als voorzitter van de ethische commissie van de Afdeling Bestuurskunde en Sociologie aan de Erasmus Universiteit, terwijl Godfried Engbersen nu lid is van de commissie Klachtenregeling Wetenschappelijke Integriteit KNAW-instituten. Maar de terugblik is hopelijk ook interessant voor andere wetenschappers en studenten. Juist omdat er in de tijd van ‘Wijken voor illegalen’ in de Nederlandse sociologie nog geen ethische commissies waren, en we dus zelf moesten dealen met ethische dilemma’s, zien we die misschien wel duidelijker dan als zo’n project nu zou plaatsvinden. En omdat er zoveel jaren zijn verstreken sinds de voltooiing van het project kunnen we goed vaststellen wat uiteindelijk de opbrengsten ervan waren. Je zou daarom zelfs kunnen stellen dat een terugblik op ‘Wijken voor illegalen’ kan gelden als een soort ‘strategische gevalsstudie’⁷, waar bij uitstek de risico’s en opbrengsten zichtbaar zijn van maatschappelijk relevant sociologisch opdrachtonderzoek op een gepolitiseerd terrein met een kwetsbare doelgroep.

In de volgende paragraaf beschrijf ik kort de principes van wetenschappelijke integriteit die in Nederland gelden, en benoem ik een voor de analyse relevante ethische richtlijn van de *European Sociological Association*. Aansluitend relateer ik die principes en die richtlijn aan het ‘Wijken voor illegalen’ project. In de slotbeschouwing reflecteer ik daarnaast ook op ethische aspecten van het *niet doen* van dit soort onderzoek.

6 Leerkes et al. 2004.
7 Zie ook Merton 1948.

WETENSCHAPPELIJKE INTEGRITEIT EN ETHIEK

Wetenschappelijke integriteit is essentieel voor de kwaliteit van en vertrouwen in wetenschappelijk onderzoek. De Nederlandse Gedragscode Wetenschappelijke Integriteit uit 2018, onder meer opgesteld door Universiteiten van Nederland, onderscheidt vijf kernprincipes: zorgvuldigheid, betrouwbaarheid, controleerbaarheid, onpartijdigheid, en verantwoordelijkheid.⁸

Zorgvuldigheid vereist dat onderzoekers hun werk nauwkeurig, doordacht en met precisie uitvoeren. Methodologische keuzes dienen zorgvuldig te worden overwogen, gegevens dienen op correcte wijze te worden verzameld en geanalyseerd, en bevindingen dienen duidelijk en transparant te worden gerapporteerd. *Betrouwbaarheid* behelst dat onderzoekers in alle fasen van het wetenschappelijk proces eerlijk en transparant moeten zijn. *Controleerbaarheid* betekent dat wetenschappers hun onderzoek moeten uitvoeren en documenteren op een manier dat andere onderzoekers de resultaten kunnen checken en reproduceren. *Onpartijdigheid* vereist dat onderzoekers zich laten leiden door feiten, of daar althans naar streven, in plaats van door persoonlijke overtuigingen, belangen of vooroordelen. *Verantwoordelijkheid*, ten slotte, betekent dat wetenschappers zich rekenschap moeten geven van de gevolgen van hun werk, zowel voor de direct betrokkenen (respondenten maar ook veldwerkers die op pad worden gestuurd), als voor de bredere samenleving en wereld. Zo dient kennis bijvoorbeeld op een zo begrijpelijk mogelijke manier te worden gedeeld, zodat we bijdragen aan een constructief debat. Ook schrijft het principe van verantwoordelijkheid voor dat we ons zoveel mogelijk richten op maatschappelijk relevante vraagstukken, ook gezien de publieke financiering van de wetenschap.

De eerste ethische richtlijn van de *European Sociological Association* stelt dat de vereniging tot doel heeft “het bevorderen van de ontwikkeling van een democratisch, egalitair, vreedzaam en gastvrij Europa”, een richtlijn waarmee de ESA zich, denk ik, plaatst in de traditie van de Verlichting, van waaruit de sociologie mede is ontstaan.⁹ Daarmee positioneren de Europese sociologen zich anders dan de opstellers van de Nederlandse wetenschappelijke gedragscode. Waar de Nederlandse code ‘onafhankelijkheid’ propageert, kiezen de Europese sociologen voor een progressieve normatieve positionering.

ETHISCHE DILEMMA’S TIJDENS EN NA ‘WIJKEN VOOR ILLEGALEN’

In 2004 verzamelden we voor ‘Wijken voor illegalen’ geanonimiseerde gegevens over alle personen die in de periode 1997-2003 bij de politie of Koninklijke Marechaussee in beeld waren gekomen vanwege een verdenking van illegaal verblijf in Nederland. Ook datum en reden van de staandehouding (illegaal verblijf, illegale arbeid, misdrijf of overtreding) waren bekend, evenals diverse kenmerken van de staandegehouden personen, waaronder vaak ook de viercijferige postcode van hun geregistreerde woonadres en de naam van de woongemeente. We voegden aan dat bestand informatie toe over buurt- en gemeentekenmerken (lokale samenstelling van de bevolking, waarde van de huizen enzovoorts),

8 Bron: <https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:110600>. Geraadpleegd 27 november 2024.

9 Bron: <https://www.europeansociology.org/about-esa/governance/ethical-guidelines>. Geraadpleegd 27 november 2024.

afkomstig van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Voorts interviewden we met een team van veldwerkers in twee ‘wijken voor illegalen’ – wijken met een relatief groot aandeel bewoners die als illegale migrant in Nederland verbleven – zowel professionals als buurtbewoners, waaronder een substantieel aantal illegale migranten.

Uit de verzamelde gegevens bleek dat ook migranten die zonder toestemming van de overheid in Nederland wonen best ‘geïntegreerd’ kunnen zijn. We zagen in elk geval dat zij veelal banden hadden met meer gevestigde migrantengroepen, dat ze vaak werkzaam waren in sectoren zoals de tuinbouw, bouw of horeca en/of dat ze een al dan niet stabiele relatie hadden met een Nederlander, ook met Nederlanders zonder migratieachtergrond. En we constateerden een ‘hiërarchie van illegaal verblijf’, waarbij de meer bevoorrechte, maatschappelijk beter ingebedde groepen minder betrokken waren bij (straat)criminaliteit en een kleiner risico liepen om staandegehouden en eventueel uitgezet te worden. We konden die sociale bindingen onder meer weergeven met kaartjes die toonden hoe legale en illegale migranten, volgens de analyses, over verschillende stadswijken en gemeenten waren gespreid. Ook ontwikkelden we een statistisch model dat verschillen tussen buurten in het aandeel illegale migranten kon voorspellen aan de hand van buurtkenmerken. Daarmee was dit model een aanvulling op de politiecijfers.

We hadden zeker aandacht voor ethische aspecten van het onderzoek. Zo herinner ik me dat we vrij uitgebreid discussieerden over James Scott’s ‘Seeing Like a State’¹⁰. Daarin stelt Scott dat de kaarten, waarin Amsterdamse geografen op basis van het bevolkingsregister de spreiding van de Joodse bevolking over Amsterdam toonden, bijdroegen aan de Jodenvervolging, die in Nederland ‘effectiever’ was dan elders. Maar volgens ons waren er wezenlijke verschillen tussen illegale migranten in Nederland en Joden tijdens de Duitse bezetting.¹¹ En we hadden voldoende vertrouwen in de Nederlandse democratie. Want hoewel we beseften dat de resultaten best eens gebruikt zouden kunnen worden om het beleid ten aanzien van illegale migranten verder aan te scherpen, bestond er ook een kans dat de bevindingen gebruikt zouden worden om, bijvoorbeeld, te pleiten voor een verruiming van de mogelijkheden tot legale migratie. Bovendien kun je, zo bedacht ik me later, best redeneren dat zelfs een streng beleid ten aanzien van illegale migranten niet per se de ‘ongastvrije maatschappij’ oplevert waar de Europese sociologen voor willen waken. Zo kan het stellen van grenzen aan illegale migratie misschien bijdragen aan méér draagvlak voor legale migratie. Ook weten we dat er *trade-offs* kunnen zijn tussen aantallen migranten en de rechten van migranten: landen die (arbeids)migratie beperken, kennen juist vaak relatief veel rechten toe aan degenen die zij wel toelaten en zijn, in dat opzicht, misschien juist gastvrijer te noemen.¹²

Dus we maakten die kaartjes, zagen geen noodzaak om de namen van buurten en

10 Scott 1998.

11 Zo discrimineert het Nederlandse migratiebeleid gelukkig niet, althans niet direct, op etniciteit en religie. Nederland voert weliswaar een restrictief immigratiebeleid voor mensen van buiten de Europese Unie, maar er zijn loketten voor legale migratie en iedereen die in zijn land van herkomst moet vrezen voor vervolging, foltering of een onmenselijke en vernederende behandeling, heeft in beginsel recht op een asiilvergunning.

12 Zie ook Ruhs 2013.

gemeenten te anonimiseren en publiceerden het statistisch model, ook al beseften we dat de overheid dat model zou kunnen gebruiken om buurten te identificeren met een verhoogd aantal illegale migranten – ook buurten die misschien nog niet op de radar stonden bij de vreemdelingenpolitie. De namen van straten en personen publiceerden we niet, omdat we geen concrete handhavingsacties wilden uitlokken. Die keuzes waren mede ingegeven door de principes van zorgvuldigheid en controleerbaarheid. Want hoe kan een studie zorgvuldig en controleerbaar zijn als je je resultaten maar ten dele publiceert en je je statistisch model geheimhoudt?

We discussieerden ook over de vraag hoe we mensen moesten noemen die zonder toestemming van de overheid in Nederland verbleven. Noemden we hen ‘illegale vreemdelingen’? ‘Illegale migranten’? ‘Illegalen’? ‘Irreguliere migranten’? ‘Ongedocumenteerden’? Ik meen me te herinneren dat de uit België afkomstige Marion van San, die zich nogal stoorde aan de ‘politieke correctheid’ onder Belgische sociaalwetenschappers, suggereerde dat we ‘illegalen’ zouden gebruiken. De andere auteurs, Godfried Engbersen inclusief, vonden blijkbaar niet dat we daarmee op een onverantwoordelijke manier ‘discursief’ bijdroegen aan de criminalisering van die migranten. En ik vond het zelf ook niet onlogisch om in een boek dat, zo hoopten we, de nodige maatschappelijke aandacht zou krijgen, aansluiting te zoeken bij het ingeburgerde begrip ‘illegalen’. En wat is er mis met een *catchy* titel?

Direct na publicatie van ‘Wijken voor illegalen’ deden zich twee ethische incidenten voor. Zo publiceerde de NRC een op zichzelf evenwichtig interview met mij over het onderzoek, maar plaatste daarbij tot mijn schrik een foto met in het bijschrift de naam van de straat die ik de journaliste had laten zien.¹³ Hoewel we duidelijk hadden afgesproken dat ze die naam niet zou vermelden, verzuimde ze dat door te geven aan de fotograaf en de afdeling die verantwoordelijk was voor het bijschrift. Ook werd ik op een dag gebeld door een andere journaliste die me vertelde dat bewoners van een buurt met volgens ons onderzoek een aanzienlijk aantal illegale migranten contact met haar hadden gezocht. Ze legde me uit dat de bewoners vreesden voor een waardedaling van hun woningen en informeerde namens hen of onze beweringen over de buurt wel klopten.

Een jaar nadat ons boek verscheen, publiceerde sociaalgeograaf Maarten Loopmans er een kritische recensie over waarin hij vooral zijn zorgen uitsprak over de mogelijke effecten van het onderzoek.¹⁴ Hij schreef: “Zijn we nog langer zeker dat onderzoek naar zwakkere groepen in hun voordeel zal uitpakken? Kunnen we als kritisch onderzoekers nog verder met wat David Harvey in een gelijkaardige periode van twijfel een ‘Eichmannmentaliteit’ noemde?”. Ik schreef met Marion van San een wat defensieve repliek¹⁵, waarin we ook toen al wezen op de ethische bezwaren tegen het *niet doen* van dergelijk onderzoek. Je zou kunnen zeggen dat Loopmans meer redeneerde in lijn van de richtlijn van de Europese sociologen, terwijl wij meer de algemene Nederlandse gedragscode volgden en meer nadruk legden op onafhankelijkheid.

13 ‘In het koffiehuis valt een illegaal niet op; Illegalen kiezen vooral voor wijken waar veel legale landgenoten wonen’, NRC 27 augustus 2024.

14 Loopmans 2005.

15 Leerkes en Van San 2005.

In de jaren daarna bleek Loopmans' vrees niet bewaarheid te worden – en daar was ik blij mee. Het beleid werd in bepaalde opzichten juist minder restrictief; je zou kunnen zeggen dat een aantal scherpe randjes van het eerder opgebouwde 'illegalenbeleid' werden afgevlind. In 2007 vond het Generaal Pardon plaats waarmee ruim 35 duizend afgewezen asielzoekers die voor 1 april 2001 een asielaanvraag hadden ingediend alsnog een verblijfsvergunning kregen.¹⁶ Vanaf 2010 kwam er voor kinderen van afgewezen asielzoekers, en hun gezinnen, opvang in 'gezinslocaties'.¹⁷ In 2015 kwam er nationaal beleid dat illegale migranten de mogelijkheid bood om aangifte te doen van slachtofferschap van criminaliteit zonder het risico te lopen te worden uitgezet.¹⁸ En in 2019 kwam er, zij het niet erg van harte, door de overheid gefinancierde opvang voor volwassen afgewezen asielzoekers in het kader van de Landelijke Voorziening Vreemdelingen (LVV).¹⁹ (Het huidige Kabinet heeft overigens besloten om de financiering van die LVV te beëindigen.)

Onze bevindingen waren vast niet de belangrijkste verklaring voor deze ontwikkelingen, maar ik vermoed dat ze wel een rol hebben gespeeld. Een beleidsadviseur van het Ministerie van Justitie en Veiligheid vertelde me althans zo rond 2010 dat zijn collega's en hijzelf ervan overtuigd waren geraakt dat ze misschien wat te ver waren doorgeschoten in het ontmoedigingsbeleid voor illegale migranten. En hij maakte toen expliciet melding van de link tussen criminaliteit en uitsluiting die wij hadden gedocumenteerd. En zowel NGO's als lokale overheden gebruiken die bevindingen als argument voor de opvang voor afgewezen asielzoekers.²⁰

Toch moest ik terugdenken aan Loopmans' recensie toen ik, ergens in 2016 of 2017, werd gebeld door een onderzoeker van de landelijke Vreemdelingenpolitie. Die vertelde me dat ze 'Wijken voor illegalen' met interesse hadden gelezen en dat de politie het statistisch model graag wilde gebruiken om buurten te identificeren met een verhoogd aandeel illegale migranten, zodat ze zich daar op zouden kunnen focussen. Mijn gesprekspartner benadrukte wel dat het uiteraard ook de bedoeling was om daarmee de uitbuiting van illegale migranten beter te lijf te gaan. Hoe dan ook, het probleem was dat ze een raar lijstje met buurten kregen als ze het model probeerden toe te passen. Of ik ze misschien wilde helpen? Uit het telefoongesprek maakte ik op dat ze vermoedelijk op de verkeerde buurten uitkwamen doordat ze de voorspellende buurtkenmerken allemaal evenveel gewicht gaven, terwijl sommige buurtkenmerken in het model meer gewicht in de schaal legden dan andere. Ik legde kort uit waarom ik dacht dat ze op de verkeerde buurten uitkwamen en gaf aan dat ik ze daarbij verder niet kon – of wilde (?) – helpen. Ik denk niet dat ze de methodiek echt zijn gaan gebruiken, maar eerlijk gezegd weet ik dat niet zeker.

16 Wijkhuijs et al. 2011.

17 Boersema et al. 2015.

18 Timmerman et al. 2020.

19 Mack et al. 2022; De la Maza Díaz en Leerkes 2024.

20 Zie bijvoorbeeld <https://www.legerdesheils.nl/artikel/stoppen-opvang-ongedocumenteerden-zorgt-voor-maatschappelijke-ontwikkeling>.

SLOTBESCHOUWING

'Wijken voor illegalen' was zonder meer een succesvol sociologisch project. Het verhelderde een maatschappelijk vraagstuk waar, zeker toen, veel belang aan werd gehecht. Het kon bestaande veronderstellingen over verdringing op de woningmarkt door illegale migranten nuanceren en toonde hoe migranten, ondanks hun 'illegale status', ingebed kunnen zijn in, en vaak positief bijdragen aan, de Nederlandse samenleving. In de traditie van de beleidssociologie²¹ wezen we ook op de onbedoelde effecten van uitsluitingsbeleid in de vorm van (straat)criminaliteit. En we droegen bij aan de publieke sociologie doordat we sociologische inzichten via de media onder de aandacht brachten van een breder publiek, doordat we illegale migranten een menselijk gezicht gaven, en doordat we aandacht vroegen voor de problemen van zowel de meest gemarginaliseerde illegale migranten als (andere) bewoners van kwetsbare buurten die te maken kregen met (drugs)criminaliteit onder bepaalde groepen.

Ook de 'professionele' spin-off was niet onaanzienlijk. Op basis van de verzamelde gegevens publiceerde ik, samen met andere auteurs, naast 'Wijken voor illegalen' en mijn proefschrift, twee Nederlandstalige artikelen in de vlaggenscheppen van de Nederlandse sociologie ('Mens en Maatschappij' en 'Sociologie') en zes *peer reviewed* internationale tijdschriften. We beschreven daarin ontstane inzichten over stedelijke segregatie, de rol van sociale netwerken bij de incorporatie van migranten, sociale ongelijkheid, en selectiviteit in de handhaving van (migratie)wetten.

Het kan zijn dat ik sommige aspecten van het onderzoek nu anders zou aanpakken. Maar gezien alle sociologische opbrengsten zou ik het onderzoek waarschijnlijk toch opnieuw doen. Bij het afwegen van de opbrengsten en risico's van dit soort projecten moeten we bovendien ook steeds bedenken wat de ethische implicaties zijn van het *niet* verrichten van dit soort onderzoek. Het is niet erg verantwoordelijk als sociologen sociale vraagstukken uit de weg gaan omdat ze liever 'schone handen houden' en soms lastige ethische dilemma's proberen te vermijden. Evenzo is het heel selectief onderzoeken van gevoelige vraagstukken – bijvoorbeeld door wel het *discourse* rondom illegale migranten te onderzoeken, maar illegaal verblijf zelf niet – problematisch. En datzelfde geldt voor het alleen publiceren van onderzoeksresultaten die kunnen gelden als 'politiek correct'. Al die vormen van selectiviteit zullen op den duur namelijk uitmonden in een aanzienlijke *publication bias* – een vertekening in de wetenschappelijk literatuur over wat geldt als ware kennis. Zo'n bias ondergraaft uiteindelijk zowel de onafhankelijkheid als de betrouwbaarheid van de wetenschap.

Al met al moeten we de verwachte opbrengsten van dit soort projecten, ook met het oog op Burawoy's sociologische relevanties, goed afwegen tegen de risico's ervan. In de tijd van 'Wijken van illegalen', toen de Nederlandse sociologie nog geen ethische commissies kende, moesten we dat als onderzoekers zelf doen. En ook in de jaren daarna zag ik hoe collega-wetenschappers in binnen- en buitenland dergelijke afwegingen zelf maakten, niet alleen als onderzoeker maar ook als beoordelaar van manuscripten en bij onderzoekaanvragen. Meer dan eens leken zij bepaalde, inhoudelijk goede stukken en onderzoeksvoorstellen

21 Zie ook Engbersen 2009.

negatief te beoordelen omdat de resultaten, of het voorgestelde onderwerp van onderzoek, schijnbaar gevoelig lagen. Meestal gebeurde dat tussen de regels door, zonder dat bezwaren werden geëxpliciteerd, laat staan onderbouwd. Procedures voor de beoordeling van manuscripten en onderzoekaanvragen zijn inderdaad ongeschikt om dergelijke afwegingen op een goede, transparante manier te maken en te verantwoorden. En *reviewers* zijn ook niet per se competent op dat vlak.

Daarom moet er uiteindelijk niet alleen een individuele maar ook een *institutionele* afweging worden gemaakt. Sociologen doen dit soort projecten immers in zekere zin namens hun beroepsgroep en als vertegenwoordigers van de wetenschap in bredere zin. En daarom is het goed dat ethische commissies die afwegingen tegenwoordig ook in Nederland toetsen door middel van transparante procedures.

Ethische commissies geven echter niet of nauwelijks ruggenspraak tijdens en na dit soort onderzoeksprojecten, terwijl bepaalde dilemma's, zo heb ik laten zien, zich juist dan voordoen. Daarom werk ik in sommige projecten die ik nu leid met interne en/of externe ethische adviseurs die tot taak hebben om ook tijdens het onderzoeks- en publicatieproces kritisch te kijken naar ethische aspecten – en samen te bedenken hoe risico's beperkt kunnen worden zonder in andere opzichten afbreuk te doen aan de integriteit van het onderzoek en de wetenschappelijke kwaliteit ervan. Ook kan het geen kwaad als we, zoals ik hier heb proberen te doen, vaker openlijk en eerlijk over onze dilemma's spreken, en er meer aandacht aan besteden in het onderwijs – aan hopelijk weer een volgende generatie relevante en bevlogen sociologen.

LITERATUUR

- Burawoy, M. 2005. For public sociology. *American sociological review*, 70(1), 4-28.
- Loopmans, M. 2005. Boekrecensie: Wijken voor illegalen. *AGORA Magazin* 21, 2, P-45.
- Boersema, M., Sportel, I. D. A., & Leerkes, A. 2015. *Als ik bezig ben, denk ik niet zo veel. Evaluatie van de pilot Activeren bewoners gezinslocaties*. Den Haag: WODC.
- Burgers, J. en Engbersen, G. (red.) 1999. *De Ongekende Stad 1: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- De La Maza Díaz, J. M., & Leerkes, A. 2024. No heaven but no longer hell? Tales of criminal victimization and shelter among irregular migrant men. *International Review of Victimology* 30(3), 521-538.
- Engbersen, G. 1989. Cultures of long-term unemployment in the new west. *Netherlands Journal of Sociology*, 25(2), 75-96.
- Engbersen, G. 2009. *Fatale remedies: Over de onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam university press.
- Engbersen, G., Van der Leun, J., Staring, R. en Kehla, J. 1999. *De Ongekende Stad II: Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom.

- Leerkes, A. 2009. *Illegal residence and public safety in the Netherlands*. Amsterdam University Press.
- Leerkes, A., & van San, M. 2005. 'Morele verontrusting en wetenschappelijke bijziendheid'. *AGORA Magazine*, 21(4).
- Leerkes, A., Van San, M., Engbersen, G., Cruijff, M. en Van der Heijden, P. 2004. *Wijken voor illegalen. Over ruimtelijke spreiding, huisvesting en leefbaarheid*. Den Haag: VROM.
- Mack, A., Buimer, L., Rog, J., Witvliet, M., & Pluijm, M. 2022. *Eindevaluatie Landelijke Vreemdelingenvoorziening*. Den Haag: WODC/Regioplan.
- Ruhs, M. 2013. *The Price of Rights: Regulating international labor migration*. Princeton: Princeton University Press.
- Scott, J. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
- Timmerman, R. I., Leerkes, A., Staring, R., & Delvino, N. 2020. 'Free In, Free Out': Exploring Dutch Firewall Protections for Irregular Migrant Victims of Crime. *European Journal of Migration and Law*, 22(3), 427-455.
- Wijkhuijs, L. J. J., Galloway, A. M., Kromhout, M. H. C., Van der Welle, I. C., & Smit, M. 2011. *Pardon? Evaluatie van de Regeling afwikkeling nalatenschap oude Vreemdelingenwet*. Den Haag: WODC

Hoofdstuk 14

De Chicago school aan de Maas

Thomas Swerts

De paden van Godfried en mijzelf kruisten elkaar nu al ruim zes jaar geleden. Ik had mijn doctoraat in de sociologie enkele jaren voordien behaald aan de University of Chicago en probeerde opnieuw voet aan de grond te krijgen in Europa. Als etnograaf opgeleid in de Amerikaanse traditie van de stadssociologie was ik op zoek naar een plek waar ik mijn academische ambities kon waarmaken zonder in te boeten op wat ik net aan de andere kant van de oceaan geleerd had. In België bleek al snel dat het veld van de sociologie in haar relatief eenzijdige oriëntatie naar het onderzoeken van de welvaartsstaat grotendeels haar rug naar de stad had gekeerd. Niet zo in Nederland, waar toonaangevende sociologen als Godfried de stadssociologie decennia na datum nieuw leven wisten in te blazen. Dit deed hij precies door de blik te werpen op de veelal onzichtbare gemeenschappen die voorbij en ondanks welvaartsstaatsregimes leven. Net als William Julius Wilson in de VS schetste hij daarmee een vaak verontwaardigend en verontrustend beeld van een opkomende stedelijke onderklasse in Europa die noch bij sociologen noch bij beleidsmakers op de radar stond.

Meer bepaald was – en ben ik nog steeds – geïnspireerd door het pioniersonderzoek naar de ‘ongekende stad’ dat Godfried in samenwerking met Jack Burgers en hun team eind jaren ’90 deden naar ongedocumenteerde migranten in Nederlandse steden.¹ In een tijdperk waarin het vraagstuk van irreguliere migratie nog onvoldoende werd erkend als structureel maatschappelijk probleem, slaagde de onderzoeksgroep ‘Stad en Staat’ erin deze problematiek op een genuanceerde en empirisch onderbouwde manier op de kaart te zetten. Tegen de tijdsgeest in, stelde het onderzoeksteam dat focussen op gemarginaliseerde gemeenschappen als ongedocumenteerde migranten belangrijke en toekomstgerichte lessen bevat voor de ruimere samenleving. Zo voorzagen zij dat ongedocumenteerde migranten op “termijn blijvend deel zullen uitmaken van de bevolking van stedelijke gebieden”.² Wellicht nog meer dan toen, staat irreguliere migratie aan de top van de agenda van Europese, nationale en lokale overheden. Het is dus fair te stellen dat het ‘ongekende stad’ project een visionair project betrof dat op veel manieren de eerste was van zijn soort.

In het voorwoord van deel I van de ongekende stad deden de onderzoekers destijds een boekje open over de moeilijkheden die ze ondervonden toen ze hun onderzoek gefinancierd wilden krijgen. Ter vergelijking: een kwarteeuw later tracht mijn door de NWO gefinancierde VIDI-onderzoek de vraagstelling van de lokale uitdaging die irreguliere migratie stelt voor steden opnieuw op te pikken en lopen er gelijktijdig maar liefst zes Europese

¹ Burgers en Engbersen 1999; Engbersen et al. 1999.

² Burgers en Engbersen 1999, p.7.

Horizon 2020 projecten. Uiteindelijk wist Godfried ondanks eerdere tegenslagen zijn visie te realiseren door allerlei onderzoeksopdrachten van ministeries en gemeenten aan elkaar te bricoleren. In zijn typerende stijl rekende hij hierbij op samenwerkingen met publieke partners. Als het typevoorbeeld van de ‘socioloog met opgestroopte mouwen’ ging hij daarop veelvuldig in dialoog met allerlei stakeholders om samen met hen de ‘complexiteit en dubbelzinnigheid’ van de maatschappelijke positie van ongedocumenteerde migranten te verkennen.

In de zoektocht naar inspiratie om de ‘groeierende discrepantie tussen de geboekstaafde werkelijkheid en de ongedocumenteerde werkelijkheid’ beter te begrijpen, dienden Godfried en zijn groep de stadsociologie niet zozeer heruit te vinden dan wel af te stof-fen en te actualiseren.³ De Chicago school, die veelal in de vergetelheid was geraakt na de jaren ‘50 en wiens nalatenschap actief in vraag werd gesteld door de opkomst van de *new urban sociology* in de jaren ‘60-‘70, was hierbij een belangrijke intellectuele inspiratiebron. Wellicht de voornaamste kritiek die de Chicago School in de naoorlogse periode te verwerken kreeg was haar neiging om al te moralistisch uit te hoek te komen en stedelijke ongelijkheden te zeer als ‘natuurlijk’ te beschouwen. Deze selectieve lezing ging echter in belangrijke mate voorbij aan de belangrijke inzichten die de studies uit deze school bevatten over de relatie tussen onder meer migratie en verstedelijking. Het is dan ook een enorme verdienste geweest van Godfried om theorievorming rondom Park’s *marginal man* of Hughes’ *bastard institutions* het tijdperk van globalisering binnen te loodsen.⁴ Zoals hij jaren nadien argumenteerde, hebben de studies van de Chicago School hem “...geleerd om bastaardinstituties niet op voorhand te veroordelen, maar te begrijpen in het licht van de specifieke functie die ze vervullen voor groepen migranten in de grootstedelijke samenleving. Elke serieuze wereldstad heeft dergelijke bastaardinstituties. Ook de Nederlandse Randstad.”⁵ Deze uitspraak illustreert hoe de vergelijking tussen het Noord-Amerikaanse en het ‘oude’ continent op treffende wijze werd gehanteerd om theoretische kennis toe te passen dan wel uit te dagen. Overigens stond in Godfrieds werk aandacht hebben voor bijvoorbeeld ‘bastaardinstituties’ in de Nederlandse Randstad nooit gelijk aan het roman-tiseren van, of de ogen sluiten voor, de relatie met prangende grootstedelijke vraagstukken als leefbaarheid of criminaliteit.

In het proces ontstond een hechte onderzoeksgroep wiens belang het projectmatige karakter van ‘de ongekende stad’ ontstijgt. Hierachter school de ambitie om, net zoals Park destijds in ‘The City’, een programma op te tuigen voor een sociologie die klaar was om de studie van grootstedelijk leven in tijden van globalisering in al haar facetten te belichten. Zo argumenteerde Godfried in een stuk rondom ‘Constanten en vernieuwin-gen binnen de Nederlandse sociologie’ dat “...oude sociologische vragen over de beteke-nis van lokaliteit en oude onderzoeksmethoden (in het bijzonder de etnografie) van de Amerikaanse Chicago School een hernieuwde relevantie krijgen in het huidige tijdperk

van mondialisering en telecommunicatie.”⁶ Waar een ‘sociologie die ertoe doet’ mee dient te evolueren met maatschappelijke veranderingen op het vlak van theorievorming en onderzoeksmethoden, toonde hij aan dat oog hebben voor constanten even belangrijk kan zijn dan de niet aflatende zoektocht naar ‘nieuwe begrippen’. Desalniettemin kristalli-seerde deze visie in de CIMIC (*Citizen Migration and the City*)-onderzoeksgroep die jaren-lang de toon zette in Europa wanneer het gaat over het analyseren van de gevolgen van globalisering op nieuwe patronen van burgerschap, mobiliteit of identiteitsvorming in de stad. Vanuit deze groep kwamen ook heel wat innovaties in methoden (zie de schattingen van ongedocumenteerden in Nederlandse steden⁷) en concepten (zoals *liquid migration*⁸, de *refugee gap*⁹ en *social reconquest*¹⁰) om er maar een paar op te noemen.

Zoals hierboven al werd aangehaald, greep Godfried vaak naar ‘oude’ methoden zoals de etnografie om de onzichtbare werelden van mensen aan de onderkant van de Nederlandse samenleving in kaart te brengen. Zo werd er kwalitatief veldonderzoek ver-richt naar allerhande buitenstaanders waaronder langdurig werklozen, arbeidsmigranten en nieuwe armen. Steevast werd hierbij via gedegen empirisch onderzoek de stedelijke rea-liteit van gemarginaliseerde groepen in Nederland op een genuanceerde manier beschreven en verklaard. Deze bevindingen mondden niet zelden uit in aanbevelingen voor beleid en praktijk ter bestrijding van sociale ongelijkheden en onrechtvaardigheden. Nog meer dan haar Amerikaanse tegenhanger, staat de ‘Chicago School aan de Maas’ voor een publieke en beleidsgerichte ‘sociologie met opgestroopte mouwen’ die actief tracht mee te den-ken en richting te geven aan interventies. Dit in tegenstelling tot wat Godfried op gezette tijden benoemde als een ‘beeldscherm-sociologie’ die door middel van ‘kritische’ lezingen van secundaire bronnen haar oordeel verkondigt vanuit haar ivoren toren. De recent door mijzelf en anderen opgerichte ‘Ethnography Incubator’ schrijft zich in binnen deze tradi-tie en tracht de waarde van stedelijke etnografie als methode verder uit te dragen over dis-ciplinaire grenzen heen.

Samen met Jack Burgers en Erik Snel richtte Godfried ruim twintig jaar geleden ook de Nederlandstalige Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid (GVB) op. Deze Master had – en heeft nog steeds – tot doel studenten “...kritisch [te] leren reflecteren over de centrale maatschappelijke vraagstukken waar hedendaagse, westerse metropolen in de 21ste eeuw mee geconfronteerd worden” alsook “...hoe je actief bij kunt bijdragen om deze te veranderen.”¹¹ Het adagium dat Robert Park meegaf aan zijn toenmalige stu-denten, namelijk “go get the seat of your pants dirty in real research”¹², geldt nog steeds voor GVB studenten. Alleen worden studenten niet alleen verwacht om hun broeksnaad vuil te maken, maar ook de mouwen op te stropen en rond de tafel te gaan zitten met burgers, professionals en beleidsmakers. Door studenten onder te dompelen in de rijke

3 Burgers et al., 1999, p.12.

4 Engbersen 1995.

5 <https://flexwonen.nl/opinie-godfried-engbersen-internationale-migratie-en-de-noodzaak-van-een-flexibele-woningvoorraad/>

6 Engbersen 2005.

7 Engbersen et al. 2002.

8 Engbersen et al. 2010.

9 Bakker et al. 2016.

10 Snel en Engbersen 2009.

11 <https://www.eur.nl/master/grootstedelijke-vraagstukken-en-beleid/>

12 Ongepubliceerde quote door Robert E. Park vermeld door Howard Becker.

geschiedenis van de stadssociologie en te confronteren met de realiteit van beleidsvoering en implementatie, is de Master er in haar twintigjarige bestaan¹³ in geslaagd om een hele generatie stadsmakers op te leiden in Nederland. De impact die de 'Rotterdamse school' van de stadssociologie gehad heeft op de samenleving via dit onderwijs dient niet onderschat te worden, aangezien GVB studenten terecht kwamen in allerlei geledingen van de maatschappij gaande van lokale politiek, gemeentelijke administraties, woningcorporaties, kennisinstellingen en onderwijs tot de private sector. Vandaag blijkt niet toevallig uit een interne bevraging van huidige Master-studenten Sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam dat de GVB Master het meest aantrekkelijk wordt bevonden. Twintig jaar na datum blijft de nalatenschap van Godfried's werk dan ook springlevend via deze opleiding.

Zoals het ook de Chicago School verging, kan je pas als 'school' erkend worden bij de gratie van buitenstaanders die vanop een afstand de nalatenschap van iemands werk kunnen evalueren aan de hand van wat voorafging en erop volgde. Ik sluit dit stuk dan ook graag af door te argumenteren dat Godfried er via zijn visie, leiderschap en publiek engagement in geslaagd is om een 21ste -eeuwse 'Chicago School aan de Maas' uit te bouwen die tot op de dag van vandaag relevant blijft en richting geeft aan de Rotterdamse variant van de stadssociologie. Terwijl deze 'Rotterdam School' de aandacht voor ambachtelijk verricht empirisch veldonderzoek naar de soms ongemakkelijke realiteit van grootstedelijke vraagstukken deelt met haar Amerikaanse evenknie, vernieuwt en onderscheidt ze zich hiervan door haar oriëntatie op publieke impact en beleidsondersteuning. Zulke 'sociologie die ertoe doet' vereist tevens de moed om, zoals Godfried het ooit verwoordde, "...maatschappelijke alternatieven te schetsen voor ongelijke, onrechtvaardige of ondoelmatige maatschappelijke praktijken". Op die manier houdt de nalatenschap van Godfried's werk blijvend een spiegel voor die het toekomstbeeld voor de Nederlandse sociologie reflecteert.

LITERATUUR

- Bakker, L., Dagevos, J., & Engbersen, G. 2016. Explaining the refugee gap: a longitudinal study on labour market participation of refugees in the Netherlands. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(11), 1775–1791.
- Burgers, J., & Engbersen, G. (Red.) 1999. *De ongekende stad I: Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. 1995. The Unknown City. *Berkeley Journal of Sociology*, 40, 87–111.
- Engbersen, G. e.a. 1999. *De ongekende stad 2: Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G., R. Staring, J. Van der Leun, J. de Boom, P. Van der Heijden en M. Cruijff 2002. *Illegale vreemdelingen in Nederland. Omvang, overkomst, verblijf en uitzetting*. Rotterdam, Erasmus Universiteit: RISBO.

- Engbersen, G. 2005. Een eeuwige jeugd. Constanten en vernieuwingen binnen de Nederlandse sociologie. *Sociologie* 1(1), 90–105.
- Engbersen, G., Snel, E., & De Boom, J. 2010. 'A van full of Poles': Liquid migration from Central and Eastern Europe. In: R. Black, G. Engbersen, M. Okolsku en Ch. Pantiru (eds.), *A continent moving West. EU Enlargement and labour migration from Central and Eastern Europe* (pp. 115-140). Amsterdam University Press.
- Snel, E., & Engbersen, G. 2009. Social reconquest as a new policy paradigm: Changing urban policies in the city of Rotterdam. In K. De Boyser, C. Dewilde, D. Dierckx, & J. Friedrichs (Eds.), *Between the social and the spatial* (pp. 149-166). Ashgate Publishing.

13 <https://www.eur.nl/lessb/nieuws/stadssociologie-de-praktijk-20-jaar-master-grootstedelijke-vraagstukken>

DEEL 4

Godfried Engbersen en de Nederlandse sociologie

Hoofdstuk 15

Geleerde Dingen voor de Mensen.

Sociologie tussen onderzoek en beleid

Jan Rath

IN DEN BEGINNE...

‘In Nederland leven minder mensen dan gedacht onder de armoedegrens, blijkt uit recente cijfers op basis van nieuwe rekenmethoden’, aldus de Volkskrant, “... maar is het beeld niet te optimistisch?”¹ In hetzelfde bericht komt de voorzitter van de Commissie sociaal minimum aan het woord, een socioloog. Hij zeide: “Het is een realistisch getal als je armoede meet in een rijk land”. De berekeningen laten namelijk zien dat de armoede afneemt als de werkloosheid daalt, het minimumloon stijgt en sommige toeslagen worden verhoogd. De socioloog trekt een eenvoudige conclusie: “Dit maakt duidelijk dat armoede voor een belangrijk deel is op te lossen met beleid”.

Dit bericht dat warempel verschijnt juist op het moment dat ik dit hoofdstuk begin te schrijven, toont de socioloog Godfried Engbersen ten voeten uit. Om te beginnen is armoede een van de centrale onderwerpen uit zijn omvangrijke academische oeuvre. Zijn proefschrift en vele andere grotere en kleinere studies daarna beschrijven en verklaren de ontwikkeling van het verschijnsel dat in een geavanceerde verzorgingsstaat als de Nederlandse eigenlijk een vreemde eend in de bijt zou moeten zijn. Ten tweede laat dit bericht zien dat deze socioloog niet uitsluitend opereert in de centrale arena’s van het fundamentele onderzoek, zeg maar op de universiteit en in de internationale gremia waar wetenschapsbeoefenaren hun inzichten en nieuwste vindingen presenteren en elkaar de maat nemen, maar dat hij ook spreekt tot de bestuurlijke praktijk. Samen met andere deskundigen op het gebied van de sociale zekerheid, sociaaleconomische, fiscale en juridische vraagstukken buigt hij zich over meer normatieve kwesties zoals wat verschillende huishoudtypen nodig hebben om rond te kunnen komen en mee te kunnen doen aan de maatschappij, en of het toeslagenstelsel nog wel adequaat is. In dergelijke bestuurlijke en adviserende circuits is geen ruimte voor theoretische dagdromerij, simpelweg omdat urgente maatschappelijke vraagstukken schreeuwen om snelle en praktische oplossingen. Ten derde is duidelijk dat die werkzaamheden niet plaatsvinden in een politiek vacuüm. Het onderzoek naar de zogenaamde ‘toeslagenaffaire’ had veel onnodige maatschappelijke schade aan het licht gebracht en leidde zelfs in het parlement tot schaamte en verhitte debatten. Naar aanleiding van een motie van de Tweede Kamer installeerde minister Carola Schouten voor Armoedebelief in 2022 de genoemde commissie. De socioloog werd voorzitter en kreeg in die hoedanigheid de gelegenheid – ja, zelfs de opdracht – zich

over het beleid uit te spreken en concrete voorstellen te doen voor aanpassingen. Het moge duidelijk zijn dat wetenschapsbeoefenaren die in dergelijke circuits hun werk leveren, niet dezelfde doelen kunnen nastreven, niet dezelfde taal kunnen spreken, niet dezelfde argumentatie kunnen gebruiken, en niet hetzelfde publiek kunnen bedienen als hun universitaire collega's die – ongehinderd door politieke gevoeligheden of nauwgezette kennis van de bestuurlijke context – vrijblijvende, abstracte vergezichten kunnen schetsen.

Wat we feitelijk vaststellen is dat er verschillende typen sociologie zijn. In dit essay ga ik hier dieper op in en zal ik met name ingaan op de spanning tussen het bedrijven van sociologie als een afstandelijke, 'wetenschappelijke' activiteit enerzijds, en het beredeneerd spreken tot de samenleving als een meer betrokken burger anderzijds. Of platter geformuleerd: de spanning tussen enerzijds het nastreven van een vlotte academische loopbaan waarin prijzen, citaties en impactscores het zwaarste wegen, en anderzijds het geven van gehoor aan de roep om de samenleving te bedienen. Wat ik hier over sociologen schrijf is trouwens evengoed van toepassing op de beoefenaren van zusterdisciplines, dus eigenlijk op sociale wetenschappen in het algemeen. Ik zal hieronder af en toe (en vooral onsystematisch) refereren aan het werk van Godfried Engbersen omdat die een breed palet van doelen, stijlen en oriëntaties aan de dag heeft weten te leggen. Maar eerst iets over de verschillende typen sociologie.

VIER TYPEN SOCIOLOGIE

In een invloedrijk artikel dat eerst werd uitgebracht in de *American Sociological Review* bespreekt Michael Burawoy de groeiende kloof tussen het ethos en de pretenties van de sociologie en de manier waarop sociologen hun werk doen.² Volgens hem is die kloof te overbruggen, mits sociologen zich meer bewust zijn van wat ze doen en voor wie.

Het uitgangspunt van zijn betoog is de idee dat sociologen verschillende typen kennis produceren en daarmee ook verschillende publieken kunnen bedienen, waarbij de ene manier van sociologie bedrijven niet intrinsiek beter of nuttiger is dan de andere. Meer precies beargumenteert Burawoy dat er een verband is tussen de keuze van onderwerpen, de onderzoeksvragen, de theoretische diepte, de stijl van onderzoek, enzovoorts en het publiek waarop zij zich richten.

Hij werkt dit nader uit door aan de hand van zulke aspecten als kennis, waarheid, legitimatie, verantwoording, politiek en risico, onderscheid te maken tussen *reflexieve* en *instrumentele kennis*. Beide komen voort uit toetsing, beschouwing en doordenking van sociologische theorieën, methoden en bevindingen, maar reflexieve kennis richt zich principieel meer op diepere en meer fundamentele dimensies dan de meer praktisch bedoelde instrumentele kennis.

Een tweede onderscheid betreft de *publieken* waar sociologen zich op richten. Het ligt voor de hand te verwachten dat sociologen zich in eerste instantie richten op vakgenoten, op collega's uit de (sociale) wetenschappen. Om die reden publiceren zij in *vak*tijdschriften, bezoeken zij wetenschappelijke conferenties, presenteren zij hun onderzoek op

2 Burawoy 2005.

universitaire seminars en geven zij onderwijs aan halfwas sociologen die de kneepjes van het vak nog moeten leren. De *peers* beschikken over sociologische basiskennis en houden de grenzen van hun professie nauwgezet in de gaten door zich niet al te zeer te laten verleiden door bestuurlijke bespiegelingen of populariserende stellingen. Althans, dat is het ideaal. Maar daarnaast richten sociologen zich ook op een niet-academisch publiek. Dat vergt een andere manier van communiceren, van minder geleerd jargon en meer gericht op het kennisniveau en de interesses en belangen van de toehoorders, kijkers, lezers of gebruikers.

Deze twee dimensies kunnen worden gecombineerd in een typologie die vier typen sociologiebeoefening weergeeft (zie tabel 1).

Tabel 1 – Sociologische arbeidsdeling³

		Publiek	
		Academisch	Extra academisch
Kennis	Instrumenteel	Professioneel	Beleid
	Reflexief	Kritisch	Publiek

De vier typen zijn:

Professionele sociologie. Dit is sociologie zoals de meeste universiteiten het doceren en het meest voorkomende type. Het gaat uit van de eigen expertise – sommigen zullen zeggen: de eigen ivoren toren – en betreft onderzoek dat voortvloeit uit wetenschappelijke onderzoeksprogramma's en rust op vooronderstellingen, theoretische argumenten, concepten, vragen en puzzels.

Kritische sociologie. Wie naar sommige collega's luistert of naar studenten krijgt soms het idee dat men alleen voor vol wordt aangezien als men 'kritisch' is, of in steenkolenengels 'cwitical'. Vaak is dat een synoniem voor geëngageerd, antikapitalistisch of dekolonialistisch of gewoon voor ideologisch links, maar dat wordt hier niet per se bedoeld. Voor Burawoy gaat het hier om fundamenteel onderzoek en kritische debatten binnen en tussen onderzoeksprogramma's en -paradigma's.

Beleidssociologie. In zekere zin is die een variant van professionele sociologie. Het wezenlijke verschil is dat beleidssociologie vooral en op de eerste plaats een niet-academisch publiek bedient, inzonderheid beleidsmakers (*end-users*), en principieel instrumenteel van aard is. Deze variant voedt 'het beleid', wat dat ook moge betekenen, door uitvoerders van beleid van achtergrondinformatie te voorzien, door urgente sociale problemen in kaart te brengen, door eerder gekozen beleidsoplossingen te evalueren, door nieuwe beleidsoplossingen voor te stellen, enzovoorts.

Publieke sociologie. Deze is verwant aan beleidssociologie omdat het ook een niet-academisch publiek bedient, maar publieke sociologie gaat veel verder. Die is meer reflexief en gaat in op kwesties die een groot publiek beroeren. Naast meer traditionele vormen van publieke sociologie, zoals het schrijven van opiniestukken in de krant of het geven van commentaar op televisie, zijn er ook meer organische vormen, waarbij sociologen zich

3 Burawoy 2005: 11.

verbinden met belangenorganisaties of bepaalde sociale bewegingen. Dat laatste is overigens niet nieuw.

Elk van deze vier typen van sociologie heeft sterke en zwakke kanten, biedt kansen en kent risico's. In de praktijk zien we vooral mengvormen.

So far, so good.

SOCIOLOGIE IN NEDERLAND

De Nederlandse sociologie heeft zich van oudsher bewogen in de kwadranten van de professionele en beleidssociologie. Sterker, in den beginne – in het interbellum – was er nauwelijks aandacht voor sociologische theorieën en concepten, en was er amper een rol weggelegd voor de (toen nog zeldzame) *peers*. Er verschenen wel bevlogen beschrijvingen van Jordaners, ateliermeisjes en straatventers, maar van professionele sociologie was hoegenaamd geen sprake.⁴ Voor zover de zogenoemde 'sociografen' – *nomen est omen* – actief waren stond dat op zijn best ten dienste van de beleidsvorming. Een markant voorbeeld is het eerste opdrachtonderzoek naar migranten, *Chineesche immigranten in Nederland* van F. van Heek, dat – op het onnozele af – plat empirisch was en dat desalniettemin resulteerde in de aanbeveling om 'overtollige' Chinese immigranten af te voeren.⁵ Het had er alle schijn van dat Van Heek de autoriteiten wilde plezieren, of dat in ieder geval zijn normatieve opvattingen op de achtergrond meespeelden. Van Heek was duidelijk een kind van zijn tijd, net zoals anderen dat na hem waren.

Na de Tweede Wereldoorlog verdween deze serviliteit, werd de platte beschrijving (toen vooral van dorps- en buurtgemeenschappen) gaandeweg naar de marge gedrongen, terwijl sociologie als een volwaardige wetenschap in de steigers werd gezet. Al voor de Tweede Wereldoorlog, dus in de schaduw van de opkomst van het nationaalsocialisme, bespraken vooraanstaande academici, schrijvers en politici – zoals Nicolaas Posthumus, Jan Romein, H.J. Pos, Ph. Kohnstamm, E. du Perron, en Menno ter Braak – hun zorgen over de mate houding van intellectuelen tegenover de maatschappelijke en politieke dreigingen van die tijd. Intellectuelen zouden 'op niveau', dus op basis van wetenschappelijke kennis, hun verantwoordelijkheid moeten nemen.⁶ Tijdens de bezetting groeide het idee om een nieuwe opleiding op te richten die de samenleving sterker en weerbaarder zou maken. Een groepje (sociaaldemocratisch *angehauchte*) hoogleraren werkte dat plan na de bevrijding uit. Wat zij vooral voor ogen hadden was de vorming van een elite die in staat was om op vitale plaatsen in de samenleving aan de bevrijding vorm en inhoud te geven. Een belangrijke concrete stap was de oprichting van de Zevende Faculteit (later bekend als Faculteit der Politieke en Sociale Wetenschappen) in Amsterdam, met daarin de jonge Arie den Hollander als de eerste hoogleraar sociologie. Wat hier van belang is, is dat wetenschap in het algemeen en sociale wetenschappen in het bijzonder, werden neergezet als uitvloeisel van maatschappelijke beheersvragen. Sociale wetenschappen kregen expliciet een rol

4 Bovenkerk en Brunt 1977.

5 Van Heek 1936 en 1937.

6 Knegtmans en Keman 1998.

toegedicht als voeder van sociaal beleid. Beoefenaren ervan hoorden engagement te tonen en bij te dragen aan *social engineering*.

En zo geschiedde.⁷ De ontwikkeling van sociale wetenschappen liep parallel met de uitbouw van de verzorgingsstaat die aanvankelijk langs religieuze en levensbeschouwelijke lijnen liep. Het handhaven van het delicate evenwicht tussen de uiteenlopende zuilen vergde de nodige stuurmanskunst, en sociale wetenschappen werden dan wel eens ingezet als een soort Haarlemmerolie. Was het eerst de behoefte om de bevolking weerbaar te maken tegen extremistische ideologieën en praktijken, gaandeweg ging het steeds meer om het vinden van een neutrale, dus voor elke minderheidsgroep aanvaardbare oplossing voor maatschappelijke problemen. Sociale wetenschappen vervulden de rol van 'neutrale scheidsrechter' die hielp bij de zoektocht naar een 'technocratisch compromis'. In dit tijdsgewricht kwamen diverse (verzuilde) onderzoeksinstituten van de grond, zoals het algemene ISONEVO en het rooms-katholieke KASKI, waarvan papa Engbersen lange tijd directeur was.⁸ Vanaf 1973 zou het Sociaal en Cultureel Planbureau – alleen de naam al – dergelijk beleidsgericht onderzoek voor zijn rekening nemen.

In de beginjaren van de naoorlogse sociologie was het structureel functionalisme *de rigueur*. De focus lag op de samenhang en instandhouding van de samenleving, dus op de status quo. Naarmate in diezelfde samenleving zich steeds meer centrifugale krachten ontpopten, kwam dat paradigma in lastiger vaarwater. In een baanbrekend boek over de crisis in de sociologie pleitte Alwin W. Gouldner voor een nieuwe manier van sociologie bedrijven – 'kritische sociologie' – met veel aandacht voor tegenstellingen en conflicten en met sociologen die partij kiezen.⁹

In ditzelfde tijdsgewricht stapte een groot aantal sociologen over naar het marxisme, en niet alleen aan de Karl Marx Universiteit. Het 'marksisme' of een variant daarvan zou pakweg twee decennia, ongeveer tot eind jaren tachtig, het dominante paradigma zijn. Deze stroming besteedde bij uitstek aandacht aan structurele determinanten en aan tegenstellingen en conflicten. Veel sociologen aarzelden dan ook niet om partij te kiezen en hun solidariteit te betonen met de 'verworpenen der aarde'. Of die dominantie tot betere sociologie leidde valt te bezien, maar dat terzijde. Sindsdien is het sociologische landschap uiteengevallen in een lappendeken van stijlen, stromingen en benaderingen.

De afgelopen twee decennia stonden vooral in het teken van wat ik maar noem, 'de internationalisering van de sociologie'. Dat is deels beleid. Onderzoeksaanvragen bij de EU dienen te worden gedaan door consortia van internationale onderzoeksinstituten; die bij de European Research Council (ERC) vereisen een internationaal aansprekend CV van de aanvrager. Tegelijkertijd werven universiteiten steeds vaker internationaal en sporen zij hun medewerkers aan primair internationaal te publiceren. Die gewijzigde oriëntatie is terug te zien in allerhande *rankings*; menigeen is er als de kippen bij om het belang

7 Gastelaars 1985.

8 Van den Hoogen (2022). De verwantschap tussen de beleidssociologie van papa en de tweelingzoons Engbersen is een interessante casus voor de liefhebbers van Pierre Bourdieu, maar dat terzijde.

9 Gouldner 1970.

daarvan te relativeren, maar toch.

Voor individuele sociologen is internationalisering essentieel. Zonder internationale publicaties, internationale beurzen, of internationale *fellowships* is het lastiger, zo niet onmogelijk, om een vaste aanstelling, bevordering of benoeming te krijgen. De perverse effecten zijn ook evident. Onderzoekresultaten worden bovenal en op de eerste plaats gepubliceerd in Engelstalige *high-impact journals*, en hoe-meer-hoe-beter is daarbij vaak het parool. Een senior medewerker met wie ik kortelings een jaargesprek voerde, had in een bepaald jaar maar liefst tien internationale artikelen gepubliceerd, terwijl twee de aanbevolen norm was. Mijn vraag, of het misschien niet beter was geweest om minder van die verwaterde artikelen te schrijven en alle aandacht te besteden aan een of twee hele goede stukken, bleef onbeantwoord. Het was voor mij ook onduidelijk voor wie hij dit had geschreven. Want wie leest het nog? Een onderzoeker van een andere universiteit wist in één jaar circa 60 publicaties op zijn naam te krijgen, vaak door leentjebuurt te spelen bij (jongere) medewerkers. Een collega riep daarop uit: “Zoveel lees ik niet eens in een jaar!” De vraag blijft of de sociologie is gediend met zulke Stachanov arbeiders.

De ‘globalisering van de sociologie’ heeft nog een ander pervers effect, te weten de ontwikkeling van een soort wetenschap die met zijn rug naar de samenleving staat. Sociologen kunnen onderzoek doen naar, zeg, armoede in de Afrikaanderwijk, maar geen hond weet van de resultaten, want die zijn gepubliceerd op een voor laaggeletterden en andere stervelingen moeilijk toegankelijk platform. Een en ander leidt ook tot quasi-geleerd jargon, ingewikkeld-doenerij, intellectuele inteelt, theoretisch geneuzel, en opgewonden gemie-reneuk over ondergeschikte details, zulks met het oog op citaties. Recentelijk stelde *The Economist* op grond van een analyse van 350,000 samenvattingen van proefschriften dat academische teksten steeds complexer zijn geworden. Met name in de sociale- en geesteswetenschappen zijn ze steeds minder leesbaar en toegankelijk.¹⁰ In reactie op een bericht hierover op *LinkedIn* verzucht een commentator dat de academie verworden is tot een *self-licking lollypop*.¹¹

Interessant genoeg klinkt onder sociologen steeds vaker het geluid om minder hijgerigheid te tonen en zoiets als *slow science* te praktiseren. Landelijke instituties zoals de NVAO, KNAW en NVS ondersteunen dit idee en roepen sociologen tevens op om een breder publiek aan te spreken. Maar de werkelijkheid is weerbarstig. In sollicitatie- en bevorderingsrondes en ook bij beslissing over de toedeling van onderzoeksfondsen en reis/conferentiegelden, blijft de internationale *output* zwaarder wegen.

En hoe scoort Godfried Engbersen? Op zijn website presenteert de professor zich tot mijn genoegen een beetje als een manusje-van-alles: hij is socioloog, maar leunt graag op andere disciplines zoals antropologie, criminologie, sociale geografie en bestuurskunde. Hij verklaart tevens een wetenschapsman te zijn die professionele sociologie combineert

met beleids- en publieke sociologie.¹² Zo zou ik hem ook plaatsen. In zekere zin heeft hij een ietwat eigenzinnige koers gevolgd. Internationaal heeft hij zich laten kennen, edoch zonder ooit een ERC Grant of zoiets te hebben binnengehaald. De meeste subsidies komen van binnenlandse fondsen, waaronder opmerkelijk vaak gemeenten en ministeries. Urgente sociale problemen en hun beleidscontext staan bij hem stevast op het netvlies. Hij heeft zich gemanifesteerd in het kennisgerichte onderzoek, getuige ook zijn lidmaatschap van de KNAW, maar valt met name op in de sfeer van beleidsonderzoek. Hij was onder andere SOPEMI-correspondent voor de OECD en lid van de Adviesraad Migratie (ACVZ). Samen met Erik Snel richtte hij in 2012 de Kenniswerkplaats Leefbare Wijken op, met partners uit de sfeer van de universiteit en de gemeente.¹³ En tot voor kort was hij ook nog lid van de WRR. 10,500 Citaties en een h-index van 49, tot slot, mogen er wezen.¹⁴

MOEIZAME VERHOUDING WETENSCHAP EN BELEID

Maar laten we nu de boel eens omdraaien. Terwijl sociologen in toenemende mate (en met wisselend succes) worden aangemoedigd om te spreken met beleidsmakers en -uitvoerders, rijst de vraag of die wel zitten te wachten op de glorieuze inzichten van de geleerden. Op het eerste gezicht lijkt een combinatie tussen kennis en toepassing een *no brainer*. Het is een morele plicht om de belastingbetaler iets terug te geven en te reageren op de roep om *evidence-based politics*. Beleid zou immers niet gebaseerd moeten zijn op onderbuikgevoelens of *common sense*, maar op ‘harde feiten’, en wie anders dan de beoefenaren der wetenschap zouden die kunnen leveren? Klinkt hier de aloude hunkering naar technocratische oplossingen? Van Reekum omschrijft die hunkering echter als een *hype* die wel over zal gaan.¹⁵ De *evidence* is namelijk helemaal niet zo neutraal als het lijkt, zo betoogt hij, en bovendien doet de roep geen recht aan de complexiteit van beleidsvorming. Wie thans zijn oor te luisteren legt in het parlement of bij de regering moet overigens vaststellen dat *evidence-based politics* verder weg zijn dan ooit.

Maar het is te simpel om dit louter toe te schrijven aan de rol van sociale media en de recente opkomst van het populisme. Wat te denken van de status van sociologie over een langere termijn? “Sociologie is de enige wetenschap waar je niet bij na hoeft te denken, dus het is m’n lievelingsvak”, smaalde journalist en columnist Jan Blokker een halve eeuw geleden in *de Volkskrant*.¹⁶ “Een socioloog, blijkt telkens weer, is iemand die bewijst dat het donker wordt als de lamp uitgaat”. Zulke boude uitspraken vielen niet altijd lekker bij onze vakgenoten. De socioloog Nico Wilterdink kon zich decennia later nog steeds enorm ergeren aan de suggestie dat sociologie gelijk zou staan aan ‘loze prietpraat en gewichtigdoenerij, modieuze linksigheid en geitewollensokkenmentaliteit’, al geeft hij toe dat Blokker een enkele keer raak schoot.¹⁷ Het percentage malloten onder de sociologen was in de

10 ‘Academic writing is getting harder to read—the humanities most of all’, *The Economist*, 18 December 2024.

11 https://www.linkedin.com/posts/owenbwinter_over-the-past-80-years-academic-writing-activity-7275298998217838592-kL_o?utm_source=share&utm_medium=member_ios, 6 januari 2025.

12 Cf. Engbersen 2009.

13 <https://kenniswerkplaats-leefbarewijken.nl/>, 2 december 2024.

14 Ontleend aan *Harzing’s Publish and Perish*, 2 december 2024.

15 Van Reekum 2008.

16 Blokker 1974.

17 Wilterdink 2010.

jaren zeventig wel uitzonderlijk hoog, meende Wilterdink. Maar toch, het zou niet juist zijn de sociologie te identificeren ‘met een vaag soort links denken waarin geschermd werd met marxistische begrippen als klassenstrijd, vervreemding en kapitalistische uitbuiting’. Hmmm. Neen, niet met die termen tegenwoordig. Maar er zijn andere stokpaardjes voor in de plaats gekomen. Ik vrees dat Nico Wilterdink hier te optimistisch is.

Nog zeer recent namelijk, tijdens de coronacrisis, liet de toenmalige minister-president Mark Rutte zich laatdunkend uit. Naar aanleiding van zogenoemde ‘avondklokrellen’ reageerde hij: “Dit is crimineel gedrag. En dus gaan we niet zoeken naar diepe sociologische betekenissen of oorzaken”.¹⁸ Let op het woordje ‘dus’. Eerder, toen het over ‘institutioneel racisme’ ging, had hij zich op soortgelijke wijze uitgelaten: “Ik haat dat sociologienjargon”. Tot ontsteltenis van de toenmalige voorzitter van Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) – Jan Willem Duyvendak – werd de minister-president in een radiogesprek volmondig gesteund door diens partijgenoot Uri Rosenthal. Sociologen zouden volgens Rosenthal misstanden goedpraten. Maar u bent zelf hoogleraar, hoe kunt u dit nu zeggen, riep Duyvendak nog uit? Vergeefs. Tussen haakjes, had niet het staatshoofd in een andere kwestie al eerder beweerd dat wetenschap ook maar een mening is. Volgens (rechtse) politici zou het meer specifiek gaan om een wereldvreemde, ‘linksistische’ mening.

Feit is wel dat sommige collega’s zo van hun eigen gelijk overtuigd zijn dat zij moeite hebben wetenschap te onderscheiden van ideologie en zich niet kunnen inleven in de ander. Een paar jaar geleden op een grote internationale conferentie over migratie, kwam een prominente Amerikaans-Britse collega aan het woord over de arbeidsmarktpositie van laagopgeleiden migranten in de moderne kenniseconomie. De zaal was gevuld met wethouders en hoge ambtenaren die met wisselend succes probeerden laaggeschoolde migranten aan een baan te helpen. Maar ze troffen het, want de prominente sociologe gaf deskundig advies: schaf het neoliberalisme af. Punt. Ik zie nog de verbijstering in de ogen van de aanwezige beleidsmakers; ikzelf schaamde me kapot voor zoveel simplisme uit de mond van een vakgenoot.

Het komt mij voor dat velen op dit punt naïef zijn. Of pedant. Of te ideologisch bevlogen. Of allebei. Hoe het ook zij, mijns inziens verdiepen zij zich onvoldoende in de vragen, belangen, en behoeftes van beleidsmakers (wat niet verward moet worden met het klakkeloos overnemen van hun zienswijze). Neem het vraagstuk van gentrificering. Vrijwel elke socioloog of geograaf aan de universiteit is kritisch over gentrificering en de bijkomende sociale uitsluiting, maar opvallend veel beleidsmakers vinden gentrificering geweldig en zelfs nastrevenswaardig.¹⁹ Maar in plaats van zich af te vragen waarom dat zo is, blijven velen mokkend in hun geleerde bubbel.

Onderzoek en beleid zijn natuurlijk ongelijke grootheden. Waar de eerste beoogt *inzicht* te krijgen in sociale problemen en deze theoretisch te duiden, is de laatste praktisch gericht op het *oplossen* van die problemen. Dat zijn wezenlijk andere doelstellingen. Zorgvuldig en

18 <https://nos.nl/video/2366092-ritte-bezoekt-schilderswijk-ik-ga-niet-zoeken-naar-sociologische-oorzaken>. Zie ook <https://www.ewmagazine.nl/nederland/opinie/2021/01/ik-haat-dat-sociologienjargon-mark-ritte-doet-zichzelf-tekort-met-zijn-dedain-jegens-de-sociale-wetenschap-802071/>, 2 december 2024, en de reactie van enkele hoogleraren waaronder Jan Willem Duyvendak en Godfried Engbersen, <https://www.socialelvraagstukken.nl/ritte-heeft-de-sociologie-juist-nodig/>, 2 december 2024.

19 Gadet 2015.

grondig onderzoek vereisen bovendien reflectie, en die kost veel tijd. Beleidsmakers hebben die tijd niet, want vandaag moet er een oplossing komen. De wereld van het beleid is bovendien volatieler dan die van de wetenschap. Verkiezingen, de wisseling van ministers en wethouders, de ambtenarencarrousel, en het woelige medialandschap tasten de *carrying capacities* van het openbare bestuur aan en ondermijnen de continuïteit van het beleid.²⁰ Een en ander sluit overigens niet uit dat bepaalde inzichten of beleidsaanbevelingen pas na, zeg, dertig jaar in het beleid doorklinken. Evenmin kan worden uitgesloten dat beleidsmakers een beroep doen op sociologen of andere onderzoekers om tijd te kopen en niet uit interesse.

Naast dit soort meer praktische complicaties is het van belang te beseffen dat bevindingen van sociologisch onderzoek zelden of nooit een-op-een te vertalen zijn naar concrete beleidsmaatregelen. Belevingsvorming is het maken van keuzes, wat per definitie normatief is, terwijl normativiteit niet in het balboekje van sociologen past. Laat ik een voorbeeld geven. Mijn proefschrift, geschreven in het vorige millennium, handelde over de labeling en problematisering van specifieke categorieën migranten.²¹ Die categorieën werden weggezet als ‘cultureel anders’, en dat pakte uit als een verklaring voor hun gedrag en voor hun uitsluiting in de samenleving, als een excuus voor gevestigde instituten om het eigen handelen niet te bevragen, en als een welgevallige routekaart om de status quo te handhaven. In een themanummer van *Beleid en Maatschappij*, geredigeerd door Godfried Engbersen en Romke van der Veen, stipte ik mogelijke beleidsgevolgen aan.²² Persoonlijk vond ik dat die eenzijdige focus op de werkelijke of vermeende identiteit van de Ander en zijn navante culturele manieren van doen – hoe goed bedoeld ook – het zicht op de werkelijkheid vertroebelde, bijdroeg aan hun marginalisering, en derhalve schadelijk was voor hun participatie. Bovendien vond ik dat politieke en economische determinanten en van materiële ongelijkheid prioriteit zouden moeten krijgen. Edoch, zulke beleidsaanbevelingen gaan uit van de premisse dat nieuwkomers en de gezeten bevolking gelijke kansen zouden moeten hebben. Maar hoezo gelijke kansen? Dat is een *ideologische* opvatting. Een ander zou op grond van dezelfde feiten, maar uitgaande van de ideologische opvatting dat kansenongelijkheid wel gerechtvaardigd is, het tegendeel kunnen aanbevelen. Zo iemand zou ik waarschijnlijk een nare zak vinden, een hufter wellicht, maar dat is hier helemaal niet relevant.

DIT IS HET EINDE

Sociologen hebben een eigen agenda, een eigen stijl van werken en een eigen verantwoordelijkheid jegens de wetenschap. Velen hebben daarnaast de pretentie om de samenleving te dienen, de *underdog* te willen redden, en de misvattingen en ‘verkeerde’ keuzen van beleidsmakers te corrigeren. Maar niet altijd gebeurt dat op een effectieve manier, integendeel. En dat is jammer. Het aardige van Godfried Engbersen is dat hij zo goed en zo kwaad als dat gaat heeft geprobeerd zowel de wetenschap als het beleid te dienen, en hij is daar tamelijk ver mee gekomen.²³ We zullen hem niet gauw betrappen op hoogdravende

20 Hilgartner en Bosk 1988.

21 Rath 1991.

22 Rath 1992.

23 Zie ook Engbersen 2009.

en abstracte theoretische stellingen, maar des te meer op theoretisch geïnformeerde actuele inzichten en op het beredeneerd informeren van het beleid ter zake van allerhande sociale problemen. Dat laatste is alleen mogelijk omdat hij affiniteit met en kennis van het politieke en bestuurlijke bedrijf heeft en toegang tot het publieke debat. Me dunkt dat hij met tevredenheid kijkt naar de hernieuwde aandacht voor het onderwerp waarmee zijn loopbaan aanvatte, namelijk kansenongelijkheid en armoede. Het is dan wel jammer dat Tim 'S Jongers in zijn veelgelezen publieke boek 'Armoede Uitgelegd aan Mensen met Geld' verzuimt om te putten uit Engbersens werk, maar je kunt natuurlijk niet alles hebben.²⁴

LITERATUUR

- Blokker, J. 1974. *Ben ik eigenlijk wel links genoeg?* Amsterdam: Uitgeverij De Harmonie.
- Bovenkerk, F. en L. Brunt 1977. *De rafelrand van Amsterdam. Jordaners, Pinda—Chinezen, Ateliermeisjes en venters in de jaren dertig*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Burawoy, M. 2005. For Public Sociology, *American Sociological Review*, 70(1): 4-28; in hetzelfde jaar in een ietwat gewijzigde versie ook verschenen in de *British Journal of Sociology*, 56(2): 259-294.
- Engbersen, G. 2009. *Fatale Remedies: Over de Onbedoelde Gevolgen van Beleid en Kennis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gadet, J. 2015. Laat die gentrifiers maar komen! <https://www.stadsleven.nu/2015/06/05/laat-die-gentrifiers-maar-komen-column-jos-gadet/>, 3 december 2024.
- Gastelaars, M. 1985. *Een Geregeld Leven: Sociologie en Sociale Politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam: SUA.
- Gouldner, A.W. 1970. *The coming crisis in Western Sociology*. London: Heinemann.
- Heek, F. van 1936. *Chineesche immigranten in Nederland*. Amsterdam: J. Emmering's Uitgevers Mij.
- Heek, F. van 1937. De ontwikkeling van het Chineesche immigranten-probleem in Nederland, *Mensch en Maatschappij*, 13(6): 409-430.
- Hilgartner, S. en C. Bosk 1988. The rise and fall of social problems. A public arenas model, *American Journal of Sociology*, 94(1): 53-78.
- Hoogen, E. van den 2022. Armoede is terug, en treft steeds meer mensen. Al veertig jaar bestuderen de tweelingbroers Engbersen het armoedevraagstuk. Een dubbelinterview', *Binnenlands Bestuur*, 09 december.
- Huisman, C. 2024. Is armoedegrens vooral papieren grens? Analyse Nieuwe rekenmethode, *De Volkskrant*, 19 oktober.
- Knegtmans, P.J. en H. Keman 1998. De wording van "de zevende" en de politicologie in Nederland, pp. 13-23 in: A. Gevers (red), *Uit de Zevende. Vijftig Jaar Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam: Het Spinhuis.

24 'S Jongers 2024.

- Rath, J. (1991) *Minorisering: De Sociale Constructie van 'Etnische Minderheden'*. Amsterdam: SUA.
- Rath, J. 1992. De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van 'etnische minderheden', *Beleid en Maatschappij*, 19 (5): 252-265.
- 's Jongers, T. 2024 Armoede Uitgelegd aan Mensen met Geld. *De Correspondent*.
- Reekum, R. van 2008. Wetenschappelijk gefundeerd beleid is een hype, *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*, 9, september: 24-27.
- Wilterdink, N. 2010. Jan Blokker, plaaggeest van de sociologie, *Sociologisch Mokum*, 14(1): 8-9.

Hoofdstuk 16

Wetenschap als / op bestelling

Willem Schinkel

Nun ist es eine gewisse Pedanterie von uns National-Ökonomen, an der ich festhalten möchte: daß wir stets von den äußeren Verhältnissen ausgehen, hier also von der Frage: Wie gestaltet sich Wissenschaft als Beruf im materiellen Sinne des Wortes?¹

... daß von hundert Professoren mindestens neunundneunzig (...) keine football-Meister des Lebens (...) zu sein in Anspruch nehmen und nehmen dürfen.²

HET BESTEL

Godfried Engbersen is veel dingen, maar eerst en vooral is hij een man van ‘het bestel’. Daarmee bedoel ik niet dat hij bestellingen doet, hoewel hij dat ook doet. Ik herinner me een zondagochtend in de vroege jaren 2000, toen ik zijn promovendus was. De telefoon ging. Of ik morgen college kon geven in zijn plaats. Was er een bestaand college? Nee, nog niet. Daar had ik de zondag voor. Dit model van bestellingen uitvoeren is later geprofessionaliseerd en opgeschaald tot het platformmodel van Amazon en Bol, maar het is niet ondenkbaar dat Godfried één van de architecten ervan is. Maar dat is niet waar het hier in de eerste plaats om gaat. Neemt hij dan misschien bestellingen aan? Dat zit al dichterbij in de buurt, maar ‘u vraagt, wij draaien’ is toch nog geen juiste omschrijving van het type wetenschapper dat Godfried is. Dat is het type ‘bestelmannetje’, dat niet zonder meer bestellingen aanneemt. Nee, het geeft er altijd een eigen draai aan, en dat doet het met de nodige creativiteit en met een zekere overtuigingskracht die in exact zo’n mate door flair gevormd mag zijn dat het technisch-noodzakelijke van de geleverde bestelling altijd nog de boventoon blijft voeren. Deze wetenschap op, of als, bestelling vindt dus plaats binnen ‘het bestel’. Wat is dat?

Een uitstekende omschrijving van het bestel is te vinden in ‘Tegels lichten’ van journalist Henk Hofland. De ondertitel van dit boek is veelzeggend: ‘Of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten’.³ Hofland beschrijft het Bestel – hij gebruikt een hoofdletter, en ik zal hem hier daarin volgen – als iets wat voor de Tweede Wereldoorlog al bestond maar zich daarna rustig consolideerde. Het Bestel is te zien als “Establishment; de gevestigde partijen, pers, publieke opinie, het stelsel van standen en klassen, het systeem van de machtsverhoudingen.”⁴ Het Bestel vormt een matrix van de

1 Weber 1988, p. 582.

2 Ibid., p. 606.

3 Hofland 1972. Ik dank Rogier van Reekum voor de verwijzing naar Hoflands treffende diagnose.

4 Hofland p. 76.

macht dat soms van links of rechts bestreden wordt, maar zich tot nog toe staande houdt met een aan natuurlijkheid grenzende noodzakelijkheid. Het Bestel is de orde: de emanatie-infrastructuur van allerhande voldongen feiten, noodzakelijkheden en onontkoombare logische gevolgtrekkingen. Het Bestel is waarom neoliberalisme in Nederland na de oorlog zo lang heeft kunnen broeien en groeien.⁵ Hofland memoreert dat Troelstra erop wees dat de bourgeoisie in Nederland sympathie had voor ‘een klein beetje dictatuur.’ Maar Hofland zelf is specifiek wanneer hij de aard van het Bestel als volgt beschrijft:

Het gaat er meer om, een verschijnsel in de Nederlandse politiek te beschrijven dat niet tot de oorlog is beperkt, maar dat voor 1940 ook al bestond en dat na 1945 zijn invloed op het Bestel onverzwakt heeft gehouden. Dat is niet de sympathie van de ‘bourgeoisie’ van Troelstra voor ‘het kleine beetje dictatuur.’ Het is meer het gevoel of besef dat heerst bij menig bestuurder, autoriteit, politicus, directeur en magistraat, zijn natuurlijk inzicht, dat hij en zijn gelijken het onvervreembare monopolie hebben om te bekokstoven. We hebben niet te doen met een kwaadaardig potentatisme, maar met het voortdurend nemen van ‘rustige, weloverwogen beslissingen’, gedekt door de magie der geheimhouding en een passende gelegenheidsideologie.⁶

Geen blote machtsuitoefening, maar het *bekokstoven* (dit zou voortdurend cursief geschreven moeten worden), waarna het onvermijdelijke gepresenteerd wordt met de natuurlijkheid van het ‘We moeten uiteindelijk toch...’, ‘Het is natuurlijk zo dat...’ en ‘Er zal altijd ... moeten zijn.’ Meer radicale bevraging van deze fabricage van voldongen feiten wordt door het Bestel ofwel als gevaarlijk beschouwd, ofwel – en wellicht is dit een strategie om met het gevaar om te gaan – met humor afgedaan.

Godfried is, ten voeten uit, een man van het Bestel. Zijn eerdere, gefnuikte carrière als cabaretier is hem daarbij altijd goed van pas gekomen. Waarom hij toch zo graag meewerkte aan het kalibreren van staatscategorieën? Steevast was zijn antwoord op zulke vragen iets in de trant van: ‘Er zullen altijd classificaties zijn, geen samenleving zonder classificaties.’ Moeten die dan door de staat gesanctioneerd worden? En is dit Durkheimiaans-Maussiaanse idee niet wat verouderd? Is het niet ook simpelweg een performatieve contradictie om van de sociale classificatie iets universeels en noodzakelijks te maken? Op dergelijke vragen volgt bij Godfried meestal een *ad hominem*, specifiek een vorm van magische classificatie waarbij de vragensteller geplaatst wordt in de tijdruimtelijk ongefieerde en zelfs uiterst flexibele categorie ‘patatgeneratie.’ Ik heb daar eerlijk gezegd nooit patat van kunnen maken, maar ik herinner me dat collega Jack Burgers een regelmatig terugkerende ‘fritessnijder’ had, dus ze zullen wel het een en ander *bekokstoofd* hebben. Overigens kan ik alleen maar verheugd zijn over het feit dat Godfried het tenminste over ‘patat’ heeft, en niet, zoals bezuiden de grote rivieren te doen gebruikelijk, over ‘friet’.

Terug naar het Bestel. Er wordt zoals gezegd *bekokstoofd* door de heren voorzitters en directeurs, adviseurs en commissieleden, hoogleraren en raadsleden, dg’s en sg’s, burgemeesters en Kamerleden, kwartiermakers en beleidsmakers, managers en bestuurders,

5 Zie daarover Mellink & Oudenampsen 2022.

6 Hofland p. 79.

CEO’s en bondsbonzen, ministers en staatssecretarissen, planners en accountants, juristen en communicatiestrategen, burgers en experts, journalisten en dagvoorzitters. Dat gebeurt binnen vergadercircuits en –gremia die permanent of ad hoc zijn, die meestal adviseerend of oriënterend van aard zijn, en waar zelden hardop gezegd wordt dat er een beslissing genomen wordt. Beslissingen ‘vallen’ in het Bestel. Ze worden zowel de heren als het publiek rechtstreeks uit de hemel in de schoot geworpen, als voldongen feiten. Binnen dit dichte netwerk, dat soms ‘maatschappelijk middenveld’ heet, soms ‘maatschappelijk overleg’, dan weer *civil society* en vervolgens simpelweg ‘beleid’, waarbij dat laatste als een brede ecologie voorgesteld kan worden, bestaan nauwe connecties tussen publieke en private partijen (‘publiek-private samenwerking’), en tussen publieke partijen met een verschillende mate van staatsonafhankelijkheid. Omdat uiteindelijk al deze partijen in het Bestel zitten en erbinnen opereren, gebruikt ook niemand de term ‘staat’. Overal waar je kijkt, nergens vind je de staat. Je vindt wel heren van het redelijk overleg. Stropdasmannetjes van de orde, noem ik ze zelf doorgaans of, voor hier: bestelmannetjes. Die weten elkaar goed te vinden, en ze vinden het doorgaans allemaal goed, zo lang iedereen maar zijn deel krijgt – er wordt wat afgeroomd binnen het Bestel – en zo lang voor de uiteindelijke bestelling maar niemand werkelijk verantwoordelijk is terwijl iedereen niettemin het gebeuren als resultaat van zijn harde werk kan presenteren. In Nederland bestaat een dicht veld van raden en adviesorganen, die nauw verbonden zijn met ministeries en gemeenten, die weer nauw verbonden zijn met universiteiten. Wetenschap, media, beleid en politiek, en de wirwar aan adviesorganen, bureaus, bedrijven, zelforganisaties, koepelorganisaties, ngo’s en wat al niet meer: ze vormen de organisatorische ruggengraat van het Bestel.

Godfried heeft goed geboerd binnen het Bestel. Laat er geen misverstand over bestaan: Godfried is intellectueel gezien niet van gisteren. Dat geeft hem een *edge* op de wat ambtelijk-bureaucratischer ingestelde ingezetenen van het Bestel, een zekere creativiteit en flair die, conform de regels van het Bestel, toch nooit de overhand krijgt boven de wat droge empirie die uiteindelijk de boventoon voert in Godfrieds werk. Voor mij is dat een reden waarom ik hem altijd liever zie spreken dan lees: het Bestel slaat altijd nog een beetje platter wat *live* met een grap en een Webercitaat altijd wat makkelijker naar binnen glijdt. Godfried is de belichaming van de wetenschapper die binnen het Bestel opereert en die, eenmaal binnen, nooit werkelijk vertrekt. Voor Godfried was een puur academische carrière daarom niets geweest. Ja, hij kon ook op de universiteit *bekokstoven*, en makkelijk ook, want veel academici zijn veel te eenzijdig of principieel om dat te doorzien, en dus was hij ze bestelselmatig te slim af. Ik moet toegeven dat ik daar met regelmaat van genoten heb.

De hybride van kennis en macht waarbinnen Godfried zich het meest op zijn gemak voelt, is de ‘raad’. Zijn werk bij de Adviesraad Migratie (ACVZ), de Sociaal Economische Raad (SER) en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) is typerend: Godfried raadt graag. Het hoeft werkelijk niet te verbazen dat de culminatie van zijn werk als bestuurder van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV) een boek is met de titel *Raadselen van de Sociologie*.⁷ Het woord ‘raad’ staat voor een adviserend lichaam, maar ‘raden’ betekent natuurlijk zowel gissen als adviseren, en daarbij is het ‘verraad’ nooit ver weg.

7 Van den Berg, Ham & Engbersen 2021.

Het raden geeft exact het soort ongrijpbare tussenpositie waar Godfried in gedijt. Het is wetenschap maar toch ook gissen. Het is adviserend maar toch ook afstandelijk genoeg. Het is betrokken maar zonder kritisch pathos. Het is een geheim, maar toch publiek – en sinds Godfrieds' dissertatie is dat een door hem geliefd figuur.⁸ Het is verraad naar beide zijden, maar binnen het Bestel is dat iets om prat op te gaan. Een 'sociologie die ertoe doet', noemde Godfried dat in zijn hoedanigheid als voorzitter van een KNAW-commissie die in 2006 een rapport uitbracht met een titel die kreunt van ellende onder het gewicht van het Bestelcompromis: 'Samenleven en samenwerken. Een toekomst voor de Nederlandse sociologie'.⁹ Het Bestel is bovendien gericht op het fijnmazig kalibreren van relaties. Aan alle kanten worden organisatorische grenzen week gemaakt en wordt een afdoende mate van permeabiliteit gegarandeerd die iedereen telkens in staat stelt autonomie te claimen maar daarvoor heteronoom zal moeten handelen. Dat is niet anders dan in alle wetenschap, zoals Bruno Latour bij herhaling heeft betoogd. De meest recente manier waarop de wetenschap permeabel gemaakt wordt, heet 'impact'. De impact van 'impact' is zodanig dat iedereen zich tegenwoordig in bochten wringt om hun engagement ook als vorm van 'impact' te laten registreren, zodat ook de publiek intellectueel zich mag verheugen in 'impact', zelfs op de meest luie manier, zoals door een opiniestuk in de krant te schrijven. Godfried heeft meerdere van dergelijke slogans meegemaakt, en hij heeft ze – ik heb dat uiterst leerzaam gevonden – altijd opportunistisch benut door ze telkens zo op te vatten dat ze een alibi boden om het een te doen en het ander niet te laten. Enkele van zijn belangrijkste onderzoeksprojecten zijn ontstaan op een A4'tje op een namiddag, omdat een kans zich voordeed en geld uitgegeven moest worden. Het Bestel kent een gestage stroom van middelen en wie goed gepositioneerd is en op het juiste moment de hand opsteekt, hoeft nooit het gevoel te hebben aan het bedelen te zijn.

EINDE VAN HET BESTEL?

Zoals Henk Hofland ook duidelijk maakt, is het Bestel gericht op handhaving van de bestaande orde. Democratie is daaraan altijd ondergeschikt, getuige de zelfverzekerde manier waarop na de oorlog enige jaren een Militair Gezag ingesteld werd om orde op zaken te stellen, en vooral om te voorkomen dat er mensen zouden zijn die, na het echec van het fascisme, revolutionaire ideeën zouden krijgen en die zouden willen gaan uitvoeren. Alsof in Nederland niet ook de burgerij en, middels de pacificatie aan de top van de verzuiling, de arbeiders integraal onderdeel van het Bestel waren. Het Bestel is een naam die soms expliciet gemaakt wordt, maar die doorgaans schuilgaat achter wat het Bestel produceert: 'beleid'. De onspecificiteit hiervan (Welk beleid? Op welk terrein? Welke instrumenten en praktijken? Door wie uitgevoerd? Door wie bedacht? Met welke doelen?) is tevens de kracht ervan. Dat is een zelffelicitatie die de redelijkheid weerspiegelt waarmee het Bestel doortrokken is – wat er ook gebeurt, het gebeurt met 'beleid'. Macht is nergens te bekennen, wel redelijkheid, overleg, en dan, plots, voldongen feiten, beslissingen, en dan door, want evalueren, de cyclus opnieuw doormaken, wellicht met andere termen die het

Bestel revitaliseren. En dus gaat het plots niet meer over 'integratie' maar over 'participatie' en 'burgerschap' (maar natuurlijk wel over een verschil tussen 'actieve' burgers en, tja, *problemen*). Of het gaat niet langer om 'allochtonen' – een term die uit het hart van het Bestel afkomstig is, maar om 'personen met een migratie-achtergrond.' Steeds verandert er niets fundamenteels in de betekenis van de concepten, maar het Bestel wordt er wel mee gerevitaliseerd. Iedereen kan een nieuwe ronde van meer van hetzelfde weer uithouden zonder in een existentiële crisis omtrent het nihilisme ervan te geraken.

Eén woord voor het Bestel is natuurlijk 'technocratie'. En het Bestel heeft daar zeker iets van weg. Bij Bestel denk ik zelf onmiddellijk aan wat de filosoof Martin Heidegger het *Gestell* noemde. Ik doe tegenwoordig niet veel met mijn Heideggerfase, maar omdat ik het plezier had Godfried middels mijn dissertatie met Heidegger lastig te vallen, doe ik het graag nog eens in het kort. Heidegger beschrijft de technische maatschappij als gevormd door en als een *Gestell*. Daarin wordt de wereld een tegenover de mens staand technisch te controleren geheel van objecten.¹⁰ Een 'stellend' denken en doen wordt dominant, en het Zijn wordt tot 'Bestand', tot een verzameling voorwerpen die, de mens inclusief, bestaan als gesteld en bestelbaar, in stelling gebracht voor technische manipulatie. 'Mensenmateriaal'¹¹ wordt daarmee een genormaliseerde linguïstische verschijning, zoals tegenwoordig *human capital*. Maar technocratie en Gestell zijn al te kille concepten. Het listige aan het Bestel is nu juist de onontkoombare redelijkheid ervan, de zachte dwang, de esthetiek van het 'zo doen we dat', de uiterst oprechte noodzakelijkheid der dingen. Daarvoor zijn hartelijke begroetingen bij aankomst nodig, koffie en koekjes, broodjes-lunches en, wie weet, als het beraad ten einde is en de bestelling de deur uit, een hapje en een drankje. Netwerkconferenties, startschotbijeenkomsten, workshops en evaluatiesessies. Waarop alles gladgestreken wordt, uitkomsten vooraf ingeregeld worden, consensus nooit uitgesproken hoeft te worden, de voldongenheid der feiten onder het goede geweten van de gedeelde waarden weggemoffeld wordt. Het geheel wordt bespoedigd doordat het Bestel een waar circuit is, een rondreizend circus waar men elkaar ook buiten de onmiddellijke samenwerking tegenkomt, en waar zich dus een geheel aan mogelijkheden voordoet om aan informele afstemming te doen. Om over gremia als het Oranjefonds nog niet te spreken. Het Bestel gedijt bij vriendjespolitiek en reciproke mannetjesmakerij. Dat betekent natuurlijk dat het niet alleen zo is dat het heren zijn die het *bekokstoven* doen, maar ook dat ze dat doen in de normaliteit van het totaal negeren van wat niet-witte mensen zeggen, schrijven, wensen. Die komen in het Bestel vooral als *probleem* voor, en zeg nu zelf, ze bevinden zich toch ook in een 'achtergestelde positie', zo luidt een welbekende tautologie die binnen het Bestel voor beste uitdrukking van redelijkheid doorgaat – tautologieën zijn immers per definitie waar.

Maar het Bestel, dat van het begin af aan heeft gespeculeerd op de bedreigingen van de orde en dat daarmee de noodzaak van het Bestel heeft gelegitimeerd, kent tegenwoordig reële bedreigingen. Niet van links, althans nog niet echt, maar helaas wel van rechts. Wat minstens vanaf Fortuyn, en in zekere zin al met Bolkestein een 'regentenpolitiek' of

8 Engbersen 1990.

9 KNAW 2006.

10 Heidegger 1962.

11 Heidegger p. 17.

een ‘regentenmentaliteit’ genoemd wordt, is een fascistische inflectie van de reële observatie dat er nogal wat lucht zit tussen het officiële verhaal over de liberale democratie en het bestaan van een Bestel dat noodzakelijk geacht wordt voor die democratie. Wie racisme rauw opgediend wil zien, neemt geen genoegen met de stoofschotel die het product is van het *bekokstoven*. Ja, vanaf links gezien is ‘migratiemanagement’ simpelweg de manier waarop ‘ras’ tegenwoordig gedaan wordt in Nederland en Europa,¹² maar vanaf rechts gezien blijft het een slappe hap, een net niet ‘benoemen’, een bureaucratische verwatering van wat liefst als onversneden keuze voor geweld verschijnt. Het Bestel wordt dus op de korrel genomen. Bezuinigen op de wetenschap om die op zijn plaats te zetten en zijn prioriteiten helder te krijgen. De publieke media gaan op de schop. De ambtenarij wordt drastisch uitgedund (dat is althans het voornemen van het kabinet Schoof) en de bureaucratie moet aangepakt. Aanpakken is het devies, orde op zaken stellen – ironisch genoeg exact het streven van het Bestel toen dat onder het Militair Gezag geconsolideerd werd.¹³

Waarom is dat fascisme? Ik geef een beknopt voorstel voor een antwoord,¹⁴ dat ongetwijfeld op de tenen van veel zelfverklaarde sociaaldemocraten stapt, en ik geef onmiddellijk toe dat een deel van het genot van dit voorstel precies daarin ligt – en wie Godfried kent, weet dat hij van één ding geen last heeft, en dat is van lange tenen. Dat is fascisme omdat het voortkomt uit de wens een afspraak tussen witte mensen en het kapitaal in stand te houden die eenzijdig is opgezegd door het kapitaal. Die afspraak was: geen revolutionaire activiteit, geen solidariteit met niet-witte arbeiders, en in ruil krijg je enkele kruimels van het kapitaal. Die kruimels bestonden eerst en vooral uit wat de socioloog W.E.B. Du Bois een *psychological wage* noemde:¹⁵ uit het symbolisch delen in witheid, in de superieure status die bevestigd wordt doordat alle nagenoeg politici, bestuurders, artsen, professoren, grootindustriëlen wit zijn. In de Verenigde Staten is één naam voor de deal die Du Bois beschrijft letterlijk de ‘New Deal’. Een andere naam, die generaliseerbaar is naar het Westen tout court, is ‘verzorgingsstaat’. Die maakte het bijvoorbeeld in Nederland mogelijk om arbeiders te betrekken bij de natiestaat, terwijl die in een koloniaal project verwickeld was.¹⁶ Ideologisch is de deal tussen witte arbeiders en het kapitaal bezegeld door wat ‘sociaaldemocratie’ heet. Sociaaldemocratie was immers altijd het tegengaan van internationale solidariteit tussen arbeiders, en het voorkomen van een revolutie, en het hoeft niet te verbazen dat Godfried zich er altijd erg bij thuis gevoeld heeft. Maar de afspraak tussen witte mensen en het kapitaal is opgezegd, *grosso modo* sinds eind jaren zeventig, en wel omdat het kapitaal toen ontdekte dat verschuldiging mensen evenzeer aan de orde bindt als herverdeling. Het is bovendien goedkoper. Onder die condities wordt duidelijk dat de fascistische propositie, die feitelijk effectief verwerkt was middels die afspraak en dus nooit expliciet verwoord hoefde te worden, expliciet gemaakt moet worden. Dat is het moment waarop ter rechterzijde van het politieke spectrum telkens nieuwe

partijen opduiken die duidelijk maken dat witte mensen de relatieve voordelen die ze hadden dienen te behouden, ditmaal niet middels een afspraak die niet langer houdbaar is, maar middels een meer expliciet geweld: strenger zijn aan de grens, een einde aan de zachte-heelmeestersmentaliteit, problemen benoemen, weg met de doorgeschoten tolerantie. Dat wil zeggen: oog hebben voor wat ‘de mensen’ willen, *luisteren* naar de mensen, *draagvlak* creëren voor wat vervolgens nog altijd als noodzakelijkheid gepresenteerd kan worden, maar dan met de noodzakelijkheid van de wens van de meerderheid. Dit alles is Bestelselmatige codetaal voor ‘witte mensen’, want alleen witheid houdt de paradox van ‘de mensen in de wijken van de grote steden’ en ‘de mensen op het platteland’ bijeen.

Daarmee wordt al duidelijk dat het Bestel niet al te gemakkelijk tegenover de fascistische dynamiek binnen de liberale democratie geplaatst moet worden. Veeleer is er sprake van een herkalibratie, waarvan de uitkomst nog ongewis is. Want de vraag of het Bestel bestand is tegen fascisme is natuurlijk een ongelukkige, omdat de vraag veronderstelt dat het Bestel niet simpelweg zou kunnen blijven doen wat het doet, maar nu met een fascistisch programma als basis. De gewillige medewerking van het Nederlandse ambtenarenapparaat in de Tweede Wereldoorlog is een veeg teken. En als het ‘politieke spectrum’ de afgelopen jaren systematisch naar rechts is opgeschoven, moet geconstateerd worden dat de uitvoerende macht dat ook heeft gedaan, simpelweg door een steeds sterker expliciet fascistisch programma te implementeren. Wat ‘migratiepolitiek’ of, nog iets technocratischer, ‘migratiemanagement’ heet, is al decennialang een politiek van de dood, waarbij specifieke beleidsbeslissingen – variërend van de afwezigheid van een veerpont over de Middellandse Zee, de visumweigering voor het grootste deel van de wereldbevolking, of het verder weg van de Afrikaanse kust patrouilleren – tot ruim veertigduizend dode zwarte mensen en mensen van kleur hebben geleid. Het Europese antwoord op de vraag ‘hoe willen we leven?’ is natuurlijk al eeuwen lang: ‘door anderen eerst te laten sterven’, zoals recent uitvoerig beschreven in het proefschrift van Eva van Gemert.¹⁷

Een ander voorbeeld is de bereidheid van het Bestel om te leveren ten koste van racisme en seksisme binnen wat het ‘Toeslagenschandaal’ heet. Daarin gaf het Bestel, van politiek tot rechterlijke macht, en van uitvoerende diensten tot lokaal bestuur, uitvoering aan de systematische destructie van het intieme leven van in het bijzonder vrouwen van kleur en hun kinderen. Volgens de momenteel meest recente CBS-schatting zijn in deze episode, die verre van voorbij is, 2090 kinderen uit huis geplaatst¹⁸ – een Bestelselmatig eufemisme voor ontvoerd door de staat. Zelfs de regering moest toegeven dat de staat uit institutioneel racisme gehandeld had, en toch verdween precies die diagnose vrijwel onmiddellijk omdat het Bestel niet fundamenteel betwijfeld kan worden op een manier die daadwerkelijke gevolgen heeft voor het functioneren ervan. Op zijn slechtst waren we getuige geweest van ‘falend beleid’, maar op zijn best kon dit zelfs geïnterpreteerd worden in termen van overijverige ambtenaren, een bestel dat zo consciëntieus fraude probeerde te bestrijden om alleen de werkelijk *deserving* te dienen dat men ‘doorschoot’ en ‘de menselijke maat’

12 Van Reekum & Schinkel 2024.

13 Hoffland, p. 82, 86.

14 Zie voor een uitgebreidere bespreking: Schinkel & van Reekum 2019.

15 Du Bois 1935, pp. 700-701.

16 Arts & Van den Berg 2024a.

17 Van Gemert 2024.

18 <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2022/48/actualisatie-uithuisplaatsingen-toeslagenaffaire-2015-t-m-juni-2022>.

uit het oog verloor. De praktijk was dat het Bestel altijd al onderscheid maakt tussen de werkelijke mensen en de net-iets-minder-menselijke mensen. Hier *werd* de ‘menselijke maat’ gehanteerd. Dat daarbij bleek dat met twee maten gemeten werd, is de *consistentie* van het Bestel, dat hiermee de langer bestaande, in koloniale relaties wortelende manieren om verschil te maken reproduceert.¹⁹ Het Bestel stond daarom altijd op gespannen voet met de manier waarop wetenschap wat mij betreft hoort te werken. Staatsconcepten zoals, om hier slechts één voorbeeld te noemen, ‘migratie’ zijn niet *at face value* te nemen, maar moeten zelf onderzocht worden. Het feit dat er over aarde reizende mensen zijn, betekent geenszins dat we dan toch iets met ‘migratie’ moeten. Dat zou slechts weer de tautologische identificatie van dat reizen als onderliggend fenomeen genaamd ‘migratie’ zijn, maar ‘migratie’ is historisch specifiek en bestaat niet zonder internationaal systeem van staten, met hun infrastructuur voor observatie en registratie van lichamen.²⁰

LIEVER NIET

Is er hoop voor een toekomst die niet door planetaire plundering en raciaal kapitalisme gevormd wordt? ‘Hoop’ moet altijd eerst Kafka passeren, die zei: “Oh, Hoffnung genug, unendlich viel Hoffnung – nur nicht für uns.”²¹ Voor wie Ernst Bloch vergeten is – en dat zijn de meesten – heeft hoop bovendien iets passiefs, iets afwachtends. Wat mij betreft wordt het Bestel vandaag nog begraven. Maar als we, *for the occasion*, proberen te denken vanuit het Bestel, dan zouden we misschien, heel voorzichtig, kunnen zeggen dat er, hangende de revolutie, behoefte is aan stropdasmannetjes die met de nodige flexibiliteit weten te opereren binnen het Bestel. Minstens kunnen scherpe kantjes afgevijld worden. Dat is te weinig maar het vertaalt zich ook concreet in de mate van geweld die mensen ten deel valt, en daarom moet het gewaardeerd worden. Wellicht is er hoop te putten uit de ambtenaren van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, die in zake de huidige genocide in historisch Palestina van zich laten horen en aan actieve obstructie van de Nederlandse collaboratie met Israëlische genocide en apartheid proberen te doen. Er is, met andere woorden, nut voor mensen binnen het bestel die, welke bestelling er ook gedaan wordt, zo veel mogelijk van hun eigen recept verwerken in wat ze bezorgen. Een andere manier om dit te zeggen, is dat er een noodzaak bestaat om iets paradoxaals te doen, namelijk het *politiseren van het Bestel*. Het Bestel is natuurlijk het zwarte gat waarin alle politiek verdwijnt, maar het politiseren van het ambtelijk apparaat en het verhogen van de interne conflicten binnen het bredere Bestel is tegelijkertijd niet onmogelijk, zo laten bijvoorbeeld protesterende, demonstrerende en saboterende ambtenaren zelf zien. De vraag is of het Bestel zijn kluwen aan beleidsinfrastructuur, communicatielijnen (‘vergaderen’), middelen en procedures ook in kan zetten om gerichte vertraging in te bouwen, om sabotage te plegen. De staat, dat heeft Godfried vast niet van Nikos Poulantzas geleerd,²² is geen eenheid maar is zelf een

19 Arts & Van den Berg 2024b.

20 Zie hiervoor bijvoorbeeld: Schinkel & Van Reekum 2024.

21 Benjamin (2007, p. 314) haalt Max Brod aan die vermeldt dat Kafka dit in een conversatie met hem zei.

22 Zie bijvoorbeeld: Poulantzas 2014.

terrein van conflict. Daarin liggen mogelijkheden voor bezorgers van andere boodschappen en uitkomsten, voor mensen die doelbewust bestellingen door elkaar halen, de recepten ervan verneuken omdat de bestellingen in toenemende mate een door geweld vormgegeven wereld beogen vorm te geven.

Betekent dat nog het goede gedijen van het type bestelmannetje? Ik denk het niet. Godfried is van een van de laatste lichten. Hij heeft er zijn pensioen mee gehaald. Na hem komen de gewetenloze sadisten, die het Bestel voor expliciet fascistische doeleinden inzetten; de gefrustreerden, die menen dat ze idealen hebben maar die gedoemd zijn te falen in het bereiken daarvan omdat ze in feite alleen terugverlangen naar de sociaaldemocratie en de verzorgingsstaat; en de klokkenluiders en saboteurs, die van binnenuit verzet plegen maar moeten accepteren dat ze elk moment gewipt kunnen worden terwijl ze van binnenuit nooit werkelijk de grenzen van het Bestel zullen kunnen openbreken of zelfs maar oprekken.

Als ik een duit in het zakje mag doen, zou ik zeggen: het type waar behoefte aan is, is het type Bartleby. Melville's beroemde figuur is een *scrivener*, een kantoorklerk op Wall Street die echter op werk, en in wezen overal, verzaakt omdat zijn antwoord op ieder verzoek werk te verrichten steevast is: “I would prefer not to.”²³ Inzake het Bestel is dát het enige waar ik volmondig ‘ja’ op kan zeggen. Ik hoop van harte dat Godfried na zijn emeritaat mooie boeken gaat schrijven en op ieder verzoek vanuit het Bestel zal antwoorden: “I would prefer not to.”

LITERATUUR

- Arts, J. & M.A. van den Berg 2024a. Collectieve solidariteit hier, overheersing daar, *NRC Handelsblad*, 18 oktober.
- Arts, J. & M.A. van den Berg 2024b. What the Dutch benefits scandal and policy's focus on ‘fraud’ can teach us about the endurance of empire, *Critical Social Policy* 45(1), 177-187.
- Benjamin, W. 2007. *Franz Kafka. Zur zehnten Wiederkehr seines Todestages, in: Wahlverwandtschaften. Aufsätze und Reflexionen über deutschsprachige Literatur*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, pp. 310-337.
- Berg, J. van den, M. Ham & G.B.M Engbersen (red.) 2021. *Raadselen van de Sociologie*, Amsterdam: Van Gennep.
- Du Bois, W.E.B. 1935. *Black Reconstruction in America: 1860-1880*, New York: The Free Press.
- Engbersen, G.B.M. 1990. *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*, Stenfert Kroese.
- Gemert, E. van 2024. *Rescuing Europe. Articulating European Humanity through ‘Migration Crisis’*, Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam.

23 Melville 2016.

- Heidegger, M. 1962. *Die Technik und die Kehre*, Stuttgart: Verlag Günther Neske.
- Hofland, H. 1972. *Tegels lichten. Of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten*, Amsterdam: Contact.
- KNAW 2006. *Samenleven en samenwerken. Een toekomst voor de Nederlandse sociologie*, Amsterdam: KNAW.
- Mellink, B. & M. Oudenampsen 2022. *Neoliberalisme. Een Nederlandse geschiedenis*, Amsterdam: Boom.
- Melville, H. 2016. *Bartleby, the Scrivener. A Story of Wall-Street, in Billy Budd, Bartleby, and Other Stories*, Londen: Penguin, pp. 17-54.
- Poulantzas, N. 2014. *State, Power, Socialism*, Londen: Verso.
- Reekum, R. van & W. Schinkel 2024. Instituting the global: The racial analytics of migration, *Migration Studies* 12(3): <https://doi.org/10.1093/migration/mnae022>.
- Schinkel, W. & R. van Reekum 2019. *Theorie van de kraal. Kapitaal – ras – fascism*, Amsterdam: Boom Filosofie.
- Schinkel, W. & R. van Reekum 2024. The economy of migration. Knowledge, accounting, and debt, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 50(9): 2188-2206.
- Weber, M. 1988 [1919]. Wissenschaft als Beruf, in: M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (pp. 582-613), Tübingen: J.C.B. Mohr.

DEEL 5

Essays voor Godfried

Hoofdstuk 17

De bindingskracht van een samenleving: vertrouwen, vrijheid en moreel besef

Kees Schuyt

INLEIDING

Vertrouwen tussen mensen is één van de grondslagen van elke samenleving. In het dagelijkse verkeer spreek ik met iemand een datum af, bijvoorbeeld voor het inleveren van een bijdrage aan het *Liber Amicorum* voor Godfried Engbersen. De ander vertrouwt erop dat ik mijn afspraak nakom. Dat spreekt vanzelf, zeggen we, maar het loopt vaak anders af tussen mensen. ‘Afspraak is afspraak’ wordt nu in de huidige politiek luid verkondigd, maar even vaak worden afspraken in de politiek niet nagekomen. Is dat kiezersbedrog en verraad aan de achterban of kan het soms niet anders door overmacht en onschuld? Voordat ik echter mijn bijdrage zal toespitsen op vertrouwen in politieke instellingen en in de democratie, en op maatschappelijke polarisatie als ondermijning van dit vertrouwen, wil ik eerst ingaan op de precieze betekenis van het begrip vertrouwen en de plaatsen in de samenleving waar vertrouwen ontstaat.

Wat versta ik onder vertrouwen? Het begrip ‘vertrouwen’ heeft veel facetten, die ik zal noemen. Daarna kom ik tot een goede wetenschappelijke definitie van vertrouwen. Ik geef eerst een citaat van Georg Simmel, die in 1900 zijn belangrijke studie publiceerde over de rol van het geld in de samenleving. Volgens hem ligt vertrouwen ten grondslag aan de uitwisseling van goederen voor geld. Dat geldt ook voor de uitwisseling van ideeën en gevoelens van mensen. Simmel schreef: “Zo heeft het kind zelf geen reden om alles te geloven, maar vertrouwt het degenen die het hem zeggen; niet iets, maar iemand wordt geloofd”.¹ Ik vind dit een uitstekende sociologische observatie: vertrouwen krijgt men eerst van iemand die het je leert, kennis verwerf je eerst van een ander die je vertrouwt.

Vertrouwen wordt overgedragen, van ouders naar kinderen en andere familieleden; van juffrouw en meester naar schoolkinderen; van docent en leraar naar leerlingen; van promotor naar promovendi, een bijzondere sociale relatie, die een delicate balans schept tussen wederzijds vertrouwen en kritische begeleiding, zoals die tussen mij en Godfried Engbersen en bij anderen ontstond en zijn vruchten voor ons allen heeft afgeworpen. Ik maak onderscheid tussen een *horizontaal* vertrouwen van medemensen en een *verticaal* vertrouwen tussen burgers en maatschappelijke instellingen zoals de politiek, de wetenschap en de rechterlijke macht. Het vertrouwen in instituties werd door de antropoloog

Banfield in 1958 nog verder onderscheiden in *high and low trust*,² later door Putnam uitgewerkt voor vertrouwen in de democratie en door Fukuyama voor de economie.³ In de gezondheidszorg is vertrouwen cruciaal in de relatie tussen de arts en haar of zijn patiënten. Vertrouwen speelt ook een belangrijke rol in vrijwillige organisaties zoals sportverenigingen: kun je iedere sportleider vertrouwen of heb je als sportleider eerst een ‘bewijs van goed gedrag’ nodig om een elftal te leiden? Vertrouwen in mensen biedt veiligheid én tegelijk kan zo’n gegeven vertrouwen worden misbruikt.

DE BINDINGSKRACHT VAN EEN SAMENLEVING

Wat houdt een moderne samenleving nog bij elkaar? Hoe is samenleving mogelijk? Samenleven, hoe doe je dat, zowel op macroschaal alsook in het klein? Is er een samenlevingscontract voor nodig? Op al deze vragen is het antwoord: primair door vertrouwen. Elke interactie tussen mensen, elke uitwisseling vindt zijn grondslag in onderling vertrouwen. Het is niet de enige grondslag want een goede samenleving berust ook op vrijheid en moreel besef. Vertrouwen alléén is niet voldoende. Leven zonder vrijheid is even onmogelijk als vrijheid zonder maatschappelijke orde; vrijheid zonder moreel besef ontwricht het vertrouwen. Vrijheid, moreel besef en vertrouwen zijn levensvoorwaarden die idealiter elkaar in evenwicht houden.⁴ De bindingskracht van een samenleving wordt bepaald door deze drie grondslagen, die tezamen belangrijke waarden vestigen en versterken.

Waar deze waarden ontbreken, of zelfs al wanneer één van de drie ontbreekt, valt een samenleving al snel uit elkaar, wordt vertrouwen omgezet in wantrouwen, vrije keuzen in dwang zonder vertrouwen, en verdwijnt moreel besef, gedefinieerd als leidraad voor het handelen jegens medemensen, elkaar goed of kwaad doen. In de sociologie worden maatschappelijke instituties bestudeerd, bijvoorbeeld het economisch-financieel stelsel, de arbeid en arbeidsverdeling, de religie, het onderwijs en de wetenschappen, naast andere dragende instellingen van een samenleving, maar zelf voeg ik bij deze bekende dragers de drie waarden: vrijheid, vertrouwen en moreel besef, die als het ware juist daarónder liggen en voor alle maatschappelijke instituties een zichtbaar fundament vormen. Ik heb deze wijsheid niet van mijzelf.

De bekende econoom Adam Smith, de grondlegger van de moderne economie in de achttiende eeuw en prominent vertegenwoordiger van de Schotse Verlichting,⁵ schreef voordat hij zijn bekendste boek *Wealth of Nations* (1776) publiceerde een andere studie, die hij zelf altijd veel belangrijker heeft gevonden: ‘The Theory of Moral Sentiments’ (1759).⁶ Hierin wijst hij er juist op dat vrijheid, ook economische vrijheid, altijd gepaard dient te gaan met vertrouwen in je medeburgers én met moreel besef over wat je anderen aandoet in je eigen handelen.

Het is niet de zwakke vonk van goede wil die de natuur in het menselijk hart heeft

2 Banfield 1958.

3 Putnam 1993; Fukuyama 1995; zie ook: Warren (ed.) 1999.

4 Von Martin 1962.

5 Broadie 2000; Broadie (ed.) 2003; Stewart (ed.) 1990; Schneider (ed.) 1967.

6 Smith 2009 en 2012 [2020].

*ontstoken, die de zeer krachtige aandriften van eigenliefde in die mate kunnen tegen gaan. Het is een sterkere kracht, een dwingender motief die zich in zulke gevallen doet gelden. Het is de rede, een principe, het geweten, de mens in ons, die steeds wanneer we op het punt staan zó te handelen dat dit het geluk van anderen raakt, ons met een innerlijke stem toeroept, dat wij slechts één uit velen zijn, in geen enkel opzicht beter dan enig ander. (...) Een individu mag nooit zozeer aan zichzelf de voorkeur geven boven elk ander individu dat hij die andere kwetst of benadeelt om daar zelf zijn voordeel mee te doen.*⁷

Moreel besef is de *zichtbare hand*, die de sociale orde uitsteekt naar alle individuen en die een samenleving, politiek en economie mogelijk maakt. Vertrouwen en vrijheid creëren de *onzichtbare hand* van arbeidsverdeling en ruilmarkt. Adam Smith’s opvatting van vrijheid heeft grote invloed gehad op de moraalfilosofie van Kant, zoals werd geconstateerd door Samuel Fleischackers studie ‘A Third Concept of Liberty’.⁸ Smith’s opvatting van vrijheid gaat verder dan het bekende onderscheid van I. Berlin⁹ tussen *negatieve* vrijheid (‘vrijheid van staatsinterventie, ongehinderd de eigen wensen en belangen nastreven’) en *positieve* vrijheid (‘vrijheid om via de staat gemeenschappelijke doelen te bereiken’). Smith’s vrijheidsbegrip is de vrijheid van het individu om een eigen oordeel te vormen, te uiten en in praktijk te brengen, na te leven en te verdedigen.¹⁰ Rede, gevoel en moreel besef houden elkaar in dat oordeel in evenwicht. Deze ‘derde’ vrijheid (Kants *Urteilkraft*) stimuleert de politieke vrijheid van een democratie en is noodzakelijk voor een welvarende politieke economie. Recht en rechtvaardigheid komen pas tot stand door oordeelsvorming in vrijheid.

EEN OMSCHRIJVING VAN VERTROUWEN

Naast vrijheid is het vertrouwen in de ander, dat ontstaat uit sympathie (‘meeleven met je medemensen’) belangrijk voor een vrije en open samenleving. Door een geschonken vertrouwen krijgen de kinderen en leerlingen zelfvertrouwen. In het groot en in het klein. Laat ik dit illustreren met een eenvoudig, maar zeer frequent ervaren verschijnsel. Hoe leerde ik en velen met mij fietsen? Je hebt in het begin hulp nodig om niet meteen te vallen. Wie je helpt, vader of moeder of grote zus, moet eerst zelf meelopen en je fiets vasthouden. En dan ineens laten ze je los en is er voldoende zelfvertrouwen om alleen door te fietsen. Genoeg om voor de rest van je leven zonder begeleiding en toezicht verder te fietsen. Men kan dit eenvoudige voorbeeld gebruiken als metafoor voor het verdere leven. Als voldoende vertrouwen wordt gegeven, krijgt men voldoende vertrouwen in zichzelf en in anderen; waar dit vertrouwen in de eerste fasen van het leven ontbreekt, komen er vaak – gelukkig niet automatisch – haperingen in het vertrouwen in anderen, je ouders die je verwaarlozen, je zussen die je bal afpakken, je broers en anderen die je pesten. Het gaat om het fundamentele inzicht dat vertrouwen tussen mensen dé bindende schakel is

7 Smith 2020, p. 226-227; zie ook: Fleischacker 1999, p. 42-43.

8 Fleischacker 1999, p. 32 – 87.

9 Berlin 1969, p. 121; vgl. Ausma 1996/2010.

10 Zie: Fleischacker 1999 243-278.

voor het samenleven.

Ik omschrijf vertrouwen nu als volgt:

de veronderstelling dat de ander (vreemd of bekend) je geen kwaad doet, de waarheid spreekt, die niet verbergt of verdraait, je niet wil schaden en je helpt als dit nodig is.

Als die veronderstelling niet waar blijkt te zijn, volgt wantrouwen, wrok en wrevel. Sociologen als Georg Simmel, George Herbert Mead en Alfred Schütz hebben veel aandacht besteed aan de wisselwerking tussen dit onderling vertrouwen en de binding tussen mensen. George Mead noemde het ‘taking the role of the other’: Wat mag je van de ander verwachten? Wat mag de ander van jou verwachten? Zou je je kunnen indenken om in de schoenen van iemand anders te staan? Wat zou jij dan doen? Dit spel van verwachtingen berust op onderling vertrouwen.

Sociologisch gezien bestaat er in elke samenleving een grondvertrouwen, een vóóronderstelling tussen mensen: onder alle sociale relaties tussen vreemden en tussen vrienden en eigen kennissen en kringen, bestaat een zogenaamde fiduciaire attitude, naar de knappe analyse van Steven Vattkus: ‘How is society possible?’.¹¹ Fiduciaire relaties verschillen tussen vreemden en vrienden, maar ze bestaan in allerlei vormen en variaties. Bijvoorbeeld de veronderstelling dat je nooit dichterbij personen, die je niet kent, gaat staan dan op een afstand van minimaal 50 tot 60 centimeter. Ook als de Amsterdamse tram erg druk is, blijft iedereen op keurige afstand. Wat gebeurt er als die tram ineens naar links zwenkt of abrupt stopt en je naar voren duikelt en tegen iemand aan stoot? Wie neemt daar aanstoot aan? Dan zeg je: “Pardon, dit was niet mijn bedoeling”. Met die verontschuldiging neemt een andere passagier, een vreemde, genoegen: het was in elk geval géén poging om je lastig te vallen of erger, je te beroven van je portemonnee. Met andere woorden: er bestaat altijd en overal een soort *fiducia*, vertrouwen, dat de ander jou geen kwaad doet, dat hij of zij voor jou geen kwaad in de zin heeft, en als er een plotse botsing ontstaat dat je dat kan uitleggen. Ik voeg nu aan mijn omschrijving toe: “en uitleg verschuldigd is als er per ongeluk dingen gebeuren die niet prettig zijn tussen vreemden en vrienden”.

Deze fiduciaire attitude heeft als voorbeeld het aloude fiduciaire pandrecht, al in het Romeinse recht uitgedacht. Je brengt iets naar de Bank van Lening (het gouden horloge van opa) en je krijgt daarvoor een geldbedrag dat je moet terugbetalen. Maar deze ruil berust volledig op het vertrouwen van de pandgever (met het horloge) dat de pandnemer (de bank) ondertussen niet je eigendommen met winst verder verkoopt of zelf te gelde maakt. Het onderling vertrouwen (van terugbetaling en niet verkopen) is beslissend voor een normaal en effectief geldverkeer (denk maar aan de hypotheek). Zo ook in uitgebreide zin van alle sociaal verkeer, dat bestaat uit een uitwisseling van wederkerige verwachtingen. Deze wederkerigheid van verwachtingen vormt de fiduciaire grondslag van samenleving en recht. *Pacta sunt servanda*: eenmaal gesloten verdragen moeten worden nageleefd.

Mijn omschrijving van ‘vertrouwen’ past nu uitstekend in de wetenschappelijke formulering van de Duitse socioloog Claus Offe:

11 Vattkus 1991, p. 162-168.

*Vertrouwen is een geloofwaardige verwachting, gebouwd op vooronderstellingen en percepties, over het gedrag van anderen; een gedrag echter, dat je nooit helemaal kunt voorspellen noch helemaal voorzien.*¹²

TOLERANTIE VERSUS POLARISATIE

Zo bezien is er sprake van een groeiende vertrouwenscrisis in de huidige westerse samenleving, met name in het horizontaal vertrouwen tussen mensen en groepen onderling, én ook in het verticaal vertrouwen tussen burgers en politieke instellingen en andere maatschappelijke instituties. Maatschappelijke en politieke polarisatie, aangejaagd en aangewakkerd door politici zelf, ondermijnt het vertrouwen, één van de belangrijkste grondslagen van elke samenleving. Daarmee ondermijnen deze politici ook de vrijheid en het moreel besef van die samenlevingen.

Toen de leider van de grootste fractie in de Tweede Kamer legale demonstranten en de burgemeester van Amsterdam het land uit wilde zetten (een grove schending van de Grondwet), reageerde minister-president Schoof sussend met de oproep: “Méér verdraagzaamheid, minder polarisatie” (NRC, 9 oktober 2024). Hij zei er jammer genoeg niet bij wat deze zeer ruime begrippen betekenen. Iedereen wil wel minder polarisatie, maar niemand durft hardop te zeggen wat de kenmerken en oorsprongen van polarisatie zijn en hoe je polarisatie zou kunnen verminderen. Ik zal beide begrippen nader toelichten en de karakteristieke kenmerken benoemen en mijn conclusie over polarisatie zal zijn: je vermindert polarisatie het beste door er *niet* aan mee te doen, allereerst en in het bijzonder door zo weinig mogelijk, statistisch onverantwoord, te generaliseren over de kenmerken van bevolkingsgroepen. Eén van de interessantste bevindingen van de sociologie is nu juist dat verschillen *binnen* groepen bijna altijd minstens even groot, vaak zelfs groter zijn, dan verschillen *tussen* groepen. Dit geldt temeer voor verschillen tussen (te) vaak en (te) vlug getypeerde ‘sociale categorieën’: m/v, jong/oud, gelovig/andersdenkend, vreemdelingen/eigen volk, hoog/laag, lhbtq+/gewoon anders, wit/zwart/gekleurd, 7/6 vinkjes, etc. Macro-sociologisch onderzoek, dat hier (on)bewust aan bijdraagt, dient door grondig micro- en meso-onderzoek aangevuld en gecorrigeerd te worden. Het onderzoek van Godfried Engbersen heeft dit op vele terreinen laten zien en verdient daarom alle lof.

De historische regelmaat van categorale generalisaties kan bovendien uitstekend worden beschreven aan de hand van de geschiedenis van tolerantie in Europa.¹³ Behoren tot een ‘verkeerde’ geloofsrichting was eeuwenlang letterlijk levensbedreigend, ondanks soms zeer minieme verschillen in geloofsopvatting. Juist de geschiedenis van de tolerantie illustreert de kenmerken van verdraagzaamheid en van polariserende onverdraagzaamheid. Intolerantie en polarisatie vloeiden, met name tijdens de hevige godsdienstoorlogen van de 16e tot en met de 18e eeuw in Europa, moeiteloos samen en vormden de bakermat van tirannieke, gewelddadige onderdrukking, godsdienstige onvrijheid en verlies van moreel besef. Kerkelijke machthebbers, zoals Calvijn (1509 – 1564) in Genève vanaf 1541, bepaalden welke godsdienstige opvattingen de enig juiste waren en welke als

12 Offe 1999, p. 45.

13 Schuyt 2023.

ketterij bestempeld werden (geloofsdwang). Het wereldlijke gezag – het stadsbestuur van Genève – voltrok de opgelegde doodstraf, die bestond uit gruwelijke verbranding van ketters (staatsdwang).

De roep om tolerantie van Sebastièn Castellio (1515 – 1563) ná de eerste terechtstelling van de Reformatie in 1553, kwam als verzet tegen deze onverdraagzame geloofsdwang. De Spaanse arts Miquel Servetus (1511 – 1553) werd in Genève het eerste slachtoffer van een kleine, subtiële theologische onenigheid over de Drieëenheid. Castellio's aanklacht tegen ketterverbranding was kort en krachtig: “Het doden van een ketter is niet het verdedigen van een geloofsleer, maar het doden van een mens”.¹⁴ De ketterverbranding vond plaats onder luid gejuich van de Geneefse bevolking (groepsdwang).¹⁵ De combinatie van geloofs-, staats- en groepsdwang betekende de ondergang van vrijheid, vertrouwen en moreel besef als grondslag van de Geneefse samenleving van die tijd. Honderd jaar later had de stad Genève al spijt en verontschuldigde zich met een standbeeld voor Servetus.¹⁶

TOLERANTIE EN INTOLERANTIE

Hoewel verdraagzaamheid een belangrijke waarde kan toevoegen aan het samenleven, is het toch niet de belangrijkste grondslag van een samenleving en ook niet hét oplosmiddel voor polarisatie, zoals Schoof suggereerde. Want tolerantie is gericht op iets kwaads, iets dat je niet prettig vindt en eigenlijk niet wilt toestaan. Augustinus, de kerkvader, wist dit: *tolerantia non sine mala est*: tolerantie bestaat niet zonder kwade daden en kwalijke uitingen. In mijn eerste artikel over tolerantie gaf ik een intuïtieve omschrijving van tolerantie als “de onderdrukking van de neiging anderen te onderdrukken”.¹⁷ De wetenschappelijk gangbare omschrijving van tolerantie legt ook een verbinding met het verdragen van iets kwaads. In de woorden van P. King bestaat tolerantie uit:

*het bewust achterwege laten van een negatieve reactie jegens iets of iemand, waartegen men reële en serieuze bezwaren heeft; een samengaan van een afkeurende houding tegenover ideeën, opvattingen, gedragingen, groepen of organisaties, mét het nalaten van een negatieve handeling, al of niet tijdelijk.*¹⁸

Hier wordt dus een onderscheid gemaakt tussen een negatieve *houding* en een niet of nog niet optredende *handeling*. Het mooiste, historisch geijkte voorbeeld, gaf Erasmus. Die was sterk gekant tegen ketterijen, maar nog sterker gekant tegen *het doden van ketters*. Hij woog twee kwaden tegen elkaar af en koos het minste kwaad, zoals zo vaak bij dagelijkse tolerantie. Erasmus' houding tegenover ketters bleef negatief, maar hij bleef zich verzetten tegen ketterverbrandingen omwille van geloofsverschillen, die vaak niet verder kwamen dan niet-essentiële en niet in het Nieuwe Testament te vinden opvattingen, zoals die over de Drieëenheid.

14 Idem, p. 59.

15 Zie uitvoeriger hierover: Schuyt, 2023, p. 38-66.

16 Zweig 1946 (1936); Engelse ed. 1979, p. 295-296.

17 Schuyt 1997, p. 169; zie ook: Van Dale, *Grootwoordenboek van de Nederlandse taal*, 2005, p. 3622, lemma ‘Tolerantie’.

18 King 1976, p. 21.

Het voordeel van deze, enigszins samengestelde, definitie van tolerantie, is dat ik nu ook een duidelijke omschrijving kan geven van *intolerantie*, namelijk: “het samengaan van een negatieve houding met het juist wél voltrekken van een negatieve handeling” (King, idem).¹⁹ Deze negatieve handeling kent veel gradaties: van gemene, hatelijke opmerkingen, beledigingen, sociale uitsluiting al of niet gevolgd door juridische discriminatie, tot fysieke opsluiting, onderdrukking via gevangenschap, fysieke mishandeling, marteling en moord en vernietiging van vele mensenlevens, zoals bij de vroegere ketterverbrandingen en de *auto de fè* tijdens de Spaanse Inquisitie (vanaf 1391, daarna officieel door paus Sixtus de Vierde opnieuw afgekondigd in 1478; en pas afgeschaft in 1834). Voor de hedendaagse samenlevingen denk ik zelf vooral aan het lot en het leven van Navalny en vele van zijn mede-lotgenoten en voorgangers.²⁰

Met deze omschrijving van gradueel toenemende intolerantie kan ik aangeven hoezeer polarisatie en intolerantie met elkaar samenhangen en tegelijk haat en wantrouwen verspreiden in een samenleving, die nog steeds ervan uitgaat dat ‘men elkaar vertrouwen kan’. De verwachting van premier Schoof, dat “een beetje méér tolerantie” polarisatie zal verminderen, gaat geheel voorbij aan hoe de donkere dampen, die de bewust gecreëerde polarisatie verspreidt, het vertrouwen in democratie en andere maatschappelijke instellingen in niet meer dan 15 jaar tijd konden verminderen en vergiftigen. Er zijn altijd grenzen aan tolerantie: moet men tolerant blijven tegenover intolerantie die een beschaafde samenleving wil vernietigen? Is er in de moderne democratie een plaats voor politieke partijen, die ernaar streven de democratie teniet te doen? Wanneer en onder welke maatschappelijke en politieke omstandigheden dient men niet meer tolerant te zijn ten aanzien van elke vorm van intolerantie? De machtsgreep van Hitler in januari 1933 was zo’n grens. Na de gruwelijke Tweede Wereldoorlog werd door de Verenigde Naties in 1948 de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens* aangenomen. Deze bevatte heel duidelijke grenzen voor grove schendingen van een voor ieder gelijkelijk geldende ‘menselijke waardigheid’.

POLARISATIE ALS ONTBINDENDE KRACHT IN DE SAMENLEVING

Polarisatie staat tegenover pluralisme. ‘Polarisatie’ werd door de Duitse psychiater F. Hacker omschreven als:

*het produceren, bevestigen en versterken van elkaar uitsluitende tegenstellingen, die onverzoenlijk tegenover elkaar blijven staan en naar een botsing streven. Al of niet opzettelijk worden bestaande of groeiende conflicten toegespijt tot een ‘of-of-situatie’, die geen andere keuze laat dan triomf of nederlaag.*²¹

In dit streven naar vereenvoudiging tot of-of-situaties staat polarisering lijnrecht tegenover pluralisme. Pluralisme betekent:

dat er complexe, gelaagde en naar alle kanten uitwaaierende gezichtspunten bestaan over bepaalde problemen van de werkelijkheid. Deze veelvoud van

19 King, p. 55.

20 Navalny 2024.

21 Hacker 1971, p. 138.

*gezichtspunten vragen dikwijls om gelaagde en complexe oplossingen, die vereisen dat conflictspanningen voorlopig verdragen worden, gecompliceerde kwesties nog opengehouden en verschillende alternatieven worden beproefd.*²²

Deze omschrijvingen van Hacker uit 1972, naar aanleiding van de op drift geraakte maatschappelijke tegenstellingen in dat decennium, geeft naar mijn mening onze ingewikkeld geworden samenleving en democratie anno 2010 - 2025 nog steeds goed weer, met dien verstande dat het polariserende antwoord op die complexe werkelijkheid steeds aantrekkelijker geworden is, namelijk door vereenvoudiging. Simplificatie van de reële werkelijkheid, die de menigvuldigheid van redenen en oorzaken reduceert tot één enkele reden en oorzaak, die vervolgens als de enige echte wordt ingehaald; alle andere oorzaken en redenen worden dan als onbelangrijk, niet essentieel, als onbetekenend verworpen. Wie de ontwikkeling van het populisme in vele westerse democratieën nauwlettend heeft gevolgd, ziet vele herkenbare kenmerken. Ik noem naast deze ontkenning van multicausaliteit van maatschappelijke problemen, andere neigingen, zoals de overheersende neiging tot generaliseren (altijd spreken over 'het volk'). Er vindt in het polariserend populisme stelselmatig een *pars-pro-toto* denken en spreken plaats: de sprong van deel naar geheel, van 15-25 % van de kiezers naar het gehele volk, dat precies wil wat de autocraat eerder al langdurig heeft verkondigd.

Polarisering bestaat bij de gratie van een *gegeneraliseerd wantrouwen* en dit toenemend wantrouwen jegens 'de anderen' en jegens 'de' overheid ondermijnt een ook bestaand geeneraliseerd *vertrouwen* in de samenleving. Wie polarisatie wil vermijden, doet het beste om de kenmerken van polarisatie te herkennen en openlijk te benoemen en er dan niet zelf aan mee te doen, zelf niet in de valkuil van de polarisatie te stappen. Dat wil zeggen: niet mee te doen aan grof generaliseren van maatschappelijke groepen, aan wie je een hekel hebt; geen stereotyperingen ontwikkelen als 'tuig van de richel' over journalisten en 'de linkse kerk' als die allang leeggelopen is. Polarisatie valt snel te herkennen aan het veelvuldig gebruik van de overtreffende trap en aan een stevast overdrijvend taalgebruik. Dit hyperbolisme gaat ook vaak gepaard met zelfprijzend bakmeel (denk aan Trump: "I was the best president ever of the whole history of the United States"). Het gaat erom geen vijandbeelden te scheppen, maar te blijven spreken van politieke tegenstanders, opposenten, collega's in het parlement; ook anderszins niet te schelden in het parlement – net als vloeken in de kerk hoor je dat eenvoudigweg niet te doen. Het ondermijnt het onderling vertrouwen van leden van het parlement én van het vertrouwen in het parlement bij grote delen van de bevolking. Polarisation wordt tevens gekenmerkt door valse historische vergelijkingen te gebruiken, zoals de vergelijking van het kamerlid Baudet van de Europese Unie met Hitler-Duitsland. Dit alles zijn de *ontbindende* krachten van politieke en maatschappelijke polarisatie, splijtende springstof voor geciviliseerde samenlevingen.

Al meer dan 15 jaar spreekt de alleen-heersende leider van de politieke partij die nu de meeste vertegenwoordigers heeft in de huidige regering – officieel de vertegenwoordiging van de gehele Nederlandse samenleving – over een nep-parlement en een nep-rechterlijke macht. De langdurige blootstelling aan ondermijnende 'haatspraak' en 'kwaadspraak'

en andere in overtreffende trap gegoten uitingen, hebben het onderling vertrouwen tussen groepen en samenspraak tussen personen in de samenleving ondergraven, tegenspraak en argumentatie weggedrukt. Hoe het maatschappelijke vertrouwen kan worden teruggevonden wordt steeds moeilijker en onduidelijker, zo lang men niet terugkeert naar realisme in politiek en samenleving: de problemen benoemen zoals ze in alle redelijkheid – niet feitenvrij – kunnen worden benoemd en geanalyseerd. Slechts door aan waarheidsgetrouwheid vast te houden kan de democratie beschermd worden tegen grove aanvallen en slechte besluitvorming.²³ Het heden maakt somber; de toekomst is in duisternis gehuld. Vertrouwen houden in medemensen en medemenselijkheid; vertrouwen schenken aan redelijke en eerlijke medeburgers; ophitsende taal wantrouwen en bestrijden, misschien brengt de *fiduciaire attitude*, waaraan ik in deze bijdrage heb herinnerd iets meer vertrouwen in de samenleving van de toekomst.

CONCLUSIES

De eerste conclusie die ik zelf wil trekken is dat intolerantie door de hele geschiedenis heen, dus ook in de huidige 'nieuwe werkelijkheid', voortkomt uit een sociaal-politiek bestel, dat geleid wordt door een *verpersoonlijkt* leiderschap, dat gesteund wordt door een groep van intimi naast een veel grotere groep van volgelingen, die in de greep worden gebracht van de leider (sociale en politieke dwang). Het voorbeeld van Calvijn, Robespierre en het hedendaagse Poetin-regiem voldoen hieraan. Poetin en al zijn bewonderaars in westerse democratieën kan men zien als de navolgers van zestiende en zeventiende-eeuwse vorsten, alleenheersers die staatsdwang, geloofsdwang én groepsdwang combineren, met alle macht, en met plutocratie en corruptie om hen heen. Ik zou niet meer willen spreken over populisme als probleem, ik benoem de beweging die geheel democratisch Europa nu bedreigt met wat het in feite is: een onbegrensd streven naar een alléénheerschappij (autocratie), waaraan het gehele volk zich zal moeten onderwerpen.

Een tweede conclusie wordt geboden door de Amerikaanse filosoof John Rawls, in de tweede helft van de 20e eeuw:

*We moeten de duidelijke lessen trekken van onze politieke geschiedenis sinds de Reformatie en de godsdienstoorlogen, namelijk dat we de veelheid (plurality) van conflicterende overtuigingen, die door de leden van een democratische samenleving worden uitgedragen, dienen te erkennen en er mee leren om te gaan.*²⁴

Politieke besluitvorming via democratische instellingen en het eenheid brengende rechtssysteem hebben de taak en de rol van een eenheid-brengende godsdienst overgenomen, gebaseerd op een weloverwogen theorie van pluraliteit.

Polarisation is van alle tijden, zoals ik heb willen laten zien aan de hand van hevige godsdienstige tegenstellingen en godsdiensttwisten in Europa. Waar liggen de oorzaken en bronnen van polarisation, godsdienstig, politiek, cultureel? Verwissel in mijn voorbeeld het begrip 'godsdienst' in 'politiek' en 'strijd om het ware geloof' in 'de strijd om politieke

22 Hacker idem.

23 Rosenfeld 2019.

24 Rawls 1999, p. 421-448.

macht en invloed' en je ziet het fanatisme in de hedendaags politiek en maatschappij. Het is de hoogste tijd de kenmerken van polarisatie in onze moderne samenleving hardop te benoemen. Wie de ontwikkeling van het populisme in vele westerse democratieën nauwlettend heeft gevolgd, ziet veel herkenbare kenmerken, die polarisering in de hand hebben gewerkt. Ik noem nog eens de gulzige en denigrerende generalisaties over sociale categorieën en over zich emanciperende groepen: 'de' homo's, 'de' lhbtq-gemeenschap, 'de' moslims. Zondebokken worden altijd gezocht en snel gevonden. Er zijn ook subtielere kenmerken. Vooral als men goed op taaluitingen let, overheerst de overdrijvende trap, de versterking. Veel van deze kenmerken van polarisatie gaan samen met fanatisme en groepsdwang, dat niet onderdoet voor de zestiende-eeuwse geloofsdwang. Deze opsomming maakt een mens somber, maar de neiging om te generaliseren wordt ook mij soms te machtig (vrij naar Menno ter Braak). Misschien heb ik dat in deze tekst ook al te veel gedaan.

Is er nog hoop? Is een omslag naar een samenleving en een democratie mogelijk, waar de pluraliteit van minderheden en meerderheden weer wordt erkend en gewaardeerd? Moderne democratieën moeten door een diep doorleefde theorie van pluraliteit geschraagd worden. Zelf kan ik mij goed vinden in de *deep-pluralism*-theorie van William Conolly,²⁵ die de gehele natuur en het universum gekenmerkt acht door pluraliteit, door volheid en veelheid, een plenum. Daaruit leidde Conolly inzichten af voor de ordening van een vrije, pluralistische en democratische samenleving, een samenleving gebaseerd op vertrouwen, vrijheid en moreel besef. Deze *Trias Societatis* vormt de grondslag van elke samenleving en is tevens de noodzakelijke voorwaarde van de *Trias Politica* en van het behoud van de rechtsstaat.

LITERATUUR

- Banfield, E. 1958. *The moral basis of a backward society*, Glencoe.
- Berlin, I. 1969. Two concepts of Liberty, in: *Four essays on Liberty*, Oxford 1969.
Nederlandse vertaling T. Ausma, Twee opvattingen van vrijheid, Amsterdam, 1996/2010.
- Broadie, A. 2000. *Why Scottish Philosophy Matters*, Edinburgh.
- Broadie, A. (ed.) 2003. *The Cambridge Companion to the Scottish Enlightenment*, Cambridge.
- Conolly, W.E. 2005. *Pluralism*, London.
- Dale, van 2005. *Grootwoordenboek van de Nederlandse taal*, Utrecht.
- Fleischacker, S. 1999. *A Third Concept of Liberty, Judgment and Freedom in Kant and Adam Smith*, Princeton.
- Fukuyama, F. 1995. *Trust*. New York.
- Hacker, F., 1971. *Aggressie, de verloedering van de moderne wereld*, Bilthoven.

- King, P. 1976. *Toleration*, London.
- Martin, A. von 1962. *Ordnung und Freiheit*, Frankfurt. Ned. editie, *De spanning tussen orde en vrijheid*, Utrecht, Aula.
- Navalny, A. 2024. *Patriot, mijn verhaal*, Amsterdam.
- Offe, C. 1999. How we can trust our fellow citizens, in: M.A. Warren (ed.), *Democracy & Trust*, Cambridge.
- Putnam, R. 1993. *Making democracy work*, Princeton.
- Rawls, J. 1999. The Idea of an Overlapping consensus, in: *Collected Papers*, Cambridge.
- Rosenfeld, S. 2019. *Democracy and Truth, a short History*, Philadelphia.
- Schneider, L. (ed.), 1967. *The Scottish Moralists: on Human Nature and Society, The Heritage of Sociology*, Chicago.
- Schuyt, K. 1997. Continuïteit en verandering in de idee van tolerantie, in: *Alles verandert, opstellen voor Joop Goudsblom*, Amsterdam.
- Schuyt, K. 2023. *Begrensde Tolerantie: over verdraagzaamheid, onverdraagzaamheid en het ondragelijke*, Amsterdam.
- Simmel, G. 1900. *Philosophie des Geldes*, Leipzig; Nederlandse editie *Filosofie van het geld*, Utrecht 2022.
- Smith, A. 2009. *The Theory of Moral Sentiments*, Penguin Books, London.
- Smith, A. 2012. *The Wealth of Nations*, Wordsworth Classics.
- Stewart, M.A. (ed.), 1990. *Studies in the Philosophy of the Scottish Enlightenment*, Oxford.
- Vattkus, S., 1991. *How is Society Possible?* Dordrecht.
- Warren, M.E. (ed.) 1999. *Democracy and Trust*, Cambridge.
- Zweig, S. 1946 [1930]. *Castellion contre Calvin*, Parijs; Engelse editie *The Right to Heresy*, London, 1979.

Hoofdstuk 18

In Europa: Een pleidooi voor meer sociologische aandacht voor Europeanisering en de Europese Unie

Romke van der Veen

GODFRIED EN EUROPA

Het jaarboek 1992/1993 van het tijdschrift 'Beleid en Maatschappij' droeg de titel 'Zorgen in het Europese huis'. Godfried redigeerde niet alleen dit jaarboek, hij schreef daarin ook een hoofdstuk 'De weg naar Anomia. Armoederegimes en levenskansen'. Godfried beschrijft hierin drie armoederegimes, die van Nederland, Engeland en Frankrijk, en de ontwikkelingen daarin. Hij wijst op een toenemende selectiviteit, op een afnemend niveau van voorzieningen en op de toenemende voorwaardelijkheid van het recht op bijstand die zich in alle drie regimes voordoet. Hij vreest dat hierdoor een *dual welfare state* ontstaat: 'voor goed en slecht verzekerden, voor rijken en armen'. Deze verzwakking van sociale rechten gaat gepaard met een verzwakking van sociale bindingen. Dat heeft te maken met het minimaler worden van het sociaal contract, maar ook met het veranderende aanzicht van grote steden door migratiestromen, daardoor ontstane raciale spanningen en het ontstaan van een illegalenvraagstuk. Hij ziet twee richtingen waarin dit zich kan ontwikkelen: naar herstel van sociaal burgerschap door een herformulering van het sociaal contract (door voorwaarden te stellen) of naar een afzwakking van het sociaal contract en een afbouw van sociale rechten. Het laatste is de weg naar *anomia*. Anomie in Durkheimiaanse zin als *a state of society*. Uitsluiting, onderklassevorming en xenofobie tekenen het ontstaan van een 'normloze gemeenschap' waarin de economisch gevestigden zich probleemloos afsluiten van de buitenstaanders. Over de kansen op een nieuw sociaal contract en nieuwe sociale verbanden is Godfried weinig optimistisch. Op Europees niveau is sociaal beleid een ondergeschoven kindje.

Deze thematiek wil ik in dit essay oppakken. Hoe heeft Europa zich de afgelopen decennia ontwikkeld en wat betekent dat voor het sociale gezicht en voor het draagvlak van de Europese Unie? Het voorgaande illustreert de continuïteit in het werk van Godfried. De thema's van armoede, migratie, illegaliteit en stedelijke vraagstukken zijn al vroeg aanwezig en hebben daarna blijvend zijn werk bepaald. Ik pak hier een wat minder centrale draad uit het weefsel van zijn werk op, de rol en ontwikkeling van de Europese Unie in relatie tot deze vraagstukken, omdat ik dit essay ook wil gebruiken om het belang van Europa en de noodzaak voor de sociologie, of breder: de sociale wetenschappen, om zich daar intensief in onderwijs en onderzoek mee bezig te houden te benadrukken.

Dit sluit aan bij een tweede rode draad in de loopbaan van Godfried: zijn inzet voor de sociologie. De sociologie is niet alleen leuk, geeft niet alleen antwoorden op de raadsels van de samenleving, maar is naar mijn mening ook uitermate relevant voor de toekomst van de Europese samenlevingen en de Europese Unie.

Europa en de Europese Unie zijn zo belangrijk omdat veel toekomstige maatschappelijke uitdagingen waarschijnlijk hoge eisen gaan stellen aan ons vermogen tot samenwerking en afstemming. De schokgolven die zich door de internationale economische en politieke orde bewegen en de groeiende klimaat- en energieproblemen dagen Europa uit en vragen onvermijdelijk in toenemende mate om een Europees antwoord. Ook de sociale en politieke veerkracht van Europese samenlevingen staat onder druk – door migratie, vergrijzing, individualisering en polarisatie – en is even noodzakelijk om toekomstige uitdagingen het hoofd te bieden. Ik denk dat dat vraagt om een sociologische visie op Europeanisering en de Europese Unie, naast de nu dominante economische en juridische benaderingen. Eerder heeft de sociologie een rol gespeeld in de ontwikkeling van de nationale verzorgingsstaat en een nationale identiteit en misschien niet altijd een even fraaie, door haar sterke focus op disciplineren.¹ Anno 2025 is de sociologie weer nodig, maar nu vooral om te begrijpen welke maatschappelijke uitdagingen Europeanisering en de Europese Unie met zich meebrengen.

ZORGEN IN HET EUROPESE HUIS: HET SOCIALE GEZICHT VAN DE EUROPESE UNIE

De Europese Unie is vooral een economisch en een juridisch project. Vanaf de start van de Europese Economische Gemeenschap met het verdrag van Rome in 1957 is gewerkt aan het ontwikkelen van een interne markt (eerst voor kolen en staal; de EGKS in 1951) die de hoge transactiekosten van handel tussen nationale staten zou minimaliseren en die tot welvaartsstijging zou leiden. Hiertoe zijn een aantal grote stappen gezet: een Europees monetair stelsel in 1979, de Single European Act in 1986, waarmee onder andere vrij verkeer van goederen, diensten, kapitaal en mensen mogelijk werd, het verdrag van Maastricht in 1992 en de daarop voortbouwende Europese Monetaire Unie in 1999, waarmee de euro tot leven kwam. Het idee hierachter was dat een interne Europese markt zo tot opwaartse convergentie tussen de lidstaten zou leiden. Alle lidstaten zouden ervan profiteren en naar elkaar toe groeien. De economie als motor van integratie. De interne markt is nog steeds niet af. Het recente rapport van de voormalige Italiaanse premier Letta, 'Much more than a market' uit 2024, een advies aan de nieuwe Europese Commissie, zet bijvoorbeeld zwaar in op het vervolmaken van de interne markt om zo een meer duurzame en solidaire Europese economie te stimuleren.

Het Europese Hof van Justitie, dat al vanaf 1952 bestaat, krijgt een centrale rol in de ontwikkeling van de Europese samenwerking, wanneer in 1964 vastgelegd wordt dat het Europees recht boven het nationale recht gaat. Aanvankelijk richtte het Europese Hof van Justitie zich vooral op *fair competition* en de *single market*, maar geleidelijk breidde haar rol zich uit naar de ontwikkeling van grensoverschrijdende sociale en burgerlijke rechten, onder andere via het beginsel van gelijke behandeling.

1 Zie onder andere Gastelaars (1985) over de weinig kritische en 'sociale beheersing' dienende rol van de Nederlandse sociologie in de periode 1925-1968.

De ontwikkeling van de interne markt en de ontwikkeling van het Europese recht hangen samen. De ontwikkeling van markten stimuleert staatsvorming en staatsvorming bevordert markten. Markten bestaan bij de gratie van ordening en zekerheid, van contracten, van de kwaliteit van producten. Alleen de staat is bij machte om een dergelijke ordening en zekerheid te bieden. Deze ontwikkeling heeft zich eerst op nationaal niveau voltrokken en later dus op Europees niveau. Het verschil tussen beide processen is dat het op nationaal niveau om staatsvorming gaat en op Europees niveau om de ontwikkeling van een interstatelijke unie tussen ontwikkelde natiestaten, hetgeen allerlei vragen oproept over de verhouding tussen de nationale soevereiniteit en de macht van de Unie.

Waar het mij hier om gaat is de wijze van integratie die in het Europese project wordt ingezet. Integratie via welvaartsstijging en daardoor gestimuleerde opwaartse convergentie en integratie via de dwang van het dominante Europese recht. Het proces van staatsvorming dat zich eerder op nationaal niveau heeft voorgedaan is breder. Hier vindt integratie ook plaats door uniforme belastingheffing en door de collectieve verdediging tegen dreiging van buitenaf. De dreiging van oorlog is een belangrijke motor van staatsvorming en dus van integratie.² Daarnaast heeft staatsvorming tot natievorming geleid door – niet zonder dwang – een meer uniforme en gedeelde taal en cultuur te laten ontstaan.

Het verschil tussen integratieprocessen op nationaal niveau – het niveau van de lidstaten – en dat op Europees niveau is verder dat het op Europees niveau vooral gaat om negatieve integratie – het neerhalen van (nationale) belemmeringen voor de ontwikkeling van een interne markt – terwijl processen van positieve integratie – de ontwikkeling van algemene, gedeelde regels – op Europees niveau snel stuiten op de grenzen van nationale soevereiniteit.³

Dat betekent dat waar de nationale lidstaten verzorgingsstaten zijn, de Europese Unie dat niet is. De Europese Unie is gebouwd op de principes van subsidiariteit (een besluit mag alleen op Europees niveau genomen worden, als dat niet goed kan op het niveau van de lidstaten), proportionaliteit (de Europese Unie mag niet verder gaan dan nodig is voor het uitvoeren van nieuwe regelgeving) en attributie (de Europese Unie mag alleen regels maken en optreden op grond van bevoegdheden die de lidstaten aan de EU hebben toegekend. Alle andere bevoegdheden behoren toe aan de lidstaten zelf).

De Europese Unie beweegt zich wel in de richting van meer bemoeienis met het domein van de sociale politiek, maar heel voorzichtig en binnen haar begrensde bevoegdheden. Via de zogenaamde *open method of coordination* vindt beleidsvorming plaats via *soft mechanisms*. De Raad van Ministers formuleert algemene doelen en de lidstaten vertalen die in eigen beleid. Afstemming vindt plaats door middel van *benchmarks* en het delen van *best practices*. Vanaf 2010 is hier het zogenaamde Europees semester bijgekomen: het macro-economisch beleid van de lidstaten wordt getoetst op 'onevenwichtigheden' tussen nationale en Europese beleidsdoelen. Het Europees semester resulteert in adviezen aan de lidstaten die ook het sociaal beleid kunnen raken. In Nederland richtten de aanbevelingen zich de laatste jaren bijvoorbeeld op de achterblijvende sociale bescherming van ZZP'ers en op de kwetsbaarheden van het pensioenstelsel. Meer inhoudelijk heeft de Europese

2 Tilly 1992.

3 Kapteyn 1996.

Unie in 2000 met de Lissabon strategie – waar de *open method of coordination* mee samenhangt – gekozen voor een samenhangende en geïntegreerde benadering van economische, sociale en duurzaamheidsdoelen. Zij liet de nationale stelsels van sociale bescherming, die de verantwoordelijkheid zijn van de lidstaten, ongemoeid, maar formuleerde wel een hoger doel dat richting geeft aan het beleid. In 2017 wordt een meer autonome Europese pijler van sociale rechten vastgesteld waarin een aantal algemene beginselen voor het sociaal beleid worden geformuleerd. En bijvoorbeeld in 2022 is in het Europees Parlement een lang omstreden – want behorend tot het domein van de lidstaten en de sociale partners – richtlijn voor een toereikend minimumloon aangenomen, dat geen Europees minimumloon formuleert, maar wel procedures voor de vaststelling van toereikendheid formuleert en collectieve onderhandelingen hierover bevordert.

Kortom: het verzorgingsstatelijke karakter van de Europese Unie neemt langzaam toe, maar staat op gespannen voet met de principes die ten grondslag liggen aan het Europese beleid, de Europese interne markt en de monetaire unie. De logica van collectieve actie die ten grondslag lag aan de ontwikkeling van nationale verzorgingsstaten herhaalt zich niet op Europees niveau. De omstandigheden zijn onvergelijkbaar, collectieve actie komt daarom op een heel andere manier tot stand.⁴ Ik ben ervan overtuigd dat een rol van de Europese Unie op het sociale domein voor de burger betekenisvol kan zijn en draagvlak kan genereren voor de Europese Unie, zoals dat mechanisme ook een rol heeft gespeeld bij de ontwikkeling van nationale verzorgingsstaten. Maar ik denk ook dat de spanning tussen nationale soevereiniteit en Europese integratie dat draagvlak weer ernstig kan ondermijnen.

ZORGEN OVER HET EUROPESE HUIS: HET DRAAGVLAK VOOR DE EUROPESE UNIE

Het resultaat van de eerder beschreven processen van integratie is een sterk als technocratisch ervaren Europees beleid met een hoog TINA (*there is no alternative*) karakter.⁵ Europese integratie vindt vooral plaats via economische en juridische mechanismen die allerlei negatieve maatschappelijke effecten met zich mee kunnen brengen. Lokale economieën en arbeidsmarkten worden opengebroken door het vrije verkeer van goederen en mensen, de uniformerende eisen die de interne markt oplegt aan de productie van goederen en diensten en de arbeidsmigratie die steeds omvangrijker wordt. Op langere termijn en op macroschaal wordt zo de welvaart hoger en vindt opwaartse convergentie plaats. Op korte termijn en op lokale schaal kan het proces ontregelend zijn. De politieke controle op deze processen lijkt beperkt, zowel nationaal als via het Europees Parlement, en de autonome dynamiek wordt als groot ervaren. Ondanks de eerder beschreven pogingen om het sociale gezicht van Europa te versterken, heeft de Europese Unie daarom met een sterke tegenwind in de publieke opinie te kampen.

In Europa voltrekken zich processen die sterk verwant zijn aan Paul Pierson's *new politics*.⁶ Waar Pierson schrijft over de afbouw – *retrenchment* – van bestaand nationaal sociaal

beleid, dat populair is bij velen die van dat sociale beleid afhankelijk zijn en dus een politiek van afbouw electoraal riskant maakt, gaat het in Europa vooral om de spanning tussen het beleid van de lidstaten en de, weliswaar collectief overeengekomen, regels en richtlijnen van de Europese Unie. Die leiden op een andersoortige wijze tot afbouw van bestaand nationaal beleid en stimuleren zo een vergelijkbaar politiek proces van het ontwijken van de schuldvraag – *blame avoidance* – en zwarte pieten. We kunnen dit dagelijks waarnemen, ook in Nederland, wanneer politici nationaal niet de verantwoordelijkheid nemen voor eerder – soms door henzelf – in Europa gemaakte afspraken en de schuld van de negatieve gevolgen van het beleid bij Brussel leggen. We zien dat in optima forma in het landbouwbeleid (stikstof en natuurbeheer), maar ook waar het gaat om bijvoorbeeld marktwerking in de zorg, om kwaliteitsregulering of het asielbeleid.

Ondanks alles is er toch sprake van vooruitgang in het Europese beleid. In het sociaal beleid is die beperkt, maar niet afwezig, zoals eerder geïllustreerd. De Lissabon strategie, de Europese pijler van sociale rechten, en een slim gebruik van de ruimte die de interne markt en het Europese recht, waarin gelijke behandeling een belangrijke plaats inneemt, maken dat onder andere mogelijk. Daarnaast dwingen crises die, door wederzijdse afhankelijkheid tussen de lidstaten, ingrijpende gevolgen voor alle lidstaten kunnen hebben, tot beleidsstappen die eerder voor onmogelijk werden gehouden. *Failing Forward* is het begrip dat hiervoor is gemunt. Onvolkomenheden in de regelgeving of de bevoegdheidsverdeling worden onder druk van externe crises aangepakt⁷ en leiden uiteindelijk tot een 'diepere' integratie. Weer een ander mechanisme is het zogenaamde 'Brussels effect'.⁸ Dat heeft betrekking op de omvang van de Europese interne markt en op het feit dat daardoor andere actoren er belang bij hebben zich te schikken naar de Europese regels zonder dat Europa daarvoor in andere arena's veel werk hoeft te verzetten. Het 'Brussels effect' verwijst oorspronkelijk naar de effecten van de interne markt op actoren buiten Europa, maar ook intern kunnen zich vergelijkbare effecten voordoen.

Het Europese dilemma van integratie en autonomie dat Kapteyn signaleerde is een struikelblok voor verdere integratie van de Europese Unie, maar staat beleidsontwikkeling in de richting van een versterking van de rol van de Europese Unie uiteindelijk niet in de weg. Het zorgt wel voor vertraging en voor politieke onvrede, die in de lidstaten kan worden uitgebuit, maar is toch ook onbedoeld onderdeel van de *checks and balances* tussen de instanties van de Unie en de lidstaten. Dat gezegd hebbende is er nog steeds grond voor zorg. Van de Europese Unie gaat veel gevraagd worden terwijl haar rol omstreden en het draagvlak voor het beleid dat zij voert wankel is.

ZORGEN VOOR HET EUROPESE HUIS: EEN SOCIOLOGISCH PERSPECTIEF OP EUROPEANISERING EN DE EUROPESE UNIE

De Europese Unie is primair een gemeenschappelijke markt, maar dan wel een sociale markteconomie gebaseerd op de beginselen van een democratische rechtsstaat. Deze zin illustreert direct de complexiteit van de Europese Unie: een sociale markteconomie legt

4 De Swaan 1994.

5 Cuperus 2016.

6 Pierson 1994 en 1996.

7 Jones et al. 2021.

8 Bradford 2020.

grenzen op aan de werking van de markt, biedt haar burgers bestaanszekerheid en veronderstelt sociaal overleg en maatschappelijk verantwoord ondernemingsbestuur. Voor een deel vindt dat binnen de lidstaten plaats, zoals dat ook geldt voor democratische besluitvorming en voor de rechtsstaat. De spanning tussen de Unie en de lidstaten zit dus ingebakken in haar doelstellingen en centrale instituties, zoals dat ook bij andere Unies, bijvoorbeeld de Verenigde Staten, het geval is. Net als Brussel is Washington voor veel Amerikaanse burgers ‘ver weg’ en staat ze voor een bestuurlijke elite die te veel macht heeft en te ver afstaat van de gewone burger.⁹ De inherente spanning tussen de Unie en de lidstaten vraagt om prudentie. Het vaak beleden streven naar *an ever closer union* of diepere integratie lijkt een miskenning van die spanning. De Unie zal waarschijnlijk aan draagvlak winnen wanneer er ruimte is voor variatie in het beleid (WRR 2018) en wanneer er ruimte is voor een zekere flexibiliteit en terughoudendheid in wet- en regelgeving.¹⁰

De Europese Unie staat dus niet zozeer voor een dilemma van integratie en autonomie, maar – breder geformuleerd – voor een trilemma tussen de interne markt, de autonomie van de lidstaten en democratische besluitvorming. Dit trilemma vertoont grote gelijkenis met de globaliseringsparadox van Dani Rodrik, die stelt dat mondiale vrijhandel, de natiestaat en democratie niet samengaan. Hij stelt dat in deze paradox slechts twee van de drie keuzes (in verschillende combinaties) samen kunnen gaan.¹¹ Hij pleit voor ‘gezonde globalisering’ (dat impliceert dus een zekere beperking van mondiale vrijhandel) die ruimte biedt voor een bepaalde mate van institutionele diversiteit en ruimte voor nationale democratieën om beargumenteerd af te kunnen wijken van al te dwingende internationale afspraken. Dit sluit aan bij mijn eerdere stelling dat variatie en flexibiliteit vereist is om met het di(tri)lemma om te gaan.

Om te kunnen omgaan met dergelijke keuzeproblemen is kennis over de werking van het Europees beleid en van de Europese samenleving(en) noodzakelijk. En hier komt de sociologie te hulp. De sociologie is niet alleen nodig om de wetenschappelijk blik ook buiten de beleidsarena, de interne markt en het Europese recht te werpen en oog te krijgen voor de doorwerking van de Unie in de Europese samenlevingen (en vice versa), maar de sociologie helpt ook om te begrijpen dat er geen eenvoudige oplossingen bestaan voor de eerder beschreven tegenstellingen. En daarin onderscheidt de sociologie zich van de economie en het recht, die gekenmerkt worden door een zekere ééndimensionaliteit. De oplossing voor economische problemen wordt gezocht in een verbetering van het economisch systeem en van de werking van incentives en de oplossing voor juridische problemen wordt gezocht in het recht. De sociologie kent dergelijke ééndimensionale formules voor de oplossing van maatschappelijke problemen niet. Dat is haar kracht en tegelijkertijd haar kwetsbaarheid. Zoals de toenmalige minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verzuchtte toen Coen Teulings en ik in 1997 onze studie ‘Dilemma’s van sociale zekerheid.

9 Hochschild 2016.

10 Grimm 2015.

11 Ik hanteer bewust het begrip trilemma, omdat dat wijst op de onvermijdelijke wisselwerking tussen de verschillende onderdelen van het trilemma. Een paradox daarentegen is een schijnbare tegenstelling en dat verdraagt zich niet met Rodrick’s stelling dat de paradox onoplosbaar is en dat altijd slechts twee van de drie onderdelen van de paradox kunnen samengaan.

Een analyse van 10 jaar herziening van het stelsel van sociale zekerheid’ overhandigden: “...wat heb ik aan dilemma’s, ik wil antwoorden...”

Er wordt al veel onderzoek naar Europeanisering en de Europese Unie gedaan. Dat onderzoek is vaak landenvergelijkend, gericht op besluitvormingsprocessen in de Europese instituties of gericht op de doorwerking van het Europese beleid. Wat de sociologie daaraan kan bijdragen is een focus op maatschappelijke processen in Europese samenlevingen. Een aanzet daartoe kunnen we ook al vinden in het werk van Godfried, bijvoorbeeld in het project ‘De ongekende stad’ (DOS)¹² waarin hij transnationale migratieprocessen onderzoekt vanuit een sociologische vraagstelling gericht op de logica van migratieprocessen en patronen van integratie. In dergelijk onderzoek staat een maatschappelijk vraagstuk centraal en wordt vanuit dat vraagstuk naar Europa en het Europees beleid gekeken en niet primair andersom. Van dit soort onderzoek hebben we meer nodig. Naast aandacht voor transnationale maatschappelijke processen is bijvoorbeeld ook meer aandacht voor het Europese maatschappelijk middenveld nodig. Het is daar dat het Europese beleid neerslaat en doorwerkt. Uit het werk van bijvoorbeeld Robert Putnam, ‘Making Democracy Work’ (1993) weten we dat de kwaliteit en het succes van democratische besluitvorming in hoge mate bepaald wordt door de kwaliteit van het maatschappelijk middenveld (*the civic community*) bijvoorbeeld gemeten in termen van participatie, samenwerking, vertrouwen en sociale netwerken. Putnam onderzocht het succes van een verandering in het regionaal bestuur in Italië, maar een dergelijke aanpak leent zich ook voor onderzoek naar institutionele veranderingen ten gevolge van het Europese beleid. Een krachtige en publiek gedragen Europese Unie is gebaat bij een veerkrachtig Europees maatschappelijk middenveld. Meer aandacht in de sociologie voor Europeanisering en de Europese Unie impliceert mijns inziens ook dat in het sociologisch onderzoek en de sociologische theorievorming de nationale blik minder dominant wordt en het Europese perspectief dominanter. Steeds meer maatschappelijke of beleidssociologische vraagstukken hebben (ook) een steeds belangrijker wordende Europese dimensie. Door die consequent meer aandacht te geven draagt de sociologie bij aan de aandacht in de publieke ruimte voor Europa en Europese vraagstukken. Die aandacht is nu nog steeds (te) beperkt – niet alleen in de wetenschap – maar is wel voorwaardelijk aan draagvlak voor Europa.

TER AFSLUITING

Eén van de stellingen bij Godfried’s proefschrift ‘Publieke bijstandsgeheimen’ (1990) luidde: “Bernlef’s dichtregel ‘mijn hersenen hangen slap aan de waslijn der verbeelding’ verwoordt mooi de gemoedstoestand van de promovendus die een punt achter zijn laatste zin heeft gezet.” De voortzetting van Godfried’s loopbaan na zijn proefschrift illustreert dat die gemoedstoestand maar zeer tijdelijk is geweest. Na een bijna 45-jarige loopbaan zou een dergelijke stelling waarschijnlijk ook toepasselijk zijn wanneer de hoogleraar Godfried een punt achter zijn indrukwekkende loopbaan zet. Ik wens Godfried en de sociologie toe dat ook nu die gemoedstoestand weer tijdelijk is en dat hij de ruimte en de tijd vindt om ook na zijn emeritaat het belang en het plezier van de sociologiebeoefening uit te dragen. Ik heb daar alle vertrouwen in.

12 Burgers en Engbersen 1999.

LITERATUUR

- Bradford, A. (2020). *The Brussels effect. How the European Union rules the World*. New York: Oxford University Press.
- Burgers, J. en G. Engbersen (1999). (red.) *Illegale vreemdelingen in Rotterdam. De ongekende stad 1*. Amsterdam: Boom.
- Cuperus, R. (2016). De-technocratiseer en repolitiseer de sociaal-democratie! In: Frans Bieckmann en Monika Sie Dhian Ho (red.) *De belofte van een ander Europa. Naar een Europese Unie van Waarde. Het 35^e jaarboek voor de sociaal-democratie*. Amsterdam: Van Genneep.
- Engbersen, G. et al. (1994). *Zorgen in het Europese huis. Verkenningen over de grenzen van nationale verzorgingsstaten*. Amsterdam: Boom.
- Gastelaars, M. (1985). *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*. Amsterdam: SUA.
- Hochschild, A.R. (2016). *Strangers in their own land. Anger and mourning on the American right*. New York: The New Press.
- Grimm, D. (2015). De kracht van terughoudendheid in de Europese Unie, in: L. van Middelaar en Ph. van Parijs (red.) *De stilte na de storm. Hoe we de democratie in Europa kunnen redden*. Tiel: Lannoo.
- Jones, E., R.D. Kelemen and S. Meunier (2021). Failing Forward? Crises and Patterns of European Integration. *Journal of European Public Policy* 28:10, pp. 1519-1536.
- Kapteyn, P. (1996). *The Stateless Market. The European Dilemma of Integration and Civilization*. London: Routledge.
- Letta, E. (2024) *Much more than a market. Speed, security, solidarity. Empowering the single market to deliver a sustainable future and prosperity for all EU citizens*. Brussel
- Pierson, P. (1994). *Dismantling the welfare state*. Princeton University Press.
- Pierson, P. (1996). The new politics of the welfare state. *World Politics*, 48, 143-179.
- Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton University Press.
- Rodrik, D. (2011). *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy*. New York: W.W. Norton & Company.
- Swaan, A. de (1994). Perspectives for transnational social policy in Europe: Social transfers from West to East. In: A. de Swaan (ed.) *Social Policy beyond Borders. The social question in transnational perspective*. Amsterdam University Press.
- Tilly, C. (1992). *Coercion, Capital and European States. AD 990-1992*. Cambridge (Mass.): Blackwell Publishers.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2018). *Europese variaties*. Den Haag: WRR.

Hoofdstuk 19

Fatale omissies, sociologische remedies. De sociologie van het onzichtbare

Aafke Komter

Obviously, the ready solution provided by ascribing un contemplated consequences of action to the inscrutable will of God or Providence or Fate precludes, in the mind of the believer, any need for scientific analysis. Whatever the actual reasons, the fact remains that though the process has been widely recognized and its importance equally appreciated, it still awaits a systematic treatment.¹

Hoe kwam het dat studenten in de tachtiger jaren, actief in de kraakbeweging, gemakkelijk een bijstandsuitkering kregen waarmee zij hun ‘vrijwillige werkloosheid’ konden financieren, terwijl veel oudere, nog gezonde werknemers massaal in arbeidsongeschiktheidsregelingen terecht kwamen? En waarom zorgde de explosieve groei van regels in de Nederlandse verzorgingsstaat juist voor méér in plaats van minder problemen? Deze observaties van de jonge Godfried Engbersen over de onbedoelde gevolgen van beleid inspireerden hem tot zijn boek *Fatale remedies*,² en zouden de grondslag gaan vormen voor de gebieden waarop zijn onderzoek zich ging richten: armoede, langdurige werkloosheid, internationale migratie en grotestedenbeleid.

Van oudsher zijn onbedoelde gevolgen van menselijk handelen en gedrag een centraal thema in de sociale wetenschappen, zoals Engbersen en Van der Veen³ in hun fraaie overzicht laten zien. Zo observeerde De Tocqueville méér, in plaats van minder ellende voor de armen als gevolg van publieke liefdadigheid en verwachtte Marx een strijd tussen maatschappelijke klassen als gevolg van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid. En waar Durkheim een afname zag van het individuele welzijn als onbedoeld gevolg van de toename van collectieve welvaart, meende Weber dat de Protestantse ethiek – eens de motor achter het kapitalisme – zou afzwakken als gevolg van het kapitalisme.

In de belangrijkste sociologische stromingen van de twintigste eeuw keren de onbedoelde effecten van sociaal handelen terug: het functionalisme, het symbolisch-interactionisme, de rationele keuzetheorie en de figuratiesociologie. Norbert Elias zag de studie van ongestuurde maatschappelijke langetermijnprocessen zelfs als hoofdtaak van de sociologie.

1 Merton 1936, p. 894.

2 Engbersen 2009.

3 Engbersen en Van der Veen 1992.

Klassieke sociologische concepten als de 'self-fulfilling prophecy', 'latente functie', 'stigma' en het 'prisoner's dilemma' hebben hun wortels in onbedoelde gevolgen van menselijk handelen.

Godfried Engbersens interesse in de onzichtbare, maar daarom zeker niet minder invloedrijke ongeplande langetermijnprocessen resoneerde met mijn eigen belangstelling voor de onbedoelde gevolgen van het principe van wederkerigheid, een van de meest basale sociologische principes van menselijke samenleving. Omdat wederkerigheid zijn wortels heeft in de evolutiebiologie, eerst wat meer over deze evolutionaire achtergrond, te beginnen bij het onderscheid tussen proximale enultieme verklaringen.

PROXIMALE EN ULTIEME VERKLARINGEN

Het verklaren van gedrag begint met de vraag naar de directe, nabije oorzaak, bijvoorbeeld de werking van stoffen in de hersenen (bijvoorbeeld het 'verliefdheidshormoon'), iemands psychologische motieven, de interactie met een andere persoon, de invloed van socialisatie en cultuur. Dit zijn proximale verklaringen. Ultieme verklaringen gaan over 'cui bono': waar is het gedrag (van plant, dier of mens) goed voor, hoe heeft het zich op termijn kunnen handhaven? De evolutietheorie wijst dan op selectiedruk als verklaring.

Meer dan in het sociologische onderscheid tussen bedoelde en onbedoelde gevolgen worden in dit evolutie-biologische onderscheid bepaalde dimensies expliciet gemaakt die in sociologische analyses vaak onderbelicht blijven: het verschillende aggregatieniveau en de tijdsdimensie van beide soorten verklaringen. Proximale verklaringen bevinden zich in het hier en nu,ultieme verklaringen gaan over de onbedoelde gevolgen in historisch tijdsperspectief: waarom zijn bepaalde, ooit functionele gedragingen door de tijd heen op groepsniveau in stand gebleven?

Net zoals in de natuurlijke evolutie is sociale en culturele evolutie het gevolg van de aanpassing van individuen en groepen aan sociale, ecologische en technologische ontwikkelingen in hun omgeving. Net als bij andere primaten is ook bij mensen sociaal gedrag de motor van hun evolutie. De sterke band tussen ouders en hun nakomelingen, de vorming van allianties tussen verwanten en sociale mechanismen ter verdediging van de eigen groep tegenover potentiële vijanden van buiten – zich uitend in onderlinge solidariteit – liggen aan de basis van menselijke evolutie.

Heel veel sociaal gedrag valt te analyseren met behulp van het onderscheid tussen de proximale enultieme invalshoek. Het meest voor de hand liggende voorbeeld is seks: proximaal gemotiveerd door plezier, en uiteindelijk leidend tot voortplanting (bedoeld of onbedoeld). Verder kun je denken aan het ontstaan van verwantschapsstructuren, het incesttaboe, sociale netwerken en hiërarchieën, conflicten tussen groepen: de primaire motivaties houden onbedoeld de resulterende structuren en patronen in stand.

Misschien wel de meest overtuigende illustratie is de ontwikkeling van empathie en altruïsme. Hoewel altruïsme vaak wordt gezien als iets uniek menselijks omdat het een beroep zou doen op 'hogere' cognitieve vermogens, zijn deze vermogens geëvolueerd uit primitievere mechanismen die je ook bij allerlei diersoorten aantreft. Een sociaal-evolutionair perspectief maakt de historische continuïteit tussen vormen van empathie, altruïsme en wederkerigheid bij dieren en bij mensen zichtbaar.

EMPATHIE

Empathie is een van de meest fundamentele voorwaarden voor overleving van zowel dieren als mensen. Meer dan honderd miljoen jaar geleden hebben zich in de prefrontale cortex van zoogdieren hersengebieden ontwikkeld die de sociaal-emotionele kern van empathie gingen vormen. Niet alleen primaten, maar ook olifanten en dolfijnen zijn met dit mechanisme toegerust in de vorm van een algemene gevoeligheid voor de nood of de behoefte van andere individuen, zelfs voor leden van een andere dan hun eigen soort. Primatoloog Frans de Waal onderscheidt verschillende niveaus van empathie, waarin steeds complexere cognities een rol gaan spelen.⁴

Het begint allemaal met het vermogen het zelf van de ander te onderscheiden, vermoedelijk in de eerste interacties tussen ouders en hun nakomelingen. Herkenning van een emotionele toestand van een ander stimuleert automatisch en onbewust hersenactiviteit van deze 'emotionele kern'. Het verschijnsel van 'emotionele besmetting' – het overnemen van emoties van een ander wezen – illustreert dit: baby's gaan huilen wanneer ze een andere baby horen huilen, mensen (en apen) gaan gapen wanneer ze een ander zien gapen en ze voelen verdriet bij het zien van verdriet van een ander. Chimpansees tonen hun empathie op vele manieren, bijvoorbeeld door een gewond dier te strelen of het op de rug te kloppen, of voedsel met een hongerige soortgenoot te delen.⁵

De Waal⁶ vergelijkt de ontwikkeling van empathie met een Matroesjka-poppetje. In dit model wordt de basale emotionele kern telkens door een andere, verder geëvolueerde laag omringd. Het kleinste poppetje is de sociaal-emotionele kern, het automatische proces van emotionele herkenning dat mensen delen met veel andere soorten. Daaromheen bevindt zich een volgende laag, waarin meeleven met anderen – zich uitend in bezorgdheid en troosten – centraal staat. De buitenste laag is die van het perspectief nemen, het standpunt van de ander kunnen zien; van hieruit kan gerichte hulp of zorg ontstaan. Het model van het Matroesjka-poppetje laat zien dat bij de evolutie van empathie het oude bewaard blijft in het nieuwe. Ook in onze meest rationele en bedachtzame reacties op anderen zijn kernprocessen werkzaam die we delen met jonge kinderen, andere primaten, en andere diersoorten. Primaire emoties zoals angst, verdriet, woede, frustratie grijpen ons letterlijk naar de strot, maar in het sociale verkeer proberen we die doorgaans te beheersen.

ALTRUISME EN WEDERKERIGHEID IN DE DIERENWERELD

In de biologie wordt altruïsme gedefinieerd als gedrag dat het Hwelzijn van de ontvanger bevordert terwijl het de uitvoerder van het gedrag 'iets kost'. Concreet altruïstisch gedrag, gericht op andere dieren die in nood verkeren of pijn hebben komt voort uit empathie, het proximale mechanisme achter altruïstisch gedrag.

Zo beschrijft Frans de Waal hoe een ouder vrouwtje met artritis door een jongere aap naar boven in een klimrek werd geduwd, waar verschillende apen bij elkaar zaten voor een vlooisessie. Wanneer een aap in gevaar is, worden waarschuwingskreten geslaakt en

4 De Waal 2008.

5 De Waal 2009.

6 De Waal 2008.

schieten anderen te hulp. Hoewel chimpansees bang voor water zijn, redden ze soms toch soortgenoten die dreigen te verdrinken. Bekend is ook het troost- en verzoeningsgedrag onder chimpansees, dat De Waal als een van de eersten documenteerde.⁷ Na een onderling, soms gewelddadig conflict raken chimpansees elkaar op een niet-vijandige manier aan als om het ‘goed te maken’: elkaar kussen of de armen om elkaar heen slaan.

Verwantschapsaltruïsme en wederkerig altruïsme bij primaten

Vanuit evolutionair gezichtspunt is goed te begrijpen dat altruïsme allereerst zal uitgaan naar verwanten. De vanzelfsprekende motivatie om je verwanten te helpen heeft onbedoeld overlevingswaarde: het helpen van verwanten is genetisch ‘voordelig’ omdat het bijdraagt aan het verspreiden van jouw genen. In de woorden van Frans de Waal: ‘Kindness towards one’s kin is viewed as a genetic investment, a way of spreading genes similar to one’s own. Assisting kin thus comes close to helping oneself.’⁸

Ook hulp bieden aan niet-verwanten komt onder apen op grote schaal voor. Een van de meest bekende voorbeelden van wederkerig altruïsme is het onderlinge vlooiën. Apen houden via een soort ‘morele boekhouding’ bij door wie ze eerder zijn gevlooid. Als je weigert een individu te vlooiën dat jou eerder gevlooid heeft, betekent dat het einde van de relatie. Ook voedsel delen en hulp bieden zijn onderhevig aan de regels van wederkerigheid. De onderlinge hulp en zorg leveren de apen op termijn voordeel op, wanneer zij op hun beurt ontvangers van hulp worden. Als je een van een ander ontvangen gunst niet ‘terugbetaalt’, zul je zelf geen gunsten meer ontvangen van dat individu. Ook negatieve wederkerigheid komt voor bij chimpansees: oog om oog, tand om tand. Chimpansees hebben een gevoel voor rechtvaardigheid en eerlijkheid, en neigen ertoe om (direct of indirect) wraak te nemen op gierige of niet-behulpzame individuen.⁹

Wederkerig altruïsme bij chimpansees berust op een complex cognitief mechanisme dat niet alleen gebaseerd is op de herinnering van gegeven en ontvangen gunsten, maar ook op het vermogen om familie, vrienden en vijanden van elkaar te onderscheiden. De apen ontwikkelen vertrouwen jegens verwanten en vrienden en zijn in staat om *free-riders* te weren of te straffen. Het voordeel van altruïstisch gedrag blijft doorgaans buiten hun cognitieve horizon omdat het zich niet onmiddellijk, maar op een later punt in de tijd voordoet, waardoor er geen verbinding met de oorspronkelijke handeling meer gevoeld wordt. Altruïsme wordt niet gemotiveerd door de onvoorziene gevolgen ervan; eenmaal geëvolueerd wordt het een autonoom motief zonder verbinding met het ultieme gevolg.

Wederkerig altruïsme bij andere diersoorten

Wederkerig altruïsme is niet beperkt tot primaten, maar komt ook voor bij vampier-vleermuizen, bepaalde soorten vogels en dolfijnen, om maar een paar voorbeelden te noemen. Vampiervleermuizen voeden zich ’s nachts met het bloed van grotere dieren, zoals

koeien.¹⁰ Aangezien niet elke vleermuis erin slaagt om bloed te vinden en vleermuizen zonder bloed binnen drie dagen sterven, lossen ze dit probleem op door samenwerking: diegenen die wel bloed hebben gevonden, hevelen dit over in de bek van vleermuizen die geen voedsel hebben gevonden.

Bij een volgende gelegenheid zullen de ontvangers bloed teruggeven aan de dieren die hen eerder hebben geholpen, en omgekeerd weigeren ze vleermuizen te helpen die in het verleden niet hun bloed met hen hebben gedeeld. Net als chimpansees zijn ook vleermuizen in staat *free-riders* te herkennen en te verdrijven uit het systeem. Blijkbaar kunnen ook zij zich de geschiedenis van hun relaties met andere vleermuizen herinneren. Wanneer de korte termijn voordelen van het bieden van hulp opwegen tegen de kosten voor de gever, ontstaat op langere termijn een stabiel systeem van wederkerig altruïsme.

Ook bepaalde vogelsoorten vertonen hulpgedrag. Niet aan elkaar verwante kauwtjes blijken voedsel met elkaar te delen, gedrag dat functioneel is voor het aangaan en handhaven van sociale relaties tussen de vogels.¹¹

Een laatste voorbeeld is het altruïsme van dolfijnen. Deze dieren vertonen een algemene gevoeligheid voor de nood van andere wezens, ongeacht of ze tot dezelfde of een andere soort behoren.¹² Ze bieden hulp aan andere dieren, inclusief mensen in nood, bijvoorbeeld door ze naar de oppervlakte van de zee te dragen. Het ondersteunende dier voedt zich gedurende de hulpactie meestal niet, en getroost zich daarbij dus nog een extra opoffering. Blijkbaar is er sprake van een diffuse notie van indirecte en uitgestelde wederkerigheid: op termijn zal dit gedrag beloond worden, hetzij door een soortgenoot hetzij door een lid van een andere soort.

Het evolutionaire klimaat voor wederkerig altruïsme voor zowel mensen als dolfijnen is op vergelijkbare wijze ontstaan. Een sterke dreiging van roofdieren in het geval van dolfijnen, en een invasie in de savannen voor de voorlopers van de *homo sapiens*, zorgden in beide gevallen voor samenlevingen met een hoge mate van onderlinge afhankelijkheid. Naarmate de onderlinge afhankelijkheid door dreiging van buitenaf groter wordt, nemen zowel de kosten als de baten van interacties met anderen toe. In evolutionaire termen betekent dit dat interacties dan een groter effect op overlevingskansen hebben. Onder invloed van selectiedruk in een dreigende omgeving verbeteren geheugen en leervermogen en worden emotionele systemen complexer.

Altruïsme vindt dus zijn evolutionaire oorsprong in een aangeleerd sociaal begrip van hoe individuen die van elkaar afhankelijk zijn zich ter wille van hun overleving het beste kunnen gedragen jegens hun mede-individuen. Hoe deze ‘altruïstische basis’ via onbedoelde gevolgen doorwerkt in menselijk gedrag zien we hierna.

WEDERKERIGHEID IN DE MENSENWERELD

Een mooie illustratie van het wederkerighedsprincipe geeft antropoloog Bronislaw

7 De Waal en Van Roosmalen 1979.

8 De Waal, 2001 p. 317.

9 De Waal 1996.

10 Wilkinson 1984.

11 De Kort, Emery en Clayton 2003.

12 Connor en Norris 1982.

Malinowski¹³ in zijn beschrijving van de *Kula*, de ceremoniële uitwisseling van geschenken door de bewoners van de Trobriand-eilanden bij Nieuw-Guinea. De eilanden vormen een gesloten circuit. Langs dit circuit reizen twee soorten voorwerpen steeds in tegenovergestelde richting. Kettingen van rode schelpen bewegen met de klok mee, terwijl armbanden van witte schelpen de andere kant uit gaan. Na enige tijd ontmoeten de voorwerpen van beide soorten elkaar, en worden ze tegen elkaar uitgewisseld. Het duurt tussen de twee en de tien jaar voordat elk voorwerp de volledige ronde langs alle eilanden heeft gemaakt.

Deze praktijk laat zien dat het niet om de voorwerpen gaat maar om de uitwisseling zelf, het principe van geven en nemen. Essentieel is dat de *Kula*-giften in beweging blijven. Wanneer iemand een gift te lang in bezit houdt, krijgt die persoon een slechte naam. Iemand die iets in zijn bezit heeft, wordt geacht dit te delen met anderen, het door te geven.

Een ander voorbeeld van een giftcyclus is te vinden in Marcel Mauss' essay over de gift,¹⁴ waarin hij de gewoontes en tradities van de oorspronkelijke bewoners van Nieuw Zeeland, de Maori, beschrijft. De Maori kennen een woord *hau* dat geest betekent, in het bijzonder de geest van de gift. Terugkerend uit het bos waar ze vogels gedood hebben geven de jagers van deze stam een deel van hun buit aan priesters, die de vogels op een heilig vuur roosteren. Nadat ze er iets van hebben gegeten, houden de priesters een offerceremonie waarin ze de *hau*, in de vorm van een deel van de vogels, teruggeven aan het bos, waar het geacht wordt een nieuwe overvloed van vogels te produceren die dan weer door de jagers gedood zullen worden. Net als bij de *Kula* is er een cyclus van giften: het bos geeft zijn rijkdommen aan de jagers, de jagers geven deze aan de priesters en de priesters geven ze weer terug aan het bos. De geest van de gift, *hau*, kan alleen in leven gehouden worden door hem terug te geven aan de plek waar hij vandaan komt. De *hau* schept wederzijdse verplichtingen.

Volgens Mauss bestaan er geen 'vrije giften': '(..) generosity and self-interest (..) are linked in giving.'¹⁵ Net als bij chimpansees, vampiervleermuizen en dolfijnen is elke gift een mengeling van altruïsme en eigenbelang, in de zin dat het proximaal wordt gemotiveerd door een subjectieve behoefte, maar uiteindelijk onbedoeld leidt tot een systeem van wederzijdse verplichtingen en sociale gemeenschap.

Behalve biologen en antropologen hebben ook sociologen als Georg Simmel¹⁶ en Alvin Gouldner¹⁷ op het fundamentele sociale belang van wederkerigheid gewezen. Zo benadrukte Simmel de morele en sociale betekenis van trouw en dankbaarheid voor het in stand houden van sociale relaties en analyseerde Gouldner de 'norm van wederkerigheid' als een mechanisme om sociale relaties te beginnen. Bewuste of onbewuste verwachtingen van wederkerigheid brengen niet alleen relaties tot stand, ze stabiliseren ook bestaande relaties door ze tot op zekere hoogte voorspelbaar te maken.

13 Malinowski 1987 [1922].

14 Mauss 1990 [1923].

15 Mauss 1990 [1923], p. 68.

16 Simmel 1950 [1908].

17 Gouldner 1960.

Patronen van wederkerigheid en altruïsme bij dieren tonen een duidelijke continuïteit met die bij mensen, zowel in de proximale motivatie – empathie, gegeneraliseerde gevoeligheid voor de nood van andere individuen –, als in de ultieme, onbedoelde gevolgen –, het ontstaan van sociale relaties, samenwerking en solidariteit.¹⁸

WEDERKERIGHEID: PRINCIPE VAN UITSLUITING

In het voorafgaande kwamen vooral de positieve, samenbindende aspecten van wederkerige uitwisseling naar voren, maar het principe van wederkerigheid kan ook uitsluiting tot gevolg hebben.¹⁹ Aan het begin van de twintigste eeuw observeerde Simmel al dat sociale banden noodzakelijkerwijs ook scheiding en uitsluiting impliceren, namelijk van diegenen die niet bij de groep horen en die daardoor niet deelnemen aan de groepsactiviteiten. Solidariteit met verwanten en groepsgenoten en uitsluiting van 'anderen' zijn daarom twee zijden van dezelfde medaille.

In een onderzoek naar het geven van zowel materiële, als immateriële geschenken, zoals hulp en zorg, bestudeerden we patronen van wederkerigheid.²⁰ Behalve naar de invloed van de aard van de sociale relatie, sociale klasse, sekse en leeftijd, keken we ook naar specifieke categorieën respondenten, zoals gepensioneerden, huisvrouwen, studenten en werklozen. Allereerst kwam de positieve kant van wederkerigheid naar voren: diegenen die het meest geven – studenten en huisvrouwen – zijn ook de grootste ontvangers. Een verklaring is dat studenten het meest actief zijn in de vorming van sociale netwerken, terwijl huisvrouwen zich relatief vaak bezighouden met het rituele geven (verjaardagen, geboorten, huwelijk etc.).

Maar wederkerigheid blijkt ook een selectief karakter te hebben. Zo vonden we een bevestiging van het verwantschapsaltruïsme dat we ook bij apen zagen. Ouders en andere familie bleken meer dan twee keer zoveel hulp te ontvangen als vrienden. Diegenen die weinig of geen familie hebben, zijn dus duidelijk in het nadeel als het gaat om dagelijkse hulp en zorg. Een andere bevinding was dat mensen met kinderen hun vrienden en andere familiekring minder helpen dan mensen zonder kinderen: directe familie, de eigen ouders en kinderen gaan voor.²¹ Duidelijke tendensen tot uitsluiting kwamen aan het licht bij juist die categorieën die vaak toch al kwetsbaar zijn. Werklozen gaven niet alleen het minst, maar ontvingen ook minder dan alle andere categorieën. Behalve hun geringe financiële middelen spelen waarschijnlijk ook hun minder uitgebreide sociale netwerken daarbij een rol. Ook gepensioneerden bleken relatief weinig te geven en te ontvangen. Vergeleken met studenten zijn gepensioneerden vermoedelijk ook minder actief betrokken in sociale netwerken.

Selectieve wederkerigheid blijkt uit de keuze van partners bij de uitwisseling van geschenken; mensen kiezen vooral – waarschijnlijk grotendeels onbewust – die sociale partners die 'aantrekkelijk' voor ze zijn, omdat ze mogelijk iets terug zullen geven. Het

18 Komter 2007 en 2010.

19 Komter 1996 en 2001.

20 Komter en Schuyt 1993.

21 Komter en Vollebergh 2002.

principe van wederkerigheid bevoordeelt diegenen die al in een voordelige positie zitten, terwijl de sociaal zwakkeren juist minder ontvangen: het welbekende Matthëus-effect.²² Wie goed doet, goed ontmoet, maar wie dat door omstandigheden niet of minder doet, betaalt daarvoor een prijs.

TOT SLOT

Menselijk handelen zoals dat vorm krijgt in beleid heeft onbedoelde gevolgen. Dit geldt ook voor sociaal gedrag in bredere zin, zoals het evolutionaire perspectief aantoon. Een korte termijnanalyse van menselijk handelen en gedrag houdt de onbedoelde gevolgen op langere termijn uit het zicht, terwijl nu juist dat laatste perspectief kan verklaren waarom bepaald gedrag is ontstaan en in stand blijft. De evolutionaire ontwikkeling van empathie naar vormen van altruïsme en wederkerigheid, uitmondend in samenwerking en sociale gemeenschap, illustreert dit.

Maar niets van dit alles is door mensen zo ‘bedoeld’: de oorspronkelijke evolutionaire processen zijn immers willekeurig, blind, ongepland. De evolutie van sociaal handelen en gedrag bestaat bij de gratie van onbedoelde gevolgen, waaruit geleidelijk aan sociale structuren en patronen ontstaan. Beleid, daarentegen, wordt gemaakt vanuit bewuste bedoelingen om bepaalde structurele resultaten te bereiken. Een belangrijke oorzaak van negatieve onbedoelde gevolgen is dat onvoldoende is nagedacht over de mogelijke gevolgen op de langere termijn, zowel van het beleid zelf als de uitvoering daarvan. Politieke opportuniteit, financiële overwegingen en de verwachte (on)populariteit bij de kiezer sturen het beleid stevast in de richting van de korte termijn.

Als gevolg van een keten van ongeplande menselijke (re)acties raken beleidsmaatregelen vaak fataal verstrikt in de onvoorziene complexiteit van de sociale werkelijkheid en de wirwar van bestaande regelingen. In een toenemend complexe samenleving raken negatieve beleidsgevolgen steeds wijder en meer diffuus vertakt, waardoor ze steeds moeilijker zijn te redresseren, zoals recente politieke ‘affaires’ aantonen.

Met zijn oog voor de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen, treedt Godfried Engbersen in de voetsporen van zijn klassiek-sociologische voorgangers en bouwt hij op hun schouders voort. Meer algemeen kenmerkt zijn werk zich door zijn aandacht voor wat onder de direct waarneembare oppervlakte ligt. Behalve onbedoelde beleidsgevolgen legde hij publieke bijstandsgeheimen bloot, maakte hij zowel irreguliere migratie als migratiediversiteit zichtbaar en bracht hij de kwetsbaarheid van de maatschappelijke middenklasse aan het licht.

Waar Merton nog zijn zorg uitsprak over het ontbreken van een goede conceptualisering van het begrip ‘onbedoelde gevolgen’ en een systematische analyse daarvan, biedt Godfried Engbersen sociologische remedies voor deze fatale omissies. Met zijn zorgvuldige en verrassende analyses van onbedoelde gevolgen van beleid heeft hij, in de mooie traditie van Wright Mills,²³ op velerlei sociologisch gebied het onzichtbare zichtbaar gemaakt.

22 Merton 1968.

23 Wright Mills, 1959.

LITERATUUR

- Connor, R.C. en Norris, K.S. 1982. Are dolphins reciprocal altruists? *The American Naturalist*, 119, 358-374.
- Gouldner, A.W. 1960. The norm of reciprocity: A preliminary statement. *American Sociological Review*, 25(2), 161-178.
- Engbersen, G. 2009. *Fatale remedies. Over onbedoelde gevolgen van beleid en kennis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Engbersen, G. en R. van der Veen 1992. De onbedoelde effecten van sociaal beleid. *Beleid & Maatschappij*, 5, 214-226.
- Komter, A.E. 1996. Reciprocity as a principle of exclusion. *Sociology*, 30, 299-316.
- Komter, A.E. 2001. The disguised rationality of solidarity: Gift giving in informal relations. *Journal of Mathematical Sociology*, 25, 385-402.
- Komter, A.E. 2007. Gifts and social relations: The mechanisms of reciprocity. *International Sociology*, 22(1), 93-107.
- Komter, A.E. 2010. The evolution of human generosity. *International Sociology*, 25(3), 443-464.
- Komter, A.E. en Schuyt, K. 1993. Geschenken en relaties. *Beleid & Maatschappij*, 20(6), 277-285.
- Komter, A.E. en Vollebergh, W.A.M. 2002. Solidarity in Dutch families: Family ties under strain? *Journal of Family Issues*, 23(2), 171-188.
- Kort, S.R. de, Emery, N.J. en Clayton, N.S. 2003. Food offering in jackdaws (*Corvus monedula*). *Naturwissenschaften*, 90, 238-240.
- Malinowski, B. 1987 1922. *Argonauts of the Western Pacific*. Londen: Routledge.
- Mauss, M. 1990 (1923). *The gift: The form and reason for exchange in archaic societies*. Londen: Routledge.
- Merton, R.K. 1936. The unanticipated consequences of social action. *American Sociological Review*, 1, 898-904.
- Merton, R.K. 1968. The Matthew effect in science. *Science*, 6, 56-63.
- Simmel, G. 1950 (1908). Faithfulness and gratitude. In K. Wolff (red.), *The sociology of Georg Simmel* (pp. 379-396). New York: The Free Press.
- Waal, F. de, en Van Roosmalen, A. 1979. Reconciliation and consolation among chimpanzees. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 5, 55-66.
- Waal, F. de 1996. *Good natured: The origins of right and wrong in humans and other animals*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Waal, F. de 2001. *The ape and the Sushi Master. Cultural reflections by a primatologist*. Londen: Allen Lane.
- Waal, F. de 2008. Putting the altruism back into altruism: The evolution of empathy. *Annual Review of Psychology*, 59, 279-300.
- Waal, F. de 2009. *The age of empathy. Nature's lessons for a kinder society*. New York: Random House.

Wilkinson, G.S. 1984. Reciprocal food sharing in the vampire bat. *Nature*, 308, 181-184.
 Wright Mills, C. 1959. *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.

Hoofdstuk 20

Over beleidsonderzoek en sociologische verbeeldingskracht

Richard Staring

BELEIDSONDERZOEK¹

Rond beleidsonderzoek - hier losjes gedefinieerd als onderzoek in opdracht van een beleidsorganisatie - hangen altijd vragen over wetenschappelijke onafhankelijkheid en opdrachtgevers die uitkomsten proberen te beïnvloeden of, indien ongewenst, te negeren. Een kwart eeuw geleden deden Köbben en Tromp in *De onwelkome boodschap* al een boekje open over de problematische relatie tussen wetenschap enerzijds en de overheid en het bedrijfsleven anderzijds.² Zij stellen zich de vraag of beleidsonderzoekers alleen het woord van hun broodheer kunnen spreken. Godfried Engbersen heeft ook beleidssociologisch onderzoek verricht en op de praktijk hiervan gereflecteerd. In een vermakelijke en informatieve podcast van de WRR stelt hij dat opdrachtgevers de onderzoeksresultaten niet altijd omarmen en ze soms willen laten aanpassen. Meebuigen bij de symbolische kwesties en de wetenschappelijke poot stijf houden, is zijn credo in deze.³ Zowel Köbben en Tromp als Engbersen benoemen en analyseren wezenlijke dilemma's en spanningsvelden in het beleidsonderzoek tussen de wetenschap enerzijds en de overheid en via publiek-private samenwerkingen het bedrijfsleven anderzijds.

Zelf heb ik ook in verschillende werkomgevingen de nodige ervaring opgedaan met beleidsonderzoek in de context van het veiligheidsdomein. In mijn visie behoort beleidsonderzoek onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek te zijn en zou het mede moeten resulteren in kennis die beleidsmakers handvatten biedt om een bepaalde problematiek op de juiste wijze te adresseren. Goed beleidsonderzoek kenmerkt zich ook door sociologische verbeeldingskracht. In de woorden van C. Wright Mills: "The sociological imagination enables its possessor to understand the larger historical scene in terms of its meaning for the inner life and the external career of a variety of individuals. [...] By such means the personal uneasiness of individuals is focused upon explicit troubles and the indifference of publics is transformed into involvement with public issues."⁴ C. Wright Mills verwijst in zijn omschrijving naar de kracht en macht van de samenleving en wijdere (historische)

- 1 Deze tekst gaat verder op een eerdere korte publicatie "Macht en (on)macht in de praktijk van beleidsonderzoek naar veiligheid" voor een themanummer van het *Crafting Resilience Magazine* getiteld 'De kracht van (on)macht . Dilemma's op het snijvlak van zorg en veiligheid', 2025, nr. 1 uitgegeven door Uitgeverij van Gennep.
- 2 Köbben en Tromp 1999.
- 3 WRR 2021.
- 4 Wright Mills 1959, p. 5.

structuren om het leven van individuen vorm te geven. In een dergelijke visie op de wereld zijn private problemen niet langer meer de uitkomst van slechte of irrationele keuzes, maar zijn het grotere krachten buiten de macht van het individu die mogelijkheden bieden, kansen bepalen dan wel wegen afsluiten. Dit impliceert dat problemen niet gereduceerd worden tot het resultaat van verschillende individuele keuzes maar dat duidelijk wordt hoe sociale structuren en instituties gedrag problematiseren of criminaliseren en daarmee de keuzes van individuen mede vormgeven.

Goed beleidsonderzoek dient wat mij betreft dan ook altijd ruimte te bieden aan een kritische reflectie op de *institutes*, hun macht en hun alledaagse werkwijzen in de context van de onderzoeksvragen. Deze kritische reflectie op de instanties krijgt normaal gesproken vorm en inhoud in het proces van dataverzameling en -analyse, maar kan ook betrekking hebben op de interacties tussen onderzoekers enerzijds en opdrachtgevers en betrokken instanties anderzijds. Deze interacties vinden op allerlei momenten plaats tijdens het onderzoek: vanaf het formuleren van de centrale onderzoeksvragen tot het voorleggen van de conceptrapportage aan de opdrachtgevers.

In deze bijdrage zal ik op basis van mijn ervaringen als antropoloog, criminoloog en beleidsonderzoeker nader ingaan op de omgang met de belangen van en machtsverhoudingen van overheidsorganisaties en publiek-private samenwerkingen in het veiligheidsdomein. Ik zal me hierbij in het bijzonder richten op de rol die de leescommissie in het beleidsonderzoek speelt; haar omgang met de conceptrapportage en reflecteren op hoe de aard van deze interacties bijdraagt aan de beantwoording van de onderzoeksvragen. In deze bijdrage plaats ik naast deze bestaande belangen en machtsverhoudingen de sociologische verbeeldingskracht. Onderzoekers dienen hun SV-bril (sociologische verbeeldingskracht-bril) op te zetten en met de bijbehorende reflecties op de grotere en kleinere 'symbolische kwesties' nieuwe inzichten te genereren.

MACHTSVERHOUDINGEN WEERSPIEGELD IN DE FEEDBACK VAN LEESCOMMISSIES

Neem de casus van een willekeurige leescommissie van een willekeurig criminologisch onderzoek binnen het veiligheidsdomein met vertegenwoordigers van de belangrijkste betrokken organisaties waaronder de lokale driehoek (gemeente, het Openbaar Ministerie en de politie) en enkele private partijen. Deze fictieve casus van waaruit ik de verdere analyse zal beschrijven, is geconstrueerd op basis van ervaringen vanuit verschillende beleidsonderzoeken waar ik als projectleider de afgelopen tien jaar verantwoordelijk voor ben geweest en waar er sprake was van een leescommissie. De opdracht aan de leden van deze leescommissies is in alle gevallen gelijk: beperk je in je commentaar tot eventuele feitelijke onjuistheden, opsporingsbelangen die met publicatie in het geding kunnen komen en mogelijke privacy schendingen. Er wordt een tijdsperiode aangegeven waarbinnen de commentaren binnen moeten zijn en het verzoek is om commentaren zoveel mogelijk samen te laten gaan met concrete suggesties waarbij de eindverantwoordelijkheid bij de onderzoekers ligt. De concepttekst die met de leden van de leescommissie gedeeld wordt, is altijd vertrouwelijk onder de voorwaarde de tekst niet zonder toestemming van de auteurs verder te verspreiden.

Hoe de leden van leescommissies met het conceptrapport omgaan en hoe en waarover ze feedback geven, maakt drie zaken duidelijk. Allereerst werpt het licht op de machtsverhoudingen tussen en binnen de organisaties en de onderzoekers. Daarnaast laat deze omgang met het conceptrapport de verhouding tot en de visie op wetenschappelijk onderzoek zien en – misschien wel het meest fundamenteel – werpt die licht op wat de verschillende organisaties belangrijk vinden in de context van het veiligheidsdomein. Het is niet mogelijk op alle details in te gaan, maar in grote lijnen verliepen de reacties van de commissieleden langs de afgesproken lijnen van feitelijke onjuistheden, opsporingsbelangen en privacy. Ontegenzeggelijk profiteerden de uiteindelijke rapporten daarvan. Maar er valt meer over te zeggen.

Ten eerste deelden leden in weerwil van de afspraken de conceptrapportage met derden en ten tweede kwamen er meer reacties dan de drie soorten waarom gevraagd was. Dat het conceptrapport met derden gedeeld was bleek uit een telefoontje van een respondent van buiten de leescommissie die zich zorgen maakte over de formuleringen in de concepttekst over zijn organisatie, waardoor die onterecht in diskrediet gebracht zou kunnen worden. Later bleek dat een lid van de leescommissie dat in het recente verleden nauw had samengewerkt met deze respondent had besloten de conceptrapportage door te sturen, omdat de tekst naar de mening van deze persoon ook over deze derde organisatie oordeelde. Niet alleen handelde dit leescommissielid tegen de afspraken in, maar ook werd daarmee duidelijk langs welke selectieve lijnen de loyaliteit tussen organisaties en personen verliepen.

Ook andere commissieleden zagen er weinig bezwaar in om de conceptrapportage binnen hun organisatie te verspreiden. Soms deelde men de tekst met directe collega's op basis van expertise, bijvoorbeeld als het meer juridische onderdelen van de tekst betrof. Soms ook op basis van interne machtsverhoudingen waarbij lokaal opererende organisaties de concepttekst naar het landelijk niveau brachten waar nieuwe meelezers zonder kennis van de lokale situatie en het onderzoek hun oordeel over de tekst gaven. Dit leverde verschillende relevante inzichten op over de belangen van de organisaties die vooral zijn te vinden onder de noemer van schadereductie en het creëren of in stand houden van een positief beeld van die organisatie. Een van de leden van de leescommissie stelde dat het omslag van het rapport te negatief was. "Wij brengen nooit dergelijke negatieve beelden in relatie tot onze organisatie naar buiten", was het commentaar. Het laatste voorbeeld is door ons weliswaar niet gehonoreerd, maar deze paragraaf maakt duidelijk dat vertrouwelijke teksten door leden van de leescommissie soms toch zonder instemming van de auteurs gedeeld worden met collega's binnen en buiten de organisaties.

INHOUDELIJKE REACTIES: ANGST VOOR IMAGOSCHADE EN DISKWALIFICATIE VAN HET ONDERZOEK

Nu is de vraag hoe leden van de leescommissie uit de geconstrueerde casus inhoudelijk op de conceptrapportage reageerden. Deze reacties laten zich het best samenvatten met (1) angst voor imagoschade van de desbetreffende publieke of private partij en (2) het diskwalificeren van het onderzoek. Het is evident dat bedrijven interne misstanden of slachtofferchap in het algemeen liever niet aan de grote klok hangen. Liever lossen zij dit intern op.

De angst voor imagoschade speelt bij bedrijven binnen publiek-private samenwerkingen ook een rol als ze benaderd worden voor deelname aan een wetenschappelijk onderzoek op het terrein van ondermijning of veiligheid. Want wat – zoals uit een ander onderzoek naar voren kwam – als je naam ondanks de voorzorgsmaatregelen van de onderzoekers toch in de media belandt als het bedrijf dat gecorrumpeerd is? Imagoschade speelt niet alleen bij bedrijven, maar ook op het niveau van logistieke knooppunten als zeehavens en luchthavens. Onderzoek naar één knooppunt brengt het risico met zich mee dat het in een verkeerd daglicht geplaatst kan worden, wat de concurrentiepositie ten opzichte van andere knooppunten in gevaar kan brengen.⁵ Uit de reacties op de conceptrapportages komt naar voren dat bedrijven niet het alleenrecht op ‘imagoschade’ bezitten, maar dat dit evenzeer speelt bij de overheidsorganisaties op landelijk en lokaal niveau. Veelzeggend in dit verband zijn de correcties op de conceptrapportage van een lokale vertegenwoordiger van een landelijke organisatie die noteerde dat een citaat zou moeten worden aangepast of verwijderd omdat het naar zijn mening ‘vreemd was geformuleerd’ en getuigde van een ‘niet-professionele wijze van uitdrukken’.

Een tweede dominante inhoudelijke reactie waar we mee te maken kregen, was het afdoen van (delen van) het onderzoek als kwalitatief slecht of onvolledig. Dit werpt ook op allerlei manieren licht op de verhoudingen tussen en binnen publieke en private instanties. Een voorbeeld: een leescommissielid had in zijn wijsheid besloten de conceptrapportage door te sturen naar een landelijke afdeling van zijn organisatie die belast is met veiligheidsprocedures binnen de betreffende organisatie. Veiligheidsprocedures die periodiek getoetst worden aan geldende (inter)nationale wet- en regelgeving, goedgekeurd worden door de minister van Justitie en Veiligheid en bovendien voldoen aan de basisnormen van Europese gemeenschappelijke regels. Wat kon daar nou mis mee zijn? Deze lezer vervulde zijn taak plichtsgetrouw en bekritiseerde de bevindingen vanuit de taakstelling van de organisatie als ook vanuit allerhande vastgelegde en gecertificeerde protocollen die periodiek op locatie worden gecontroleerd en goedgekeurd. Taakstellingen van de organisatie stonden – zo redeneerde deze lezer – onze kritiek op bepaalde onderdelen van de werkwijze van de organisatie in de weg. Anders geformuleerd: onze kritiek sneed geen hout, omdat het onderwerp van onze kritiek eenvoudigweg niet tot het takenpakket van de organisatie behoorde. Sterker nog, ook wettelijk gezien was het hun niet geoorloofd om dergelijke taken uit te voeren. Bovendien resulteerden volgens deze persoon de doorwrochte veiligheidsprocedures in een dermate sterk gelaagde inrichting van de veiligheidsmaatregelen dat onze kritische reflectie niet kon kloppen. Onze bevindingen vormden (ogenschijnlijk) geen aanleiding om nog eens goed te kijken naar de uitwerking van de papieren werkelijkheid in de alledaagse praktijk van veiligheidsprocedures. De conclusie was dat de onderzoekers blijkbaar niet goed op de hoogte waren van deze beveiligingsprotocollen. Respondenten uit de eigen organisatie die deze hiaten hadden opgemerkt, werden weggezet als onkundig of als professionals die het totale veld niet overzagen waardoor de bestaande veiligheidsmaatregelen bleven zoals ze waren. Dergelijke constateringenvormden voor ons geen aanleiding om de tekst aan te passen, wel om het belang en de betekenis van verschillende perspectieven

en beelden op dezelfde gebeurtenissen in de tekst uit te leggen.

IMPLICIETE BOODSCHAPPEN EN BEELDEN ALS WERKELIJKHEID

Hoe kan dit alles nu begrepen worden? Tussen de regels door schuilt er een zekere naïviteit en arrogantie in de constatering dat veiligheidsprotocollen en -procedures op papier zo goed geregeld zijn dat kritiek op die protocollen door onderzoekers en mensen op de werkvloer niet kunnen kloppen. De dominante gedachte is dat ‘het eenvoudigweg niet zo kan zijn’. De respondenten die werden afgedaan als onprofessioneel of onkundig door de leescommissieleden, hebben in hun ogen slechts hun particuliere indrukken, ideeën en ervaringen met de onderzoekers gedeeld. Uiteraard hoeven deze beelden niet overeen te komen met de percepties van anderen. De geïnterviewden zijn kundig op hun terrein en spreken zich soms ook uit over terreinen waarop ze wellicht minder kundig zijn maar wel ervaring mee hebben. Tegelijkertijd maken deze beelden deel uit van de werkelijkheid en beïnvloeden ze die ook. Beelden doen er dus toe, ongeacht of ze recht doen aan de situatie. Het is daarom dan ook van belang om deze beelden te beschrijven. Niet in de context van een rechtszaak of politieonderzoek ter ondersteuning van bewijs, maar juist wel in criminologische studies in het domein van veiligheid. Deze gang van zaken leert de onderzoekers iets over het gebrek aan basale kennis over het leven buiten de papieren werkelijkheid van de organisatie. Ook laat die iets zien over de machtsverhoudingen tussen en binnen organisaties en hoe slecht er op hogere niveaus binnen een organisatie naar signalen van de werkvloer wordt geluisterd.

DE BEREIDHEID TE DELEN

Organisaties die deel uitmaken van de leescommissie kunnen ook conclusies uit het onderzoek bekritisieren. Dit is goed en komt een kritische dialoog over de conclusies en de kwaliteit van het onderzoek ten goede. Ook als de onderzoekers niet overtuigd zijn van de kritiek op het onderzoek, kan deze kritiek vertaald worden in duidelijkere of scherpere formuleringen. Ook past het op het eerste gezicht uitstekend bij de opdracht van de leescommissie om alert te zijn op feitelijke onjuistheden. Het is ook logisch dat organisaties vooral die conclusies die hun organisatie aangaan beoordelen op geldigheid. Een van de organisaties in de geconstrueerde casus richtte haar kritische pijlen op de conclusie dat deze organisatie zich wat de onderzoekers betrof in haar aanpak te veel richtte op het ‘laaghangend fruit’ en te weinig investeerde in de aanpak van de ‘grote vissen’, de achterliggende criminele netwerken achter overlast. Gegeven onze beperkte inzage in systeem-informatie (artikel 3 Politiewet) was dit een logische conclusie, zo was de gedachte vanuit deze organisatie. Maar als de onderzoekers inzage in afgeronde politieke opsporingsonderzoeken (artikel 9 Politiewet) hadden gevraagd en gekregen, dan was er zeker een ander beeld met de ontmanteling van criminele netwerken naar voren gekomen. Los van de omstandigheid dat de onderzoekers gevraagd hadden of een dergelijke toestemming de moeite waard zou zijn en dit bij voortduring werd ontkend, doet het er in zekere zin ook niet toe. Ook zonder een formele justitiële toestemming om dergelijke vertrouwelijke informatie over afgeronde opsporingsonderzoeken in te kunnen zien, is het mogelijk om hier in

algemene zin met onderzoekers over te praten. Het verschuilen achter een ontbrekende formele toestemming door een organisatie die mede de onderzoeksopdracht heeft bepaald en goedgekeurd, laat vooral desinteresse, onwil, tijdsgebrek of een combinatie van deze mogelijke verklaringen zien om met de onderzoekers mee te denken.

MOTIEVEN VOOR ONDERZOEK EN MEEWERKEN AAN ONDERZOEK

In het licht van bovenstaande is het de vraag waarom overheidsorganisaties op landelijk en lokaal niveau onderzoek entameren als ze meer geïnteresseerd lijken te zijn in het beschermen van hun organisaties dan in het oplossen van de problemen waar ze mee worden geconfronteerd. Daarvoor moeten we ook kijken naar de rol van onderzoekers die natuurlijk ook een actor naast de andere zijn in het veiligheidsdomein. Zij spelen op hun eigen manier een rol in de vormgeving en uitvoering van het veiligheidsbeleid. Dat kan door het veiligheidsbeleid en de dagelijkse uitvoering van dit beleid door verschillende actoren te onderzoeken en te evalueren, het veiligheidsbeleid en de uitvoering mede vorm te geven, sturen en bekritisieren op basis van empirisch onderzoek. Onderzoekers hebben ook belangen in dit geheel en zijn voor hun bestaan mede afhankelijk van dergelijke onderzoeksopdrachten. Tegelijkertijd snijden onderzoekers die zich als ‘schoothondjes’ van de opdrachtgevers opstellen, zichzelf in de vingers. Onderzoekers zijn op de korte en lange termijn gebaat bij onafhankelijk en transparant onderzoek. Deze dynamiek in het veiligheidsdomein tussen publieke en private organisaties en onderzoekers vindt op verschillende niveaus plaats. Die gelaagdheid komt tot uitdrukking tussen de samenwerkende organisaties, maar ook binnen een organisatie, bijvoorbeeld als het gaat om de verhoudingen tussen het landelijke versus het lokale niveau of op het lokale niveau tussen management en de uitvoerende praktijk. Onderzoekers dienen zich vervolgens tot deze actoren te verhouden en *vice versa*. Al deze actoren hebben hun eigen taakstellingen en de samenwerking tussen de verschillende niveaus kent haar eigen dynamiek en machtsverhoudingen.

Organisaties kunnen om verschillende redenen onderzoek entameren en daar hun medewerking aan verlenen. In de ideale wereld participeren organisaties omdat ze willen meewerken aan het oplossen van een specifiek probleem binnen het domein van veiligheid. Meewerken betekent dan ook dat de organisatie de ‘informatiedeuren’ voor de onderzoekers openzet en creatief met de onderzoekers meedenkt maar de vrijheid van handelen rondom het onderzoeksdesign volledig bij de onderzoekers laat. Bijvoorbeeld door te wijzen op alternatieve en aanvullende informatiebronnen. Er blijken voor organisaties echter ook heel andere redenen te zijn om een onderzoek te initiëren of daaraan mee te werken. Vanuit een integrale aanpak is het evident om bij specifieke problemen als organisatie te participeren om niet achter te blijven bij organisaties die meedoen. Gegeven de bestaande machtsverhoudingen valt er wat uit te leggen in het geval van een ‘nee, wij werken hier niet aan mee’. Sommige organisaties lijken daarnaast mee te doen om zo ook dicht bij de informatie te kunnen zitten in plaats van op afstand. Verder kunnen financiële motieven een rol spelen om mee te doen. Wetenschappelijk onderzoek kan een vereiste zijn om subsidies naar een organisatie toe te buigen, om vervolgsubsidies te kunnen claimen of om beleid door de inzet van onderzoekers te legitimeren. En zo zijn er waarschijnlijk nog wel meer

redenen waarom organisaties in volle overtuiging dan wel met enige tegenzin hun medewerking aan onderzoek toezeggen. Als een organisatie medewerking toezegt, wil dit niet per definitie zeggen dat deze medewerking in alle lagen van de organisatie wordt ‘gevoeld’. Het management kan bijvoorbeeld namens de organisatie haar medewerking binnen een gemeentelijke driehoek aan het onderzoek toezeggen, maar als onderdelen van die organisatie die bijvoorbeeld de data moeten leveren hier niet goed in worden gekend of meegenomen, kunnen zij hun kont tegen de krib gooien en heeft deze medewerking weinig betekenis. Het algemene punt dat ik hier wil maken, is dat de motieven om mee te doen, ertoe doen en medebepalend zijn voor het succes van het onderzoek en de kwaliteit van de inzichten waarmee de beleidspraktijk kan worden vormgegeven. Het in kaart brengen van deze motieven vertelt daarbij ook veel over de dynamiek tussen en binnen organisaties.

Het voorgaande laat zien dat het bij ‘beleidsonderzoek’ geen vanzelfsprekendheid is dat instanties en organisaties die bij het onderzoek betrokken worden ook hun volle medewerking verlenen. In het beste geval werken instanties mee, maar dat wil niet zeggen dat daarmee de moeilijkheden zijn overwonnen of dat dit van harte gebeurt. Als particuliere of private organisaties meewerken aan beleidsonderzoek staat dit bovendien niet gelijk aan meedenken met de onderzoekers. Medewerking en meedenken zijn twee verschillende zaken en hebben consequenties voor het verdere verloop van het onderzoek en de bijbehorende uitkomsten. Uiteindelijk reiken de consequenties van een dergelijke houding dan ook verder dan het onderzoek en komt de kwaliteit of de volledigheid van de beantwoording in het geding en daarmee ook de veiligheid van de burgers op wie het onderzoek zich richt. Op het moment dat delen van de resultaten door sommige instanties om niet-inhoudelijke reden in twijfel wordt getrokken, bestaat er voor die organisatie ook geen reden om veranderingen in gang te zetten. Machtsverhoudingen binnen en tussen organisaties, kunnen een adequate adressering van de veiligheidsproblematiek in de weg staan.

LESSEN VOOR BELEIDSONDERZOEKERS

In de dynamiek van machtsverhoudingen binnen en tussen organisaties spelen ook beleidsonderzoekers een rol. Zij geven met de uitkomsten van hun onderzoek richting aan het beleid al is het lang niet altijd evident of en hoe de onderzoeksresultaten in beleidsmaatregelen vertaald worden. Onafhankelijk van het uiteindelijke gebruik van de onderzoeksresultaten door de opdrachtgevers, zullen de onderzoekers bij de start van het onderzoek de juiste vragen dienen te formuleren. De concrete, praktische en soms vooringenomen vragen van de opdrachtgevers dienen zodanig vertaald te worden dat ze tijdens het onderzoek ruimte bieden kritisch te kijken naar de bredere structuren en machtsverhoudingen. Het is een pré als onderzoekers hiervoor beschikken over de nodige sociologische verbeeldingskracht, een term waar ik eerder naar verwees. Opdrachtgevers zitten niet altijd te wachten op beleidsadviezen ‘die hoog overgaan’ of die buiten hun directe invloedssfeer vallen. Tegelijkertijd is het voor opdrachtgevers van belang zich te realiseren dat de impact van beleid beperkt is onder meer door de invloed van grotere structuren op lokale omstandigheden.

Het moge duidelijk zijn dat het onderzoek voor onderzoekers nog niet is afgelopen

als de data verzameld, geanalyseerd en beschreven zijn. Ook in de fase van het brengen van de boodschap is een kritische reflectie van de onderzoekers op de ontvangst en de omgang met de conceptrapportage belangrijk. Sociologische verbeeldingskracht is hierbij een noodzakelijke voorwaarde. Voor de onderzoekers is het belangrijk om goede en heldere afspraken te maken met de opdrachtgever over het onderzoek, de dataverzameling en de openbaarheid van de eindpublicatie. Tegelijkertijd zijn de juiste onderzoeksvragen, goede afspraken met en duiding van de uitkomsten aan de aan het onderzoek meewerkende organisaties wellicht een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde voor succes. Soms vinden organisaties hun particuliere belangen of hun imago belangrijker dan het algemeen maatschappelijke belang. Op het moment dat onderzoekers hun rug recht houden, blijft beleidsonderzoek zijn waarde behouden.

Onderzoekers kunnen de interacties met opdrachtgevers wegwuiven, negeren of ontkennen. Zij kunnen geïrriteerd raken of teleurgesteld zijn. Ze kunnen meebuigen bij de symbolische kwesties en moeten bovenal hun wetenschappelijke poot stijf houden. Daarnaast dienen onderzoekers hun sociologische verbeeldingskracht aan te spreken en te leren van deze interacties in het onderzoeksveld. Niet alleen voor hoe het een volgende keer beter kan, maar vooral hoe deze reflecties op de interacties een bijdrage leveren aan de beantwoording van de onderzoeksvragen.

SOCIOLOGISCHE VERBEELDINGSKRACHT EN INSPIRATIE:

HET VOORBEELD VAN GODFRIED ENGBERSEN

We hebben betoogd dat sociologische verbeeldingskracht van groot belang is in beleidsonderzoek. Godfried Engbersen is iemand die daar in ruime mate over beschikt. Zo was hij in staat een tragisch incident als de vliegcrash in de Bijlmer van 4 oktober 1992 te vertalen in een onderzoeksprogramma – ‘De Ongekende Stad (DOS)’ – waarin structurele vormen van juridische en maatschappelijke ongelijkheid naast processen van uitsluiting verbonden zijn met mondiale veranderingen op de arbeidsmarkt en mobiliteit.⁶ Het getuigt ook van verbeeldingskracht om nieuwe en nog onbekende paden te bewandelen. Met enige verbazing kun je zelfs stellen dat een onbekend maatschappelijk thema als ‘illegale vreemdelingen’ zo weinig relevant werd geacht door academie en overheid dat financiering op dat moment een probleem was. Het is daarom dat Godfried zichzelf typeerde als ‘een handelsreiziger in onderzoek’ en ‘antropoloog in eigen land’. In de eerder aangehaalde podcast van de WRR, met zichzelf in de hoofdrol, stelt hij:

Wilde ik mijn onderzoek gefinancierd krijgen, dan klopte ik meestal eerst aan bij NWO, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. En lukte dat niet, dan probeerde ik het gefinancierd te krijgen via departementen, ook gewoon om mijn onderzoeksgroep in leven te houden. Maar om dat onderzoek gefinancierd te krijgen moest je natuurlijk ook laten zien dat het onderzoek een zekere beleidsmatige relevantie had en heeft.⁷

6 Burgers en Engbersen 1999; Engbersen et al. 1999.

7 WRR 2021.

De verbeeldingskracht van Godfried vertaalt zich ook in het verbinden van klassieke sociologische studies met hedendaagse fenomenen zoals in het geval van de ‘illegale vreemdeling’ die net als de ‘marginal man’ van Robert Park nieuwe vormen van ongelijkheid en transformaties zichtbaar maakt.⁸ Godfried vermag hierbij ook voorbij de sociologie te gaan en leentjebuurt te spelen bij politicologen, antropologen, economen, juristen, dichters en romanschrijvers. Wars van status en hiërarchische verhoudingen stuurde Godfried de DOS-onderzoeksgroep aan waarbij iedereen – van junior tot hoogleraar – betrokken was bij het veldwerk. Tijdens de inhoudelijke bijeenkomsten bespraken we onze bevindingen uit de interviews en haalde Godfried meer ideeën uit één gesprek dan ik er uit tien kon halen. Ik heb me altijd gelaafd aan Godfrieds sociologische verbeeldingskracht en de hypothesen die hij daaruit wist te formuleren; een blijvende bron van plezier en inspiratie. Tot slot nog de onwelkome boodschap van de onderzoeker die met rechte rug verteld moet worden. In de woorden van Godfried: “Als je de wind tegen hebt, laat je niet uit het veld slaan. Je moet toch door blijven fietsen”.⁹

LITERATUUR

- Burgers J. & G. Engbersen (red.) 1999. *De ongekende stad 1. Illegale vreemdelingen in Rotterdam*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G., J. van der Leun, R. Staring, J. Kehla 1999. *De ongekende stad 2. Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen*. Amsterdam: Boom
- Köbben, A.J.F. en H. Tromp 1999. *De onwelkome boodschap of hoe de vrijheid van wetenschap bedreigd wordt*. Amsterdam: Jan Mets.
- Park, Robert E. 1928. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*, 33(6), pp. 881-893.
- Staring, R., L. Bisschop, R. Roks, E. Brein, H. van de Bunt 2019. *Drugscriminaliteit in de Rotterdamse haven. Aard en aanpak van het fenomeen*. Den Haag, Boom Criminologie.
- Wright Mills, C. 1959. *The Sociological Imagination*. Oxford, Oxford University Press.
- WRR (2021). Vogelvlucht #17 Close-up met raadslid Godfried Engbersen. 13-12-2021. <https://www.wrr.nl/publicaties/geluidsfragmenten/2021/12/13/17-close-up-met-godfried-engbersen>.

8 Park 1928.

9 WRR 2021.

Hoofdstuk 21

De tragiek van een onvoltooid leven.

Over literatuur en sociologie

René Gabriëls

Als mijn herinnering mij niet in de steek laat, dan vertelde Godfried Engbersen mij begin jaren negentig dat een sociologische analyse van mensen die in een appartementencomplex samenleven een mooi sociologisch onderzoeksproject zou zijn. Toen ik hem in het voorjaar van 2024 vroeg of hij dat had gezegd, zei hij laconiek: “Ik weet het niet meer, maar ik zou het kunnen hebben gezegd.” Feit of fictie, het is nog steeds een interessant project, want de microkosmos van een appartementencomplex weerspiegelt de makrokosmos van de samenleving. Wie de lotgevallen van zijn bewoners bestudeert, zal veel leren over de wijde wereld.

Jarenlang liep ik met de gedachte rond het door Engbersen voorgestelde project te realiseren tot ik een boek in handen kreeg dat dat al op een onevenaarbare wijze had gedaan: ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ uit 1978 van Georges Perec. Ter aanduiding van dit literair werk, waarvoor hij de *Prix Médicis* kreeg, gebruikt de Franse schrijver bewust het woord *romans*, omdat het om rond de zevenhonderd verhalen gaat over mensen en dingen die in het appartementencomplex op de Rue Simon-Crubellier nummer 11 te Parijs een plek hadden.

Deze qua inhoud en vorm briljante *romans* bieden mij de mogelijkheid Engbersens visie op de sociologie kritisch tegen het licht te houden. Eerst sta ik stil bij de relatie tussen sociologie en literatuur. Ik betoog dat de literatuur terecht aandacht vraagt voor het ondergewone, dat wil zeggen aspecten van het alledaagse leven die veelal onder de radar van de sociologie van Engbersen blijven. Vervolgens geef ik in het kort de inhoud van ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ weer. Het daarin gemaakte onderscheid tussen het maken en leggen van puzzels is behulpzaam om twee typen sociologen te onderscheiden die Engbersen in zijn borst verenigt. Daarna buig ik me over twee thema’s die veel sociologen veronachtzamen: woorden en dingen. Beide verdienen ook in het onderzoek van Engbersen meer aandacht. Tot slot maak ik de balans van zijn sociologie op. Dat geeft mij de gelegenheid om te onderstrepen dat Engbersen naast werkelijkheidszin ook mogelijkhedenzin heeft.

HET ONDERGEWONE

Engbersen heeft ontzettend veel betekend voor de Nederlandse sociologie. Dat geldt niet alleen voor zijn onderzoek naar onder andere armoede, migratie en de maatschappelijke impact van Covid-19, maar evenzo voor zijn werkzaamheden voor onder meer de WRR en als voorzitter van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV). Toen hij afscheid nam als voorzitter van de NSV zei hij in een interview dat sociologie de koningin van de

wetenschap is. Net als een echte koningin, wordt de sociologie door hem in een gouden kooi gezet, want zij mag niet al te veel. Het doen van voorspellingen is volgens hem uit den boze, want “wetenschappers die voorspellen, zitten er meestal naast.”¹

Tegen die achtergrond is het niet verwonderlijk dat Engbersen een academische sociologie voor ogen staat die eerder retrospectief dan prospectief is.² De hoofdtak van de sociologie is volgens hem het bestuderen van de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen, die slechts achteraf gereconstrueerd kunnen worden.³ Het bekendste voorbeeld zijn de handelingen van mensen wier morele kompas de protestantse ethiek was en die de geest van het kapitalisme bevestigden, waardoor deze handelingen een economisch systeem in het zadel hielpen dat onbedoeld hun religie heeft ondermijnd.⁴ De sociologie kan haar hoofdtak volgens Engbersen op drie verschillende manieren vervullen: “Ten eerste door een ‘sciëntistische’ oriëntatie die gekenmerkt wordt door een natuurwetenschappelijke wijze van onderzoek doen. (...) Ten tweede een ‘humanistische’ oriëntatie die aansluit bij de meer interpretatieve geesteswetenschappen (geschiedenis, filosofie), maar die ook betrekking heeft op aandacht voor menselijk lijden en de wijze waarop dat zou kunnen worden gereduceerd. (...) En ten derde een ‘artistieke’ oriëntatie die zowel betrekking heeft op de maatschappelijke toepassing van wetenschap (bijvoorbeeld via contract- en beleidsonderzoek) als op de schoonheid en het literaire karakter van wetenschap.”⁵ Opmerkelijk is dat Engbersen in een andere publicatie niet de derde, maar de tweede oriëntatie classificeert als “sociologie als kunst.”⁶ Weliswaar betreurt hij het dat geen bruggen worden geslagen tussen de verschillende oriëntaties, maar acht hij het niet nodig uit te leggen waarom dat zo is. Staan ze niet op gespannen voet met elkaar? Is vanuit een sciëntistische oriëntatie sociologie niet allesbehalve een artistieke bezigheid? Richt een sociologie die aandacht vraagt voor interpretatie niet haar kritische pijlen op een sociologie die à la de natuurwetenschappen onderzoek doet?

Deze vragen omtrent de identiteit van de sociologie brengen mij bij haar relatie tot de literatuur. Immers, in de loop van de negentiende eeuw kon de sociologie zich als zelfstandige wetenschappelijke discipline profileren door zich te identificeren met en te distantiëren van zowel de literatuur als de natuurwetenschappen. Thomas Gieryn noemt dit demarcatiearbeid: een wetenschap geeft vorm aan haar identiteit door zich uitdrukkelijk te onderscheiden van niet-wetenschap.⁷ Door te onderstrepen dat zij met hun activiteiten aan allerlei wetenschappelijke eisen voldoen geven wetenschappers aan dat zij aan

1 Maas & Ham 2024.

2 Ten behoeve van het punt dat ik hierover wil maken, onderscheid ik de academische sociologie van de beleidssociologie. Terwijl de academische sociologie primair is geïnteresseerd in het beschrijven, interpreteren en verklaren van maatschappelijke fenomenen en zich richt tot de esoterische kring van vakgenoten, is de beleidssociologie gericht op de exoterische kring van beleidsmakers die geholpen worden bij het voorkomen en oplossen van maatschappelijke problemen. Met veel vernuft speelt Engbersen op beide klavieren.

3 Engbersen 2001, p. 447-448.

4 Weber 1998.

5 Engbersen 2013, p. 208.

6 Engbersen 2005, p. 92.

7 Gieryn 1983.

echte wetenschap doen en distantiëren zij zich van degenen die daar niet aan voldoen. Volgens Gieryn dient demarcatiearbeid onder andere een expansief doel, namelijk terrein bezetten dat reeds door anderen is bezet. Zo nam de sociologie een terrein in dat al bezet was door de literatuur.⁸ Het werk van Honoré de Balzac is hiervoor exemplarisch. De Franse schrijver wilde met zijn romans alle milieus in de samenleving nauwgezet beschrijven. Aanvankelijk gaf hij zijn ‘Comédie Humaine’ de titel ‘Etudes Sociales’ mee. Terwijl Balzac zich speels *docteur des sciences sociales* noemde, was Gustave Flaubert een stuk serieuzer. Hij vond dat een schrijver gelijk een wetenschapper de samenleving meedogenloos objectief moest beschrijven en zodoende demaskeren. Bovendien vond Émile Zola dat een schrijver als een wetenschapper te werk moest gaan en claimde dat zijn romans een proeve van *sociologie pratique* zijn.

Door zich tot op zekere hoogte te identificeren met de succesvolle natuurwetenschappen kon de sociologie zich onderscheiden van de literatuur. Sociologen deden hun best aan te tonen dat hun beschrijvingen van de samenleving in tegenstelling tot die van romanschrijvers voldoen aan wetenschappelijke eisen. Teneinde bij de beschrijving van de samenleving de rivaliteit met de literatuur het hoofd te bieden, ijverde de naamgever van het vak sociologie, Auguste Comte, de natuurwetenschap zoveel mogelijk na. In Frankrijk en Groot-Brittannië omarmden sociologen de sciëntistische benadering van hun vak. In plaats van louter narratief te werk te gaan, zoals de romanschrijvers, zouden zij systematisch opereren. Zo benadrukte Émile Durkheim dat het juist de toepassing van een wetenschappelijke methode was waarmee sociologen zich met hun analyses van de samenleving onderscheiden van anderen.

Wolf Lepenies wijst erop dat de sociologie in haar beginjaren de natuurwetenschappen probeert na te doen, maar dat ze onmogelijk een natuurwetenschap van de samenleving kan zijn. Omdat het object van de sociologie uit talige wezens bestaat die zichzelf en anderen interpreteren, kan de sociologie niet heen om de in de geesteswetenschappen door met name Wilhelm Dilthey ontwikkelde hermeneutiek. Onder hermeneutiek verstaat hij de ontwikkeling van theorieën en methoden die behulpzaam zijn bij het interpreteren en begrijpen van talige en niet-talige tekens.⁹ Toen de sociologie van de grond kwam, werd de hermeneutiek eerder in Duitsland dan in Frankrijk en Groot-Brittannië omarmd. In Duitsland was het vooral Max Weber die zich sterk maakte voor een sociologie die zich toelegde op *Verstehen*: het begrijpen van de beweegredenen van handelende personen en de doelen die zij nastreven.¹⁰ Als de sociologie de deur eenmaal opent voor *Verstehen*, dan komt ze onherroepelijk dichterbij de literatuur te staan.¹¹

Sociologie en literatuur nemen de samenleving onder de loep, zij het op verschillende manieren. Het verschil tussen beide is niet een kwestie van feit en fictie. Ook al bevatten

8 Voor de reconstructie van de relatie tussen sociologie en literatuur, heb ik vooral gebruik gemaakt van het werk van Wolf Lepenies (1988).

9 Dilthey 2006.

10 Weber omschrijft sociologie derhalve als “eine Wissenschaft, welche soziales Handeln deutend verstehen und dadurch in seinem Ablauf und seinen Wirkungen ursächlich erklären will.” Zie: Weber 1922, p. 503.

11 Lepenies 1988, IX.

literaire teksten soms veel fictieve elementen, deze zijn doorgaans gebaseerd op feiten. Zo inspireerde een krantenbericht over de suïcide van de vrouw van een dokter uit Normandië Flaubert tot het schrijven van ‘Madame Bovary’, een roman die gebaseerd is op uitvoerig onderzoek. En Durkheim ontwikkelde voor zijn empirische studie ‘Le Suicide’ (1897) een zelfdodingstypologie die berust op literaire figuren als onder anderen Goethe’s *Werther*, Larmartines *Raphael* en Chateaubriands *René*. Volgens de Franse socioloog levert de literatuur een keur aan typen op waar de sociologie zijn voordeel mee kan doen.¹²

Het verschil tussen sociologie en literatuur is onder meer een kwestie van taalgebruik. Beide gebruiken taal om een voorstelling van de samenleving te geven, maar doen dat anders. Terwijl de socioloog een taal bezigt die uitdrukking geeft aan het algemene, wendt de literatuur een taal aan die het bijzondere uitdrukt. Waar Goethe alle bijzonderheden van de onbeantwoorde liefde van Werther voor Charlotte beschrijft, daar vraagt Durkheim zich af of bepaalde karakteristieken van de zelfdoding kunnen worden veralgemeniseerd.¹³ Vanwege de verschillende manieren waarop de sociologie en de literatuur diverse aspecten van de samenleving onder woorden brengen, kunnen ze elkaar aanvullen. Dat verklaart waarom sociologen romanschrijvers inspireren en andersom. Het werk van Perec is daarvoor illustratief. Van de sociologen die hem hebben beïnvloed, is Henri Lefebvre wellicht de belangrijkste.¹⁴ In 1958 verscheen het eerste deel van Lefebvres *Critique de la vie quotidienne* (Kritiek van het alledaagse leven). Hij beweerde dat het alledaagse leven in toenemende mate wordt gekoloniseerd door de consumptiemaatschappij waarin mensen hun identiteit ontleen aan wat zij bezitten. Verlegen om geld was Perec blij dat hij hem in 1960 vroeg deel te nemen aan een marktonderzoek. Daarvoor nam hij enquêtes af, interviewde hij mensen en transcribeerde hij interviews. Degenen die dit soort onderzoek deden, werden destijds met het neologisme psychosociologen (*psychosociologues*) aangeduid. Jérôme en Sylvie, de hoofdpersonages uit Perecs eerste met de Prix Renaudot bekroonde roman *De Dingen* (1965), zijn psychosociologen. Al voelen zij zich verheven boven het klootjesvolk dat via de reclame wordt verleid de prullaria van de consumptiemaatschappij aan te schaffen, ook zij ontkomen niet aan het zog van hebbedingen die hun status verlenen.

Niet alleen uit *De Dingen*, maar tevens uit wat Perec daarna publiceerde blijkt dat zijn werk een sterke sociologische inslag heeft. In inhoudelijk opzicht stort hij zich echter op andere thema’s dan de doorsnee socioloog. Een sociologie die ertoe doet, onderzoekt volgens Engbersen de volgende thema’s: “(1) het thema van mondialisering en de afnemende betekenis van nationale staten; (2) het thema van coördinatie, cohesie en solidariteit (op verschillend schaalniveaus en in de tijd) en het tegendeel daarvan (geweld, terreur en deviantie); (3) het thema van oude en nieuwe ongelijkheden (tussen sociale groepen, regio’s en landen, maar ook ongelijkheden als gevolg van biomedische vindingen) en (4) het thema van individualisering, cultuur, identiteit en religie (rol van de familie, de positie

12 Idem, p. 98.

13 Durkheim 2013.

14 Voor de biografische gegevens over Perec beroep ik me op de uitstekende biografie van David Bellos (2023).

van de islam, etc.).” Hij voegt er nog aan toe dat er “een grote internationale consensus” bestaat over de relevantie van deze thema’s.¹⁵ Perec rekent deze thema’s tot het buitengewone (*extra-ordinaire*) dat bovenal door de politiek en de media wordt opgepakt, maar pleit zelf voor onderzoek naar het ondergewone (*infra-ordinaire*), dat wil zeggen “dat wat je gewoonlijk niet opmerkt, wat er niet toe doet.”¹⁶

Het is mede aan de sociologische dimensie van Perecs werk te danken dat hij tal van sociale wetenschappers inspireerde. Zo is ‘Life: A Critical User’s Manual’ van Didier Fassin een hommage aan hem. Zelf wilde Perec niet dat zijn literaire werk tot deze dimensie gereduceerd wordt: “Door ‘De dingen’ is men mij gaan beschouwen als specialist van de consumptiemaatschappij, met alle gevolgen van dien. Men had geen oog voor mijn literaire kwaliteiten, maar ik werd opgehemeld als socioloog en het scheelde maar weinig of in het (troebele) licht van de meirevolutie ging ik door voor een soort Franse mini-Marcuse.”¹⁷ Mijns inziens dient zijn werk vooral geroemd te worden vanwege de wijze waarop hij vormgeeft aan inhoudelijke kwesties die elke socioloog moeten interesseren. Wat betreft die literaire kwaliteiten springt de virtuositeit in het oog waarmee hij met een zichzelf opgelegde vormdwang speelt. In 1967 trad hij toe tot de OuLiPo-groep (afgeleid van *Ouvroir de Littérature Potentielle*: werkplaats voor potentiële literatuur) die literaire werken vormgeeft door er zelf beperkingen (*contraintes*) aan op te leggen. Tot zulke zelfbeperkingen horen onder andere gedichten waarvan elk volgend woord langer is dan het vorige, woorden en zinnen die in twee richtingen kunnen worden gelezen (palindroom) of teksten waarin een bepaalde letter niet wordt gebruikt (lipogram). Zo schreef hij de lipogramatische roman ‘t Manco’ (1969) waarin de letter e ontbreekt en de roman ‘De wedergekeerden’ (1972) waarin alleen de klinker e voorkomt. ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ is evenzogoed de vrucht van zichzelf opgelegde beperkingen en beschrijvingen van het ondergewone. Een zo’n beperking betreft de volgorde van de beschrijving van de negenennegentig vertrekken van het appartementencomplex waaraan telkens een hoofdstuk is gewijd. Perec bepaalde de volgorde door het antwoord op een klassieke vraag uit de schaakwereld, namelijk de vraag welke sprongen een paard moet maken opdat elk vertrek slechts een keer hoeft te worden beschreven.

HET MAKEN EN LEGGEN VAN PUZZELS

Engbersen en Perec hebben gemeen dat zij van raadsels houden, zij het dat de een ze graag oplost en de ander ze liever opgeeft. Volgens Engbersen heeft de sociologie de samenleving iets te bieden: haar raadsels “te duiden en te verhelderen”.¹⁸ Als beleidssocioloog wordt hij pretentieuzer, want dan komt naast het duiden en het verhelderen van raadsels het oplossen ervan in het vizier: “De toekomst van de sociologie is er daarom ook een van interdisciplinariteit, maar niet een van bureaucratische opgelegde interdisciplinariteit. Het is een interdisciplinariteit die van onderop ontstaat als onderzoekers de raadsels van

15 Engbersen 2005, p. 100.

16 Geciteerd naar Van Montfrans 2019, p. 113.

17 Geciteerd naar Van Montfrans 2019, p. 49.

18 Engbersen 2022, p. 341.

het samenleven proberen op te lossen.”¹⁹ Volgens mij is naast het duiden, verhelderen en oplossen van raadsels het bedenken van nieuwe raadsels belangrijk. Wat dat betreft kan de sociologie iets leren van de literatuur, met name het werk van Perec.

In ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ worden tal van personages opgevoerd die voor een raadsel staan dat ze willen oplossen. Ter aanduiding van de raadsels van het samenleven waarmee deze personages worstelen gebruikt Perec de metafoor van de puzzel. Volgens de preambule van het boek noopt een puzzel tot een holistische benadering van de werkelijkheid, want ze toont, dat “het niet de elementen [zijn] die het geheel bepalen, maar het is het geheel dat de elementen bepaalt: de kennis van het totaal en zijn wetten, van het geheel en zijn structuur, kan niet afgeleid worden uit de afzonderlijke kennis van de samenstellende delen.”²⁰ Wie slechts enkele puzzelstukjes in de hand heeft, weet niet hoe het hele plaatje eruit komt te zien. In de preambule wordt voorts de waarheid van de puzzel onthult: “Iedere beweging die de puzzelaar maakt heeft de maker van de puzzel vóór hem gemaakt; ieder stukje dat hij pakt en nog eens pakt, onderzoekt en betast, iedere combinatie die hij uitprobeert en nogmaals uitprobeert, iedere aarzelende poging, iedere hoop, iedere ontmoediging, zijn door de ander vastgelegd, berekend en bestudeerd.”²¹

‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ toont dat vooral aan de hand van het verhaal over de puissant rijke Percival Bartlebooth, die op jonge leeftijd een project bedenkt dat hij gedurende zijn leven wil realiseren. De eerste tien jaar van het project, van 1925 tot 1935, besteedt hij aan het leren aquarelleren bij de kunstschilder Serge Valène, die eveneens in het appartementencomplex woont. Vervolgens maakt hij met de immer trouwe bediende Mortimer Smautf twintig jaar, van 1935 tot 1955, een wereldreis om vijfhonderd aquarellen van havenaanzichten te maken. Zodra een aquarel af is, wordt het naar de Rue Simon-Crubellier nummer 11 gestuurd waar Gaspard Winckler er een gecompliceerde houten puzzel van maakt. Eenmaal terug van de wereldreis wil Bartlebooth de puzzels samenstellen. Vervolgens is het de taak van de amanuensis Benjamin Morellet op grond van een bijzondere techniek de afbeeldingen van de samengestelde puzzels los te weken van het hout zodat de oorspronkelijke aquarellen weer tevoorschijn treden. Daarna worden de aquarellen teruggestuurd naar de haven waar ze twintig jaar eerder zijn geschilderd en aldaar “ondergedompeld in een reinigende oplossing, waaruit slechts een ongerept en maagdelijk blad Whatman-papier tevoorschijn zou komen.”²² De lege vellen papier worden dan weer teruggestuurd naar Bartlebooth. Van zijn doel om na vijftig jaar alle sporen van zijn project te hebben uitgewist komt niets terecht, want hij ziet naarmate hij ouder wordt slechter. Uiteindelijk wordt hij zelfs blind. Bovendien worden de door Winckler gemaakte puzzels steeds moeilijker. Op 23 juni 1975 sterft Bartlebooth en ontbeert hij zestien maanden om zijn project tot een goed einde te brengen. Op zijn sterfdag ontbreekt het laatste stukje van de 439ste puzzel van de 500 puzzels met “de bijna volmaakte omtrekken van een X. Maar het stukje dat de gestorvene in zijn vingers houdt heeft de, ironisch

genoeg allang voorspelbare vorm van een W.”²³ Het blijft een raadsel of, en zo ja, waarom Winckler, die al op 29 oktober 1973 is overleden, wraak heeft willen nemen.

Bartlebooth is een controlefreak die niet alleen allerlei dingen tijdens het leven onder controle wil brengen, maar daarenboven het leven zelf. Wat gedurende zijn leven wordt voortgebracht en vernietigd, wil hij zelf bepalen. Bartlebooth wil vermijden dat, als hij op z’n oude dag terugblijkt op zijn leven, hij spijt heeft van de manier waarop hij daaraan vorm heeft gegeven. Hij wil vermijden dat hij door vergeefsheid wordt overmeesterd en zet daarom bewust een zinloos project op poten. Het project is de poging om vorm te geven aan hogere nutteleloosheid, iets waaraan hij een belangeloos genoegen (*ein interesse-sloses Wohlgefallen*, zoals in de esthetica van Immanuel Kant) ontleent. Zijn onverschilligheid ten aanzien van wat om hem heen gebeurt, komt hem daarbij goed van pas. Zonder een krimp te geven kan hij zich overgeven aan zijn zinloos tijdsbesef terwijl de wereld in brand staat. In de tijd dat hij met Smautf tussen 1935 en 1955 van havenstad tot havenstad reist, woedt bijna zes jaar een Tweede Wereldoorlog die hij onaangedaan aan zich voorbij laat gaan. Omdat hij enorm rijk is, kan hij allerlei hindernissen die zijn project in gevaar zouden kunnen brengen bij voorbaat omzeilen of uit de weg ruimen. Toch faalt hij. Niet alleen omdat Winckler hem met een onoplosbare puzzel een loer draait, maar evenzeer omdat de dood hem inhaalt. Hoe stringent het leven ook geregisseerd wordt, het is de tragiek van ieders leven dat het onvoltooid blijft.

Bartlebooth is niet de enige die met zijn levensproject schipbreuk lijdt. Ongeveer tezelfdertijd dat hij de geest geeft, komt Serge Valène, de oudste bewoner van het pand, op het idee om een schilderij van de dwarsdoorsnede van het appartementencomplex te maken. Alleen al het idee roept bij hem allerlei herinneringen op over de bewoners van het pand, wat hun is wedervaren en de spullen die zij hadden: “Hij zou zichzelf schilderen terwijl hij aan het schilderen was en je zou de soeplepels al kunnen zien, de messen, de schuimspanen, de deurknoppen, de boeken, de kranten, de vloerkleden, de karaffen, de haardijzers, de paraplubakken, de tafelmatten, de radio’s, de bedlampjes, de telefoons, de spiegels, de tandenborstels, de droogrekken de speelkaarten, de peuken in de asbakken, de familiefoto’s in de insectwerende lijsten, de bloemen in de vazen, de vensterbanken boven de radiatoren [...] en daaromheen de lange stoet van personages, mét hun geschiedenis...”²⁴ In de epiloog wordt duidelijk dat Valène kort nadat hij het idee over dit schilderij krijgt sterft en een onbeschilderd doek achterlaat. Het woord wint het van het beeld, want wat hij heeft willen schilderen zou hij nooit compleet op het doek krijgen, maar krijgt wel grotendeels beslag in de 574 bladzijden van ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’. Al slagen verhalen daar veel beter in, met woorden kunnen de bewoners van het pand de dingen die zij bezitten en hun geschiedenis niet volledig vertellen.

Niettegenstaande de drang en het voornemen van Perec om met ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ een zo volledig mogelijk beeld van het appartementencomplex te schetsen, weet hij tegelijkertijd dat hij daarin nooit zal slagen. Er is altijd een leemte. Om dat te onderstrepen ontbreekt daarin een hoofdstuk, wordt over een vertrek niets geschreven. Net zoals

19 Engbersen 2005, p. 97.

20 Perec 1995, p. 12.

21 Idem, p. 14.

22 Idem, p. 130.

23 Idem, p. 507.

24 Idem, p. 240-241.

‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ geschreven is vanuit het besef dat er altijd een leemte is die vraagt om opgevuld te worden, moet de sociologie werken vanuit de idee dat van de samenleving diverse puzzels kunnen worden gemaakt die een geheel vormen waarvan de puzzelstukjes dikwijls zoek zijn. Er zijn sociologen die reeds een bepaald beeld van de samenleving voor ogen hebben en alleen de ontbrekende stukjes zoeken en leggen. Maar niet alle raadsels van de samenleving zijn a priori gegeven. Gelukkig zijn er nog sociologen die niet puzzelstukjes zoeken en leggen, maar puzzels bedenken. Zij ontwerpen een geheel nieuw beeld van de samenleving en zorgen ervoor dat hun collega’s ander werk krijgen. In feite tonen zij dat er nog andere raadsels van de samenleving zijn dan mondialisering, sociale cohesie, ongelijkheden en individualisering. Het tweede type sociologen kan het niet stellen zonder sociologische verbeeldingskracht. Daaronder verstaat Wright Mills het vermogen om de ervaringen van het individu te plaatsen in de context van een alsmaar veranderend geheel van sociale verbanden. Iemand met sociologische verbeeldingskracht is in staat om een totaalbeeld van de samenleving te creëren en een relatie te leggen tussen persoonlijke ervaringen en structurele veranderingen. Zodoende kunnen *private troubles* politiek worden vertaald in *public issues*, het bijzondere worden verbonden met het algemene.²⁵ Dankzij de sociologische verbeeldingskracht die Percec in ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ aan de dag legt, vraagt hij aandacht voor twee zaken van het ondergewone: woorden en dingen.

WOORDEN EN DINGEN

Het gros van de sociologen heeft, zo werd al eerder aangeduid, geen oog voor het ondergewone. Zij onderzoeken kwesties rondom sociale cohesie, sociale ongelijkheid, rationalisering, modernisering, en identiteitsvorming²⁶, maar veronachtzamen daarbij meestal het alledaagse taalgebruik van de mensen en de dingen die ze gebruiken en waarmee zij zich omgeven. De *mainstream* van de Nederlandse sociologie staat niet of nauwelijks stil bij de taal die mensen gebruiken en de betekenis die dingen voor ze hebben, laat staan dat ze die bij de theorievorming een plek geven.²⁷ Laat ik daarom eerst stilstaan bij de taal om daarna des te eenvoudiger de dingen onder de loep te kunnen nemen.

Voor sociologen is taal meestal slechts een medium, maar niet een thema voor onderzoek. Taal wordt veelal gereduceerd tot een medium dat er enkel is om een onafhankelijk daarvan waargenomen werkelijkheid en eveneens onafhankelijk ervaren mentale activiteiten (persoonlijke ideeën, fantasieën en gevoelens) over te dragen aan anderen. Terwijl wat Engbersen de empirisch-analytische benadering van de sociologie noemt, gelooft in een onafhankelijk van de taal waargenomen werkelijkheid gelooft de fenomenologische sociologie (Alfred Schütz *cum suis*) in onafhankelijk daarvan waargenomen mentale activiteiten.

25 Vgl. Wright Mills 1959.

26 Engbersen 2005, p. 93.

27 Nu zou kunnen worden tegengeworpen dat de sociolinguïsten aandacht vragen voor de taal. Dat klopt, maar mij gaat het erom dat alle sociologen die zich bijvoorbeeld met sociale cohesie bezighouden de rol die taal daarbij speelt systematisch moeten onderzoeken. Daarbij zouden ze bovendien de bindkracht der dingen onder ogenschouw moeten nemen. Zie voor het laatste: Harbers en Koenis 1999.

Waar de empirisch-analytische sociologie het accent legt op het object, legt de fenomenologische sociologie het accent op het subject. Hun tweepolig subject-object model is achterhaald en dient vervangen te worden door een driepolig model dat ervan uitgaat dat een subject wegens een met andere subjecten gedeelde taal de werkelijkheid of zichzelf op een specifieke wijze waarneemt. Zowel de empirisch-analytische sociologie als de fenomenologische sociologie omarmen ten onrechte wat Wilfrid Sellars ‘de mythe van het gegevene’ (*the myth of the given*) noemt: de illusoire opvatting dat opvattingen over wat waargenomen wordt onafhankelijk zijn van taal.²⁸ Wilhelm von Humboldt wijst er terecht op dat taal een cognitieve, expressieve en communicatieve functie heeft.²⁹ De cognitieve functie is gedachten te vormen en de werkelijkheid te representeren. Dit past bij de (impliciete) taalopvatting van de meeste sociologen. De expressieve functie is uitdrukking te geven aan de gevoelens, verbeelding, identiteit en waarden. Terwijl de op representatie gerichte cognitieve functie van taal wordt gerelateerd aan het objectiverend perspectief van de derde persoon, wordt haar expressieve functie gerelateerd aan het perspectief van de eerste persoon. Humboldt preludeert op de ontwikkelingen in de taal filosofie van de twintigste eeuw door de communicatieve functie van taal onder de aandacht te brengen, dat wil zeggen het mededelen van iets aan een ander en daar desgevraagd een toelichting op te geven. Hierbij speelt het perspectief van de tweede persoon een belangrijke rol.

In de kunst, en in het bijzonder in de literatuur, wordt getoond wat Von Humboldt beweert.³⁰ In vergelijking met een wetenschap als de sociologie, waarin het perspectief van de derde persoon domineert, biedt de literatuur meer ruimte aan het perspectief van de eerste en tweede persoon. In ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ staat een prachtig verhaal over mensen die zich willen onttrekken aan het objectiverend perspectief van de derde persoon van een etnoloog. Het gaat om de Joodse etnoloog Marcel Appenzell uit Oostenrijk die de kneepjes van het vak, zoals de methode van de participerende observatie, nog van Bronislaw Malinowski heeft geleerd. In 1932 verlaat hij als drieëntwintigjarige Oostenrijk om in zijn eentje op Sumatra de Kubu’s te onderzoeken, die eveneens Orang-Kubu’s of Anadalams worden genoemd. Deze volksstam was in het verleden heer en meester over het Indonesische eiland, maar werd door van Java afkomstige indringers verdreven naar het hart van de jungle. Appenzell zocht en vond een Kubu-dorp: ‘Het dorp had hem eerst verlaten geleken, maar daarna had hij verscheidene roerloze oude mannen gezien die onder het afdak van hun hut op matten lagen en naar hem keken. Hij was op hen toegelopen, had hen op de Maleise wijze gegroet, door even hun vingers aan te raken alvorens zijn rechterhand op zijn hart te leggen, en had voor ieder van hen bij wijze van gift een klein zakje thee of tabak neergelegd. Maar ze reageerden niet, knikten niet en raakten de geschenken niet aan. (...) Toen Appenzell op de ochtend van de vierde dag wakker werd, had iedereen het dorp verlaten. (...) Vijf jaar lang achtervolgde Appenzell hen hardnekkig. Nauwelijks was het hem gelukt hun weer op het spoor te komen of ze

28 Sellars 1997, pp. 15-16.

29 Von Humboldt 1963.

30 Ik gebruik hier het door Ludwig Wittgenstein gemaakte onderscheid tussen beweren (*sagen*) en tonen (*zeigen*).

vluchtten opnieuw, waarbij ze steeds onbewoonbaarder gebieden opzochten om steeds wankeler dorpen te bouwen. Appenzell vroeg zich lange tijd af wat de functie van dit migratiegedrag was.³¹ Het antwoord gaf hij in een brief aan zijn Joodse moeder, die vanwege de *Anschluss* van Oostenrijk aan Duitsland naar Frankrijk was gevlucht en inmiddels in het appartementencomplex woonde: “Het was wegens mij dat ze hun dorpen verlieten en het was alleen om mij te ontmoedigen, om mij ervan te overtuigen dat het zinloos was zo hardnekkig vol te houden, dat ze steeds onherbergzamer gebieden uitkozen waarbij ze zich steeds verschrikkelijker levensomstandigheden oplegden om mij goed duidelijk te maken dat ze alles, tijgers en vulkanen, moerassen, verstikkende mist, olifanten en dodelijke spinnen liever het hoofd wilden bieden dan mensen!”³² Na vijf jaar en elf maanden keerde Appenzell volledig uitgeput terug bij zijn moeder in Parijs. Zes maanden later zou hij een breed aangekondigde lezing over zijn onderzoek geven. Maar enkele dagen voordat hij die zou geven “verbrandde de jonge etnoloog alles wat hij had opgeschreven, stopte een paar spullen in een koffer en vertrok, met achterlating van een laconiek briefje voor zijn moeder waarin hij haar meedeelde dat hij naar Sumatra terugging en niet het recht meende te hebben om welke informatie over de Orang-Kubu’s dan ook wereldkundig te maken.”³³ Nadien is nooit meer iets van hem vernomen.

De Kubu’s bieden weerstand tegen elke vorm van objectivering, beheersing en controle door anderen. Het objectiveren door wetenschappers en het op grond van de door hen vergaarde kennis beheersen en controleren van hen, heeft in het verleden niet zelden bijgedragen aan het verdwijnen van inheemse volkeren. Door vanuit het perspectief van de derde persoon mensen, dingen of de natuur zodanig te objectiveren dat geen rekenschap wordt gegeven van wat daaraan eigenzinnig en bijzonder is, wordt het eerder beschikbaar voor derden, dat wil zeggen het doelwit van beheersing en controle. Appenzell verzet zich daartegen en geeft zich net als de zogenaamde reflexieve antropologie rekenschap van de onbedoelde gevolgen die wetenschappelijk onderzoek naar inheemse volken kan hebben. In de wetenschap moet ruimte komen voor de (h)erkenning van wat Harmut Rosa de onbeschikbaarheid (*die Unverfügbarkeit*) noemt: dat wat eigenzinnig, anders, irritant is en niet onder een algemene noemer te subsumeren valt.³⁴ De literatuur is een noodzakelijk correctief van de sociologie, omdat ze daar wel ruimte voor biedt.

Dat taal ertoe doet, heeft Perec aan den lijve ervaren. Mede omdat de Franse uitspraak van Perec het vermoeden wekte dat hij uit Bretagne kwam, kwam tijdens de Tweede Wereldoorlog bij niemand de gedachte op dat de op 7 maart 1936 geboren schrijver van Joodse komaf is. Naast deze talige kwestie overleefde hij de Holocaust omdat hij onderdook en tot het katholicisme converteerde. Zijn ouders waren Joodse migranten die in de jaren twintig vanwege het antisemitisme van Polen naar Parijs waren gevlucht. Percs vader streed tijdens de Tweede Wereldoorlog aan de zijde van de Fransen en verloor op 16 juni 1940 zijn leven. Zijn moeder werd op 11 februari 1943 naar Auschwitz gedeporteerd

en vermoord. Het hele oeuvre van Perec draait om het traumatische verlies van zijn ouders. Op de leegte die zij bij hem hebben achtergelaten, wordt in ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ op zeer uiteenlopende wijzen gezinspeeld. Denk bijvoorbeeld aan het onbeschilderde doek van Valène en de ruimte in het appartementencomplex die niet is beschreven. Tevens duiden Bartlebooths uitgewiste aquarellen van de *ports de mer*, een homoniem van *mère*, daarop. Dat de open plek van de laatste puzzel die hij legt de vorm van een X heeft, de onbekende bij een wiskundige vergelijking, doet dat evenzo. Met taal kan Perec deze leemte nooit ongedaan maken, maar door ze te omschrijven wel betekenis geven.

Het zijn niet alleen woorden die dragers van betekenis zijn, maar ook dingen. Zij doen herinneren aan mensen die ze bezaten en eraan gehecht waren. Daarom gaat het in ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ niet alleen om de mensen die in de ruimten van het appartementencomplex woonden, maar tevens om de dingen die er een plek vonden. Zo beschrijft Perec onder meer meubels, kledingstukken, schilderijen en gebruiksvoorwerpen. Door deze stille getuigen van wat zich in de negenennegentig ruimten van het appartementencomplex afspeelde te beschrijven, komt het tot leven. In een essay zegt Perec over dingen: “Hoe kan ik de dingen anders gaan zien dan mij is geleerd? (...) Er zijn zoveel dingen en dagelijkse activiteiten die mensen al eeuwen niet meer doen. Ze lijken voor ons natuurlijk, maar dat zijn ze niet. (...) De dingen zijn zoals ze zijn, zegt men, maar de dingen zijn nooit zomaar zo, er is altijd ruimte voor manoeuvre.”³⁵ Dingen geven gestalte aan het ondergewone, zoals het alledaagse leven van de bewoners van de rue Simon-Crubellier nummer 11.

Een sociologie die wil dat ze ertoe doet, moet ervan uitgaan dat naast woorden dingen ertoe doen. Het manco van het vak is dat de aandacht meestal alleen uitgaat naar mensen, de interacties tussen hen en de instituties en systemen die daaraan steun verlenen. Sociologen bakenen de sociale wereld van mensen doorgaans duidelijk af van de wereld van de dingen.³⁶ De exclusieve gerichtheid op mensen betekent echter niet dat ze helemaal blind voor dingen zijn, maar die worden enkel gezien als middel teneinde een bepaald doel te bereiken. Godsdienstsociologen wijzen er bijvoorbeeld op dat de hostie, de wierook, het kruis, de fresco’s en de kerkarchitectuur dienstig zijn aan het geloof van katholieken. Maar dingen zijn meer meer dan middelen voor het bereiken van door mensen mensen vastgestelde doelen. Zij doen tenslotte iets met mensen. De *pacemaker* houdt het hart in beweging, de *smartwatch* laat weten of voldoende stappen zijn gezet en de verkeersdrempelels dat niet te hard moet worden gereden. Sociologen die zich bekommeren om de sociale cohesie maken zich schuldig aan sociaal reductionisme als zij de bindkracht van dingen miskennen.³⁷ Internetkabels, rails, satellietverbindingen en andere technologieën hebben netwerken gecreëerd die mensen binden. Ze kunnen bovendien bijdragen tot ontbinding. Traditionele gemeenschappen kunnen bijvoorbeeld onder druk komen te staan als mensen met religieuze overtuigingen door toedoen van media worden geconfronteerd met mensen met seculiere overtuigingen. In Nederland droegen bijvoorbeeld radio en televisie bij aan de ontzuiling.

31 Perec 1995, p. 121-123.

32 Idem, p. 124.

33 Idem, p. 121.

34 Rosa 2020.

35 Geciteerd naar Bellos 2023, p. 262.

36 Het werk van Bruno Latour en de zijnen vormt de uitzondering die deze regel bevestigt.

37 Harbers en Koenis 1999, p. 5.

Dingen geven vorm aan wat Perec het ondergewone noemt. De ruimten in het appartementencomplex vormen een microkosmos waarin de bewoners en de dingen waarmee ze zich omgeven een soort eenheid vormen die zolang vanzelfsprekend is als haar orde niet noemenswaardig wordt verstoord.

TOT SLOT: MOGELIJKHEIDSZIN

Woorden noch dingen zijn neutrale doorgeefluiken. Woorden worden niet alleen gebruikt om gedachten te vormen en de werkelijkheid te representeren, maar ook om uitdrukking te geven aan gevoelens, verbeelding, identiteit en waarden. En zoals met woorden anderen tot handelingen bewogen kunnen worden, zo gebeurt dat eveneens met dingen. Een ding dat mij in beweging bracht is het boek 'Het Leven een gebruiksaanwijzing', omdat het mij deed denken aan een aan Engbersen toegeschreven idee. Perec toont dat wat hij tot het ondergewone rekent, het alledaagse taalgebruik en alledaagse dingen, ertoe doet: mensen binden en ontbinden. Dat maakt dit boek zo interessant voor sociologen als Engbersen die tot nog toe bij het onderzoek naar sociale cohesie niet of nauwelijks hebben stilgestaan bij wat woorden en dingen met mensen doen.

Perec is zich bewust van het feit dat een talig ding als een boek iets met zijn lezers kan doen. De twee hoofdpersonages van 'Het leven een gebruiksaanwijzing' zijn immers niet Winckler, die puzzels maakt, en Bartlebooth die ze legt, maar de schrijver en zijn lezer. Perec onderstreept dat met twee motto's. Het eerste aan Jules Vernes ontleende motto luidt: "Geef je ogen de kost, kijk". De lezer die zijn ogen de kost geeft, kan genieten van prachtige verhalen en ontdekken dat de titel ironisch is bedoeld. Het is geen zelfhulpboek, maar toont juist hoe verschillend het leven geleefd kan worden en het uiteindelijk voor iedereen onvoltooid blijft. Met het tweede van Paul Klee afkomstige motto duidt Perec zelfreflexief aan dat de wijze waarop de lezer kijkt voor een groot deel wordt bepaald door de schrijver: "Het oog volgt de wegen die in het werk voor hem gebaad zijn." De puzzel is de daarvoor gebruikte metafoor, waarover reeds is gezegd dat het geen spel is dat iemand in zijn eentje speelt. Zoals Winckler voor Bartlebooth een weg baant, zo doet de schrijver dat voor zijn lezer.

Een socioloog kan zowel de rol van Winckler als Bartlebooth vervullen, dat wil zeggen puzzels maken of leggen. Door nieuwe theorieën te ontwikkelen kan een socioloog gelijk Winkler collega's werk bezorgen, waarvoor Thomas Kuhn niet voor niets de uitdrukking 'puzzle-solving' gebruikt.³⁸ Hiermee suggereer ik dat een academisch socioloog als Engbersen zich niet a priori hoeft vast te leggen op wat de raadsels van de samenleving zijn, maar juist nieuwe kan bedenken. Wat Perec over het ondergewone zegt, zou daarvoor een bron van inspiratie kunnen zijn. Het ondergewone, de woorden en de dingen zijn de ondergeschoven kinderen van de academische socioloog Engbersen. Hij is naast academisch socioloog echter tevens beleidssocioloog. Als beleidssocioloog bezorgde hij met collega's onder meer het rapport *Een zeker bestaan* dat voor beleidsmakers deels een onwelkome boodschap bevatte: de noodzaak van een forse verhoging van het sociaal minimum.³⁹

38 Kuhn 1970, pp. 35-42.

39 Commissie sociaal minimum 2013.

Goede voorstellen uit dat rapport voor de bestrijding van armoede verdwenen daardoor in de onderste la van ambtenaren. Als beleidsonderzoeker is Engbersen immer kritisch en schurkt hij gelukkig niet aan tegen beleidsmakers.

Engbersen heeft een sociologisch janusgezicht, want de manier waarop hij vormgeeft aan zijn rol als academisch socioloog staat op gespannen voet met de rol die hij als beleids-socioloog speelt. Wanneer de kerntaak van de academische sociologie is de onbedoelde gevolgen van handelingen te onderzoeken dan moet een socioloog bescheiden zijn, want dat vergt louter een retrospectieve houding. De onbedoelde gevolgen van handelingen zijn "alleen achteraf te reconstrueren"⁴⁰, aldus Engbersen. Maar een beleidssocioloog kan niet uitsluitend in de achterrauitkijkspiegel kijken, want opdrachtgevers verwachten om op grond van zijn of haar analyses van het heden en verleden te kunnen anticiperen op mogelijke problemen in de toekomst en vragen niet zelden naar oplossingen. Als de beleidssocioloog erkent "niet in staat [te] zijn om precieze recepten voor te schrijven" en tegelijkertijd kritisch is en blijft ten aanzien van de opdrachtgevers van het onderzoek, dan is er geen vuiltje aan de lucht. In tegenstelling tot de retrospectief gerichte academisch socioloog Engbersen lijkt de prospectief gerichte beleidssocioloog in hem het bekende adagium van Kierkegaard te omarmen dat het leven alleen achterwaarts kan worden begrepen, terwijl het voorwaarts moeten worden geleefd.⁴¹

Hieruit en uit de exercities over woorden en dingen trek ik de conclusie dat de wetenschapstaxonomie van Engbersen op de schop kan. Het onderscheid tussen een empirisch-analytische sociologie, een interpretatieve sociologie en een beleidssociologie kan overboord worden gegooid. Engbersen hoeft enkel een sociologie te verdedigen, die zich niet, zoals de empirisch-analytische sociologie, schuldig maakt aan de mythe van het gegeven, maar op een kritische manier aandacht schenkt aan het ondergewone, ervan uitgaat dat woorden en dingen ertoe doen, en puzzels oplost en maakt. Dat brengt mij tot slot nog eens bij de relatie tussen sociologie en literatuur.

Het verschil tussen sociologie en literatuur, zo heb ik betoogd, kan niet gemarkeerd worden met het onderscheid tussen feit en fictie. Beide schetsen het reilen en zeilen in de maatschappij, maar doen dat anders. Terwijl de socioloog het algemene in het vizier heeft, dat wil zeggen sociale problemen waarmee veel mensen worstelen, heeft de literatuur het op het bijzondere gemunt, toont ze wat deze problemen voor bepaalde personages betekenen. Door middel van generalisatie abstraheert de socioloog van de complexiteit van de wederwaardigheden van zulke personages om zodoende de regelmatigheden en raadsels van het samenleven op het spoor te komen. De literatuur is immuun voor de theoretische en methodologische eisen die de sociologie terecht aan het veralgemeniseren stelt, maar is tegelijkertijd in staat personages zo neer te zetten dat velen ze herkennen of zich er zelfs mee identificeren. Daar waar de sociologie en de literatuur van elkaar verschillen, vullen ze elkaar aan. Bedacht om reeds van tevoren vastgestelde wetenschappelijke puzzels op te

40 Engbersen 2001, p. 455.

41 Kierkegaard (2019, p. 157): „Es ist ganz wahr, was die Philosophie sagt, daß das Leben rückwärts verstanden werden muß. Aber darüber vergisst man den andern Satz, daß vorwärts gelebt werden muß.“

lossen en gefixeerd op het algemene, kunnen de bijzonderheden waarop de literatuur wijst inspireren tot nieuwe wetenschappelijke puzzels. Zodoende geeft ze een impuls aan de sociologische verbeeldingskracht.

Een literair werk van het formaat als ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ toont eens te meer dat de verbeelding in de literatuur wordt gecelebreerd. Op grond van de werkelijkheid wordt er lustvol op los gefabuleerd. Het is nu juist dat wat een schrijver van een literair meesterwerk als dat van Perec bij het fabuleren aan de dag legt wat in de sociologie vaak node wordt gemist: het vermogen zich voor te stellen dat het anders kan. Dit vermogen wordt door Robert Musil mogelijkszin genoemd en gecontrasteerd met werkelijkszin.⁴² Sociologen die alleen maar werkelijkszin hebben omarmen meestal de mythe van het gegeven en geloven dat feiten voor het oprapen liggen en alleen nog als data verzameld, gecategoriseerd en gecorreleerd hoeven te worden omwille van een adequaat beeld van de samenleving. Deze illusie wordt gevoed doordat deze sociologen verdringen dat ze vanwege hun (impliciete) theoretische aannames keuzes maken over wat en hoe iets wordt onderzocht. Feiten spreken echter niet voor zich, maar worden juist tot spreken gebracht. Zinspelend op het tweede motto van ‘Het leven een gebruiksaanwijzing’ geldt voor zowel de schrijver als de socioloog dat ze wegen banen die door het oog van degenen die hun werk lezen worden gevolgd.

Zonder mogelijkszin kan geen kritische kijk op de samenleving worden gegeneerd, wordt niet de vraag opgeworpen hoe het kan dat de samenleving er niet anders uitziet. Dat geldt voor zowel de academische socioloog als de beleidssocioloog. Tegen die achtergrond kan het Janusgezicht van Engbersen worden belicht. Als hij de raadsels van de samenleving oplost, de onbedoelde gevolgen van handelingen reconstrueert, laat hij zijn werkelijkszin zien, maar als beleidssocioloog toont hij in het bezit te zijn van mogelijkszin. Door wat is te beschouwen in het licht van wat kan paart Engbersen mogelijkszin aan werkelijkszin.

“Wenn es aber Wirklichkeitssinn gibt, und niemand wird bezweifeln, daß er seine Daseinsberechtigung hat, dann muß es auch etwas geben, das man Möglichkeitssinn nennen kann. (...) So ließe sich der Möglichkeitssinn geradezu als die Fähigkeit definieren, alles was ebenso gut sein könnte, zu denken und das was ist, nicht wichtiger zu nehmen als das, was nicht ist“, aldus Musil (1981, p. 16).

LITERATUUR

- Bellos, David (2023). *Georges Perec. Ein Leben in Wörtern*. Zürich: Diaphanes.
- Commissie sociaal minimum (2013). *Een zeker bestaan Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Dilthey, Wilhelm (2006 [1870-1895]). ‘Grundlegung der Wissenschaften vom Menschen, der Gesellschaft und der Geschichte. Ausarbeitungen und Entwürfe zum zweiten Band der Einleitung in die Geisteswissenschaften.’ In: idem, *Gesammelte Schriften*, Band IX, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Durkheim, Émile (2013 [1797]). *Le suicide: Étude de sociologie*. Parijs: PUF.
- Engbersen, Godfried (2001). ‘De alchemie van de samenleving’. In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jaargang 28, nr. 4, pp. 445-471.
- Engbersen, Godfried (2005). ‘Een eeuwige jeugd. Constanten en vernieuwingen binnen de Nederlandse sociologie.’ In: *Sociologie*, jaargang 1, nr. 1, pp. 90-105.
- Engbersen, Godfried (2013). ‘Balans in de sociologie.’ In: *Sociologie*, jaargang 9, nr. 2, pp. 208-213.
- Engbersen, Godfried (2022). ‘Epiloog. Sociologie in een zeewaardige kist.’ In: Jurre van den Berg, Marcel Ham, Rie Bosman en Godfried Engbersen, *Raadselen van de maatschappij. Honderd jaar sociologie in Nederland*. Amsterdam: Van Genneep, pp. 333-343.
- Fassin, Didier (2018). *Life: A Critical User's Manual*. Cambridge: Polity.
- Gieryn, Thomas (1983). ‘Boundary-Work and the Demarcation of Science from Non-Science’, In: *American Sociological Review*, nr. 48, pp. 781-795.
- Harbers, Hans; Koenis, Sjaak (red.) (1999). ‘De bindkracht der dingen. Ter inleiding.’ *Kennis & Methode*. Jaargang XXIII, nr. 1, pp. 3-10.
- Kierkegaard, Søren (2019). *Die Tagebücher: 1834 – 1855*. München: Kösel-Verlag.
- Kuhn, Thomas (1970 [1962]). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lefebvre, Henri (1958). *Critique de la vie quotidienne I: Introduction*. Paris: L’Arche.
- Lepénies, Wolf (1988 [1985]). *Die drei Kulturen. Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft*. Hamburg: Rowohlt Verlag.
- Maas, Jessica; Ham, Marcel (2024). ‘Godfried Engbersen en Tanja van der Lippe: ‘Sociologie niet voor rechtvaardiging, maar om te begrijpen.’ In: *Sociale Vraagstukken*. Zie: <https://www.socialevraagstukken.nl/interview/godfried-engbersen-en-tanja-van-der-lippe-sociologie-niet-voor-rechtvaardiging-maar-om-te-begrijpen/>
- Musil, Robert (1981). Der Mann ohne Eigenschaften. In: idem, *Gesammelte Werke I*. Hamburg: Rowohlt.
- Perec, Georges (1990 [1966]). *De dingen. Een verhaal uit de jaren zestig*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Perec, Georges (2009 [1969]) *‘t Manco*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

- Perec, Georges (1995 [1978]). *Het leven een gebruiksaanwijzing*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Perec, Georges (2022 [1972]). *De wedergekeerden*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Rosa, Hartmut (2020). *Unverfügbarkeit*. Berlin: Suhrkamp.
- Sellars, Wilfrid (1997 [1956]). *Empiricism & The Philosophy of Mind*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Van Montfrans, Manet (2019) *Georges Perec. Een gebruiksaanwijzing*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Von Humboldt, Wilhelm (1963 [1836]). Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. In idem, *Werke in fünf Bänden. Bd. 3*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Weber, Max (1922). 'Methodische Grundlagen der Soziologie.' In: idem, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen: J.C.B. Mohr, pp. 503-523.
- Weber, Max (1998 [1904]). 'Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus.' In: idem, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 17-205.
- Wright Mills, Charles (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford: Oxford University Press.

Over de auteurs

Marianne van Bochove werkt als senior onderzoeker bij het Centre of Expertise Governance of Urban Transitions aan De Haagse Hogeschool. Na haar master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid deed zij tussen 2007 en 2012 samen met Godfried Engbersen en Katja Rusinovic onderzoek naar stadsburgerschap en transnationalisme. Zij promoveerde op het proefschrift *Geographies of Belonging*, met Godfried en Jack Burgers als promotor. Later werkten Marianne en Godfried opnieuw samen in het project *De maatschappelijke impact van COVID-19*.

Meike Bokhorst is senior wetenschappelijk medewerker bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en was projectcoördinator migratiediversiteit. Daarnaast werkt zij als senior onderzoeker toezicht en bestuur aan de Universiteit Utrecht. In 2022-2023 was ze als één van Godfrieds secretarissen bij de Commissie Sociaal Minimum van het ministerie van SZW.

Mark Bovens is emeritus-hoogleraar Bestuurskunde aan de Universiteit Utrecht. Van 2013 tot 2024 was hij lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Samen met Godfried, Meike Bokhorst en Roel Jennissen was hij trekker van de projectgroep Migratiediversiteit, één van de langlopende projectgroepen ooit van de WRR.

Dennis Broeders is hoogleraar Mondiale Veiligheid en Technologie aan de Universiteit Leiden. Hij is *Doktorsohn* van Godfried Engbersen en in zijn proefschrift is de fascinatie met technologie en beleid ontstaan. Hij deelde vele jaren met Godfried aan de EUR en had een kleine overlap met hem bij de WRR. Daarna was het wel welletjes en vertrok hij naar de Universiteit Leiden, campus Den Haag.

Jack Burgers is socioloog en emeritus-hoogleraar grootstedelijke vraagstukken aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij publiceerde over gebruik en beleving van openbare ruimte, huisvesting en verhuisgedrag, lokale gevolgen van economische structuurveranderingen, migratie en integratie, stads cultuur en stedelijke vernieuwing. Hij was zo gelukkig om ruim 30 jaar in de nabijheid van Godfried Engbersen te verkeren.

Gijs Custers is universitair docent bij de sectie Criminologie van de Erasmus School of Law. Hij is gespecialiseerd in stedelijke vraagstukken, waaronder sociaal beleid, sociale klasse en buurtstigma. In 2021 is hij gepromoveerd onder de vleugels van Godfried en functioneert daarnaast nog regelmatig als zijn adviseur en IT-hulp.

Jaco Dagevos is bijzonder hoogleraar Integratie en Migratie aan de Erasmus Universiteit en senior onderzoeker bij het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). Godfried en ik

hebben samengewerkt aan projecten, we hebben een promovendus begeleid, we zijn kamergenoten en hij heeft ervoor gezorgd dat ik een aanstelling kreeg aan de EUR als bijzonder hoogleraar. Kortom: een belangrijk man (in mijn leven).

Radboud Engbersen is de tweelingbroer van Godfried. Hij studeerde Nederlandse taal- en letterkunde, sociologie en algemene literatuurwetenschappen. Hij werkte bij de vakgroep Algemene Literatuurwetenschappen van de Universiteit Utrecht. Nadien bij diverse landelijke kennisinstituten in het sociaal domein, zoals het Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW), de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (SEV), Platform31 en Movisie.

René Gabriëls is werkzaam bij de Faculteit Cultuur-en Maatschappijwetenschappen te Maastricht. Hij was lid van de roemruchte vakgroep Stad & Staat (Universiteit Utrecht) toen Godfried Engbersen daar leiding aan gaf. Momenteel doet hij onderzoek naar voedselbanken en de verengelsing van het hoger onderwijs.

Joost Jansen werkt als universitair docent criminologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is bij Godfried gepromoveerd op de debatten over migratie, nationalisme en burgerschap in relatie tot de Olympische Spelen. Tegenwoordig houdt hij zich bezig met uiteenlopende criminologische thema's, methodologische vraagstukken en de geschiedenis van de sociale statistiek.

Roel Jennissen is afgestudeerd als socioloog en gepromoveerd in de demografie op onderzoek naar de macro-economische determinanten van internationale migratie in Europa. Hij is verbonden aan de WRR als senior wetenschappelijk medewerker en heeft daar samen met Godfried gewerkt op het project 'Migratiediversiteit'.

Reinout Kleinhans is stadsgeograaf en universitair hoofddocent stedelijke vernieuwing aan de afdeling Urbanism (Stedebouw) van de Faculteit Bouwkunde, TU Delft. In 2005 promoveerde hij op een proefschrift over de sociale implicaties van stedelijke herstructurering. Godfried was zijn tweede promotor. Zijn onderzoek en onderwijs ligt op het snijvlak tussen de gebouwde en sociale omgeving, met speciale aandacht voor stedelijk ontwerp, naoorlogse woonwijken en participatie.

Robert Kloosterman is Emeritus Professor Economische Geografie en Planologie, Universiteit van Amsterdam. Van 1993 tot 1997 was hij als postdoc werkzaam aan de Universiteit Utrecht en als zodanig collega van Godfried Engbersen.

Aafke Komter is emeritus-hoogleraar Sociale wetenschappen en als collega van Godfried werkzaam geweest aan de universiteiten van Leiden, Utrecht en Rotterdam. Samen met Godfried publiceerde zij over 'de verantwoordelijke samenleving' en (tevens met Jack Burgers) over 'het cement van de samenleving'.

Arjen Leerkes is Professorial Fellow aan UNU-Merit, socioloog aan de Erasmus Universiteit en senior onderzoeker bij het Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum (WODC). In 2007 promoveerde hij bij Godfried Engbersen op het proefschrift *Illegal Residence and Public Safety in the Netherlands*. Hij doet vooral onderzoek naar de werking van migratiebeleid in Europa en de Verenigde Staten, en naar criminaliteitsvraagstukken in relatie tot migratie en sociale klasse.

Joanne van der Leun is hoogleraar Criminologie en Academic Lead International Affairs aan de Universiteit Leiden. Zij begon als student-assistent bij Godfried Engbersen aan de Universiteit Utrecht en promoveerde bij hem aan de Erasmus Universiteit. Joanne houdt zich in haar onderzoek bezig met criminaliteit, migratie en beleid. Ze was een van de pioniers bij de opleiding Criminologie aan de Leidse rechtenfaculteit.

Masja van Meeteren is hoogleraar Criminologie aan de Radboud Universiteit. Ze begon haar wetenschappelijke carrière als student-assistent en later als promovendus en postdoc bij Godfried Engbersen aan de afdeling Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Daarna werkte zij aan de afdeling Criminologie van de Universiteit Leiden. Masja houdt zich bezig met onderzoek naar sociale ongelijkheid in de aanpak van criminaliteit, met name op het snijvlak met migratievraagstukken.

Mark van Ostaijen is als bestuursocioloog en universitair hoofddocent verbonden aan het Departement Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij promoveerde, bij Godfried Engbersen en Peter Scholten, in 2017 op het proefschrift 'Worlds between words', schreef 'Wij zijn ons, een kleine sociologie van grote denkers' en ontving recentelijk een VIDI beurs voor internationaal vergelijkend onderzoek naar de besluitvorming van 'street-level workers' in superdiverse Europese steden.

Jan Rath studeerde culturele antropologie en stadsstudies aan de Universiteit van Utrecht, promoveerde er in 1991, en trad in 1993 in dienst van de Universiteit van Amsterdam. In 2005 werd hij benoemd als hoogleraar 'Sociologie, in het bijzonder de studie der stad en haar etnische en culturele verscheidenheid' en in 2022 als bijzonder hoogleraar op de Prof. dr. J.A.A. van Doorn Leerstoel op de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Katja Rusinovic is lector Grootstedelijke Ontwikkelingen aan De Haagse Hogeschool. Als student sociologie werkte zij als student-assistent van Godfried mee aan verschillende onderzoeken zoals *De Ongekende Stad* en *Landschappen van Armoede*. In 2006 promoveerde zij op een studie naar migrantenondernemerschap in de vier grote steden, met Godfried en Robert Kloosterman als promotoren. Daarna werkte zij samen met Godfried en Marianne van Bochove aan een onderzoek naar stadsburgerschap en transnationalisme en was zij nauw betrokken bij het onderzoek naar de maatschappelijke impact van corona.

Willem Schinkel is hoogleraar sociale theorie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij promoveerde in 2005 bij Godfried Engbersen op het proefschrift *Aspects of Violence*.

Kees Schuyt was lector en hoogleraar rechtssociologie in Nijmegen (1972 – 1980). Tussen 1980 en 1990 was hij hoogleraar in de empirische sociologie in Leiden. Godfried was daar zijn student en medewerker en promoveerde bij hem in 1990. Na de opheffing van de sociologie-opleiding in Leiden, werkte hij in Amsterdam als hoogleraar beleidssociologie (1991 - 2008). Ook was hij WRR-lid (1998-2005) en oud Staatsraad (2005 – 2013).

Erik Snel studeerde sociologie in Utrecht en promoveerde aldaar in 1996 als één van de eerste promovendi van Godfried. Hij werkte zowel in Utrecht als op de Erasmus Universiteit Rotterdam met Godfried in een (bijna) oneindige reeks van onderzoeken (over armoede, migratie, transnationalisme, stedelijke problemen en stedelijk beleid, sociale gevolgen van de coronapandemie). Sinds 2024 is hij met pensioen.

Richard Staring is opgeleid als antropoloog aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij is in 2001 bij Godfried aan de Erasmus Universiteit Rotterdam gepromoveerd op het proefschrift *Reizen onder Regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Momenteel is hij werkzaam als hoogleraar Empirische Criminologie aan de Erasmus Universiteit en als onderzoeker bij Bureau Beke in Arnhem.

Thomas Swerts is hoofddocent in de stadssociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Voordien behaalde hij zijn doctoraat aan The University of Chicago. Hij coördineert de Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid die Godfried mee oprichtte en werkt met hem samen binnen het NWO/VIDI-project URBIMM (www.urbimm.eu) rond de lokale uitdaging die irreguliere migratie voor Europese steden stelt.

Romke van der Veen studeerde gelijktijdig met Godfried sociologie in Leiden. Zij studeerden af op een studie naar de verslaggeving van de zogenaamde kroningsrellen in 1980. In 1990 promoveerde hij in Leiden op *De sociale grenzen van beleid*. Godfried was één van zijn paranimfen. Daarna gingen zij hun eigen weg, maar belanden beiden in Rotterdam aan de Erasmus Universiteit, waar Romke hoogleraar Sociologie van arbeid en organisatie werd in 2004 en in januari 2025 met emeritaat ging.

CV Godfried Engbersen

1977	VWO-B. Sint Maartenscollege, Voorburg.
1983	Doctoraal Westerse Sociologie (cum laude). Universiteit Leiden
1987 – 1989	Postgraduate student aan de Postdoctoral Institute for the Social Sciences (PdIS) Universiteit van Amsterdam
1990	Dissertatie: <i>Publieke bijstandsgeheimen: Het ontstaan van een onderklasse in Nederland</i> (23 January 1990, Stenfert Kroese). Supervisor: Prof. dr. mr. C. J. M. Schuyt (Universiteit Leiden).
1990 – 1993	Universitair hoofddocent (UHD) Departement Algemene Sociale Wetenschappen (ASW), Universiteit Utrecht.
1993 – 1998	Hoogleraar Verzorgingsstaat en sociale ongelijkheid. Departement Algemene Sociale Wetenschappen (ASW), Universiteit Utrecht.
1993	Lid van de Commissie Bijstand en uitkeringsfraude ('Commissie van der Zwan')
1996	Visiting Professor, Centre for Western European Studies, University of California, Berkeley
1996 – 2000	Voorzitter van de Onafhankelijke redactiecommissie van de Jaarrapporten armoede en sociale uitsluiting, in opdracht van Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
1998 – 2025	Hoogleraar Algemene Sociologie. Faculteit Sociale Wetenschappen (ESSB). Erasmus Universiteit Rotterdam.
2001 – 2008	Lid van de Nederlandse Adviescommissie Vreemdelingen Zaken (ACVZ)
2001 – 2004	Lid van de Wetenschappelijke adviesraad van het Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving (NSCR), Universiteit Leiden
2001 – 2005	Lid van de Wetenschappelijke adviesraad van het Instituut voor Verslavingsonderzoek (IVO)
2002	Lid van de Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen (KHMW)
2002 – 2013	Nederlandse correspondent voor de Continuous Reporting System on Migration (SOPEMI) van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) (samen met Erik Snel)
2005 – 2009	Lid van de Adviescommissie Sociaal Platform. Gemeente Rotterdam
2007	Lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW)
2007 – 2013	Voorzitter Adviescommissie Studium Generale, Erasmus Universiteit Rotterdam
2010 – 2018	Lid van het Algemeen bestuur van het Oranjefonds

2012 – 2024	Oprichter en “trekker” van de Kenniswerkplaats Leefbare wijken. Erasmus Universiteit Rotterdam i.s.m. de Gemeente Rotterdam
2013 – 2014	Lid van de Adviescommissie over Arbeidsmigratie van de Sociaaleconomische Raad (SER)
2014 – 2024	Lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)
2015 – 2022	Voorzitter van de commissie Effectieve interventies in het sociaal domein (Movisie)
2015 – 2022	Lid van de Adviescommissie van het Nederlandse Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI)
2017 – 2024	Voorzitter van de Nederlandse Sociologische Vereniging (NSV)
2020 – 2021	Lid van de Denktank COVID-19 van de Sociaaleconomische Raad (SER)
2020 – 2022	Lid van de Commissie Sociale gevolgen van COVID-19 van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)
2021	Lid van de Wetenschappelijke adviesraad van de Vereniging van Woning Corporaties (Aedes)
2022 – 2024	Lid van het Maatschappelijk Impact Team (MIT)
2022	Lid van de Wetenschappelijke Raad van het GAK
2022 – 2023	Voorzitter van de Commissie Sociaal Minimum (“Commissie Engbersen”)
14 maart 2025	Afscheid van Godfried Engbersen van de EUR

Promoties onder supervisie van Godfried Engbersen

1. J. Vos, *Recht hebben en recht krijgen*, 1991, Universiteit Leiden (met Prof. dr. C.J.M. Schuyt; co-supervisor Dr. Engbersen).
2. E. Snel, *De vertaling van wetenschap: Nederlandse sociologie en praktijk*, 31 Mei 1996, Universiteit Utrecht (met Prof. D. van Houten).
3. E. Hitters, *Patronen van patronage: Mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld*, 2 September 1996, Universiteit Utrecht (met Dr. J. Burgers).
4. J. Veraart, *In vaders voetspoor: Jonge Turken op de arbeidsmarkt*, Amsterdam: Thesis Publishers, 25 September 1996, Universiteit Utrecht (met Prof. H. Entzinger).
5. J. Ten Dam, *Gezonde stadsgezichten: Een studie naar gezondheidsverschillen en stedelijk gezondheidsbeleid*, 24 October 1997, Universiteit Utrecht (met Prof. A. Kreukels).
6. L. Bolt, *Opvoeding en sociale erfenis*, 9 Juni 2000, Universiteit Utrecht (met Prof. C. Brinkgreve).
7. R. Staring, *Reizen onder regie: Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*, 4 Mei 2001, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. L. Brunt).
8. J. Van der Leun, *Looking for loopholes: Processes of incorporation of undocumented immigrants*, 16 October 2001, Erasmus Universiteit Rotterdam.
9. L. Van Doorn, *Een tijd op straat; een studie naar (ex-)daklozen in Utrecht (1993-2000)*, 15 Maart 2002, Universiteit Utrecht (met Prof. P. Van Lieshout).
10. M. Hooghe, *Sociaal kapitaal in Vlaanderen*, 1 November 2002, Erasmus Universiteit Rotterdam.
11. W. Schinkel, *Aspects of violence*, 22 Juni 2005, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. M. J. de Jong).
12. R. Kleinhans, *Sociale implicaties van herstructurering en huisvesting*, 8 November 2005, TU Delft (met Prof. H. Priemus).
13. P. Achterberg, *Considering cultural conflict: Class politics and cultural politics in Western societies*, 20 October 2006, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Dr. D. Houtman).
14. K. Rusinovic, *Dynamics of ethnic entrepreneurship*, 1 December 2006, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. R. Kloosterman).
15. A. Leerkes, *Illegaal verblijf en veiligheid in Nederland*, 18 December 2007, Universiteit van Amsterdam.
16. F. Nordhoff, *Persistent poverty in The Netherlands*, 8 Februari 2008, Universiteit van Amsterdam (met Prof. T. Blokland).
17. D. Broeders, *Breaking down anonymity: (Digital) surveillance on irregular migrants in Germany and the Netherlands*, 15 Mei 2009, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. T. Spijkerboer).

18. M. Van Meeteren, *Life metout papers: Aspirations, incorporation and transnational activities of irregular migrants in the Low Countries*. 24 Juni 2010, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Dr. W. Schinkel).
19. M. Van Bochove, *Geographies of belonging: The transnational and local involvement of economically successful migrants*, 20 September 2012, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. J. Burgers).
20. S. Verbeek, *Diversity policies and ethnic minority representation*, 12 October 2012, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Dr. W. Schinkel).
21. M. van den Berg, *Mothering the post-industrial city: Family and gender in urban re-generation*, 1 October 2013, Universiteit van Amsterdam (met Prof. J. W. Duyvendak).
22. M. Lusse, *Een kwestie van vertrouwen: Een ontwerpgericht onderzoek naar het verbeteren van het contact met ouders in het 'grootstedelijk' vmbo ten behoeve van preventie van schooluitval*, 6 December 2013, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. T. Notten).
23. V. Lub, *The plausibility of policy*, 20 November 2014, Erasmus Universiteit Rotterdam.
24. L. Bakker, *Seeking sanctuary in the Netherlands: Opportunities and obstacles to refugee integration*, 21 January 2016, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. J. Dagevos).
25. M. van Ostaijen, *Worlds between words: The politics of intra-European movement discourses*. 23 Juni 2017, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Dr. P. Scholten).
26. J. Jansen, *Who can represent the nation?*, 18 Juni 2020, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Dr. G. Oonk).
27. I. Glas, *Fear of crime and neighbourhood in context*, 21 Januari 2021, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Dr. E. Snel).
28. G. Custers, *The new divided city*, 15 April 2021, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Dr. E. Snel).
29. L. Schenk, *At-Risk Youths' social networks*, 23 April 2021, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. S. Severies).
30. M. Lenkens, *More than a mirror: Mechanisms of experiential peer support for young people engaging in criminal behaviour*, 26 April 2022, Erasmus Universiteit Rotterdam (met Prof. F. Lenthe en Prof. G. Nagelhout).

Op 14 maart 2025 neemt Godfried Engbersen afscheid als hoogleraar Algemene Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam, na ruim 27 jaar trouwe dienst. Gedurende zijn academisch carrière was hij een begenadigd en geliefd docent, onderzoeker en promotor. Daarnaast vervulde hij tal van maatschappelijke functies. Zo was hij onder andere lid van de Commissie Bijstand en uitkeringsfraude, Nederlandse Adviescommissie Vreemdelingen Zaken (ACVZ, tegenwoordig de Migratieraad), de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), het Oranjefonds, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en de Commissie Sociaal Minimum (ook wel ‘Commissie Engbersen’ genoemd). Al deze commissies tonen zowel zijn maatschappelijke betrokkenheid als de erkenning van zijn onderzoek buiten de academische wereld. Ook adviseerde hij het Rotterdamse gemeentebestuur geregeld. Deze bundel bevat herinneringen aan en essays voor Godfried – grappige observaties en geleerde beschouwingen – geschreven door zijn collega’s, voormalige collega’s, promovendi, broer en zijn eigen promotor.